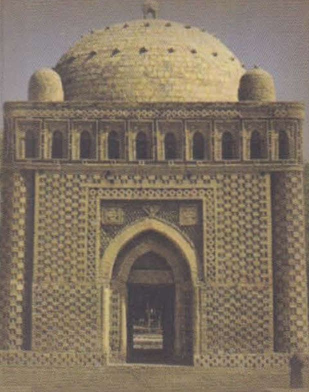
EBÛ BEKR MUHAMMED b. CA'FER en-NARŞAHÎ

TÂRÎH-İ BUHÂRÂ

Arapçadan Tercüme

EBÛ NASR AHMED b. MUHAMMED el-KUBÂVÎ

Farsçadan Tercüme ve Notlar

ERKAN GÖKSU

TÜRK TARİH KURUMU

TÂRÎH-İ BUHÂRÂ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-1. Dizi – Sayı: 5

TÂRÎH-İ BUHÂRÂ

EBÛ BEKR MUHAMMED b. CA'FER
en-NARŞAHÎ

Arapçadan Tercüme
EBÛ NASR AHMED b. MUHAMMED el-KUBÂVÎ

Farsçadan Tercüme ve Notlar
ERKAN GÖKSU

ANKARA - 2013

en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, ö. 348/959

Târîh-i Buhârâ / Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî; Arapçadan tercüme Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî ; Farsçadan tercüme ve notlar Erkan Göksu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2013.

xxii, 180 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/ A-1. Dizi-Sa. 5)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2632 - 5

1.Buhara (Özbekistan) _ Tarih. 2. Asya, Orta _ Tarih. I. el-Kubâvî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed. II. Göksu, Erkan. III. E.a. IV. Dizi.

958.7

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 29.03.2012 tarih ve 656/1-3 sayılı Yönetim Kurulu Kararı gereği 2000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-2632-5

Raportör: Prof. Dr. HİCABÎ KIRLANGIÇ

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası - ANKARA

İÇİNDEKİLER

TÂRÎH-İ BUHÂRÂ

ÖNSÖZ

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (ö.348/959) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Buhârâ*, İslâm dünyasının doğusunun, özellikle İran ve Orta Asya'nın en meşhûr eserlerinden birisidir. Orta Asya tarihi araştırmalarında sıklıkla müracaat edilen eser, Mâverâü'n-nehr'in en eski şehirlerinden biri olan Buhârâ ve çevresinin İslâm öncesi ve erken dönem İslâm tarihi hakkında bilgi vermektedir. Eser, Batı dünyasında uzun zamandır bilinmekte olup 1892'de Paris'de neşredilmiş ve daha sonra da muhtelif dillere tercüme edilmiştir.

Çok zengin bir içeriğe sahip olan *Târîh-i Buhârâ*, sadece tarihçiler için değil, arkeoloji, nümizmatik, filoloji ve etnografi gibi muhtelif alanlarda araştırma yapan bilim adamları için önemli bir kaynaktır. Kitabın yazarı olması dışında hakkında bilgimiz bulunmayan Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, "*gayet beliğ bir üslub*" kullanmak suretiyle kaleme aldığı *Târîh-i Buhârâ*'yı 332/943-944 senesinde Sâmânî hükümdarı Nûh b. Nasr (943-954)'a takdim etmiştir. Arapça yazılmış olan bu kitapta Buhârâ'nın durumu, fazîleti, iyi tarafları, güzellikleri, Buhârâ ve çevresinde İslâmiyet'in yayılışı, İslâm fetihleri, şehirde hüküm süren hânedânlar gibi birçok konu hakkında bilgi verilmektedir.

Târîh-i Buhârâ, 522 (1128-1129) senesinde Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. el-Kubâvî, eseri Farsçaya tercüme etmesinin sebebini "*insanların çoğu Arapça kitap okumaya rağbet etmemekteydi ve dostlarım benden bu kitabı Farsçaya tercüme etmemi istediler.*" diyerek açıklamaktadır.

el-Kubâvî, en-Narşahî'nin Arapça kaleme aldığı eseri Farsçaya tercüme ederken kendince lüzumsuz gördüğü, "*okuyucuya usanç veren*" bazı bölümleri atlamış, ancak diğer yandan da en-Narşahî tarafından kaydedilmeyen bir takım bilgileri ve kendi zamanına ait hâdiseleri ilave etmiştir ki, bu durumda

onun kaleminden çıkan *Târîh-i Buhârâ*'nın, en-Narşahî'nin *Târîh-i Buhârâ*'sının gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâli olduğunu söylemek mümkündür. el-Kubâvî'nin hazırladığı bu metin, Farsça yazılmış en eski şehir tarihi olarak kabul edilmektedir.

el-Kubâvî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Buhârâ* metni, 574 (1178-1179) yılında Muhammed b. Zufer tarafından tekrar gözden geçirilmiş ve bazı bölümleri kısaltılmak suretiyle yeniden kaleme alınmıştır. Ancak Muhammed b. Zufer de esere en-Narşahî ve el-Kubâvî'nin metinlerinde olmayan bazı bilgileri eklemiş ve bu hâliyle Buhârâ Emîri Sadr-ı Sudûr-ı Cihân Burhanü'd-dîn Abdu'l-azîz b. Mâzze'ye takdim etmiştir. Daha sonraları ismi bilinmeyen başka bir müellif ya da müellifler tarafından da esere muhtelif ilâvelerin yapıldığı ve Moğol istilasına kadar Buhârâ ve çevresinde cereyan eden hâdiseler ile "*Mucmelü't-Tevârîh*", "*Târîh-i Guzîde*", "*Târîh-i Nikbî*", "*Târîh-i Yemînî*" ve "*Heft İklim*" gibi eserlerden bazı bölümler eklendiği bilinmektedir.

Bizim tercümede esas aldığımız metin, Charles Schefer'in 1892 yılında Paris'te neşrettiği Farsça neşirdir. Ancak sözkonusu neşirde yer alan ve yukarıda belirtildiği üzere esere sonradan eklendiği bilinen *Mucmelü't-Tevârîh, Târîh-i Guzîde, Târîh-i Nikbî, Târîh-i Yemînî* ve *Heft İklim* gibi eserlerden yapılan ilaveler tercüme dışında bırakılmıştır. Tercümede, metne sâdık kalmaya ve Farsça metindeki hiçbir kelimenin tercüme esnâsında atlanmamasına/kaybolmamasına azamî dikkat gösterilmiş, bu cümleden olmak üzere metinde geçen tarihî tabir ve ıstılâhların orijinal hâlleri muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca hemen her tabir, ıstılâh, şahıs ve tarihî bilgi hakkında dipnot ve açıklamalar ilave edilmiş, bu suretle hem okuyucunun metni daha iyi anlaması, hem de eserde zikredilen muhtelif konulara ilgi duyacak araştırmacılar için kolaylık sağlanması hedeflenmiştir.

Târîh-i Buhârâ'nın Rusça, İngilizce ve Arapça tercümeleri mevcut olup, esere Doğulu ve Batılı birçok bilim adamı tarafından büyük önem verilmiştir. Ülkemizde ise Türklerin İslâmiyet'i kabulü, Buhârâ, Mâverâü'n-nehr ve Sâmânoğulları gibi konular üzerinde çalışmalar yapan bazı araştırmacılar dışında lâyık olduğu ilginin gösterildiği söylenemez. 1998 senesinde bir Türkçe tercümesi yapılmış ise de ne yazık ki bu tercüme, eserin önemine ve şöhretine layık bir çalışma olmaktan çok uzaktır.

Târîh-i Buhârâ tercümesinin hem sözkonusu eserin daha geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından tanınmasına, hem de birçok Batı diline tercüme edilmiş olmasına rağmen Türkçe tercümeleri henüz yapılmamış olan Türk tarihinin diğer kaynaklarına ilginin artmasına vesile olmasını temenni ediyor, bu vesileyle sadece eserin tercümesi için bendenizi teşvik etmekle kalmayıp yayın sürecini de yakından takip eden eski Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ali Birinci beyefendiye ve onun şahsında Türk Tarih Kurumu çalışanlarına teşekkür ediyorum. Ayrıca Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün istikbal vaad eden Araştırma Görevlileri Mustafa Tanrıverdi ve Fehim Kuruloğlu'na, Charles Schefer'ın Fransızca mukaddimesini tercüme eden Kırıkkale Üniversitesi Fransızca Okutmanı Faruk Tavşancıoğlu ile Ege Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilimdalı Doktora öğrencisi İlcan Bihter Barlas'a ve zaman zaman bilgisine müracaat ettiğim Doç. Dr. Sait Okumuş'a da şükran borçluyum.

Ahmed Ateş'in "*Câmi'ü't-Tevârîh*"in Gazneliler ve Selçuklular bahsinin neşri münasebetiyle söylediği gibi, "*Bu büyük ilmî teşebbüsün muvaffakiyeti, ilk adımlardan itibaren münekkidlerinin irşadlarına çok şeyler borçlu olacaktır. Bu işe girişmekle millî ve ilmî bir ödevi hakkıyla yerine getirmekten başka bir şey düşünmeyen mütercim, bunlardan istifade etmeğe her zaman hazırdır.*"

ERKAN GÖKSU
Tokat 2011

ESER VE MÜELLİFİ HAKKINDA

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî ve Târîh-i Buhârâ

Eserin yazarı Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, Buhârâ köylerinden biri olan Narşah/Narşaklıdır. Târîh veya Terâcim kitablarında onun hakkında bilgiye rastlanmaz. Sadece es-Sem'anî, *el-Ensâb*'da en-Narşahî nisbesiyle Muhammed b. Ca'fer'den (Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyâ b. el-Hattab b. Şerîk b. el-Narşahî) bahseder. Ancak bu zâtın Buhârâlı olduğu ve Ebî Bekr b. Harîs, Abdullah b. Ca'fer ve başkalarının rivâyetine göre 286/899-900'de doğup 348 Saferinde (Nisan-Mayıs 959) öldüğü dışında başka bir bilgi vermemiştir[1].

es-Sem'ânî'nin en-Narşahî'den bahsederken *Târîh-i Buhârâ*'yı zikretmemiş olması dikkat çekicidir. Buna karşılık eserinin başka bir yerinde *Târîh-i Buhârâ* müellifi olarak Ebû Râfi el-'Alâ b. Mansûr el-Barsahî'nin oğlu Ebû Bekir Mansûr el-Barsahî isimli başka birinden bahsetmektedir[2]. Bu durum kafa karışıklığına yol açmakta ise de eserin Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî tarafından kaleme alındığında şüphe yoktur. el-Barsahî'nin sözü edilen eserinin ise günümüze ulaşmayan başka bir *Buhârâ Târîhi* olduğu tahmin edilebilir[3].

en-Narşahî tarafından 332 (943-944) senesinde Sâmânî hükümdarı Nûh b. Nasr'a takdim edilen *Târîh-i Buhârâ*, Arap-İslâm fütuhâtının Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de henüz tam olarak yerleşmediği bir zamanda kaleme alınmıştır. Eserde verilen ma'lûmât, sair şehir tarihlerine nisbeten oldukça

[1] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], V, s.480.

[2] es-Sem'ânî, I, s.321-322. el-Barsahî hakkında ayrıca bkz, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1397/1977, I, s.363-364.

[3] Eserin müellifi hakkında ileri sürülen görüş ve değerlendirmeler için bkz, Ebû Ca'fer Muhammed en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Tashîh ve Havâşi: Muderris-i Razavî), Tahran 1363, (Mukaddime), s.15-16.

fazla ve kapsamlıdır. Öyle ki Arap-İslâm ordularının ilk seferleri hakkında verdiği bilgiler, zaman zaman el-Belâzurî ve et-Taberî'den daha geniş ve tafsilatlı olup bu ma'lûmâtın, müellif tarafından bugün mevcut olmayan veya isimlerini bilmediğimiz başka tarih kitaplarından nakledildiği şüphesizdir. Hatta bir kısmının el-Medâ'inî'den aktarılmış olduğu tahmin edilebilir ki Barthold'a göre müellifin bazı bilgiler aldığını zikrettiği Ebû'l-Hasan Meydânî, muhtemelen et-Taberî'nin de Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'deki Arap fetihlerini anlatırken geniş ölçüde istifade ettiği el-Medâ'inî'dir[4].

Eser, 522 (1128-1129) senesinde Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. el-Kubâvî, *Târîh-i Buhârâ*'yı Farsçaya tercüme etmesinin sebebini, o dönemde Mâverâü'n-nehr halkının çoğunun "*Arapça kitap okumaya rağbet etmemeleri*" ve "*dostlarının kendisinden bu kitabı Farsçaya tercüme etmesini istemeleri*" şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca o, eseri Farsçaya çevirirken kendince "*okuyucuya usanç veren*" bazı kısımlarını çıkarttığını, buna karşılık en-Narşahî'nin Arapça metninde yer almayan bazı bilgileri ilâve ettiğini belirtmektedir. Bu cümleden olmak üzere Ebû'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed en-Nîşâbûrî'nin *Hazâ'inü'l-'Ulûm*'unda yer alan Buhârâ'nın eski tarihine ait kısımlar ile hakkında bilgi bulunmayan İbrahim isimli bir kimsenin eserinden nakledilen Mukanna' hakkındaki malumat, başka kaynaklarda bulunmayan, bu bakımdan büyük önem arz eden bilgilerdir[5].

Târîh-i Buhârâ, el-Kubâvî'den sonra 574 (1178-1179) yılında bir kez de Muhammed b. Zufer tarafından gözden geçirilmiştir. Muhammed b. Zufer de el-Kubâvî gibi eserin bazı bölümlerini kısaltmakla beraber muhtelif ilaveler yapmış ve kaleme aldığı metni, Buhârâ Emîri Sadr-ı Sudûr-ı Cihân Burhanü'd-dîn Abdu'l-azîz b. Mâzze'ye takdim etmiştir. Eser daha sonraları ismi bilinmeyen başka bir müellif ya da müellifler tarafından da gözden geçirilmiş ve bazı ilâveler yapılmıştır. Bu hâliyle eser, Buhârâ ve çevresinin tarihini, Moğol istilası dönemine kadar getirmektedir. Bunun dışında esere

[4] W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay., Ankara 1990, s.16.

[5] Frye, el-Kubâvî'nin eseri 365/975'e kadar getirdiğini ve sözkonusu ilavelerin el-Kubâvî değil, Muhammed b. Zufer tarafından ilâve edildiği görüşündedir. Richard N. Frye, *The History of Bukhara*, (Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhî), Cambridge, Massachusetts 1954, s.XII.

müellifi belli olmayan *Mucmelü't-Tevârîh*'in, Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin *Târîh-i Guzîde*'sinin, Mahmûd Nikbî'nin *Târîh-i Nikbî*'si ile el-Utbî'nin *Târîh-i Yemînî*'sinin Sâmânoğullarıyla ilgili bölümleri ve Ahmed Râzî'nin *Heft İklim* adlı eserinin Mâverâü'n-nehr ve Türkistân şehirleri ile bazı boy ve kabileler hakkındaki bölümleri de eklenmiştir. Bu durum, başta Buhârâlılar olmak üzere bütün Doğu İslâm âleminin esere verdiği önemin bir göstergesidir[6].

Târîh-i Buhârâ'nın Kaynakları

en-Narşahî'nin eserini hazırlarken birçok kaynaktan istifade ettiği şüphesizdir. Esasen başka müellifler tarafından daha önce yazılan birkaç Buhârâ tarihinin mevcut olduğu, en-Narşahî'nin bunların bazılarından faydalandığı muhakkak olmakla birlikte, kimden ne kadar alıntı yaptığı belli değildir. Mesela daha önce de belirtildiği üzere özellikle Arap-İslâm ordularının ilk seferleri hakkında verdiği bilgiler, bazen el-Belâzurî ve et-Taberî'den daha geniş ve ayrıntılıdır ki bu malumatın, müellif tarafından bugün mevcut olmayan veya isimlerini bilmediğimiz başka tarih kitaplarından nakledildiği muhakkaktır. Ancak bu kaynakların tamamını tespit etmek imkân hâricindedir. Eserin en-Narşahî, el-Kubâvî ve Muhammed b. Zufer'in kaleminden çıkan bölümleri ile diğer ilâve bölümlerde zikredilen kaynakları şunlardır:

- Ebû'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed en-Nîşâbûrî'nin *Hazâ'inü'l-'Ulûm*'u. Bu kaynaktan eserde beş kez bahsedilmiş olup başka yerlerde de referans gösterilmeksizin kullanılmış olması muhtemeldir.

- Eserde Ebû Hafs-i Kebîr hakkında bilgi verilen bölümde zikredilen Muhammed b. Tâlût-i Hemedânî'nin *Fazlu'l-Hitâb*'ı. Bu eser hakkında bilgi bulunmamaktadır.

- Sâmânîlerin yükselişi bahsinde adı geçen Muhammed b. Sâlih el-Leysî ve Ebû'l-Hasan Meydânî. Bunlardan Muhammed b. Sâlih el-Leysî hakkında bilgi yoktur. Ebû'l-Hasan Meydânî ise Barthold'a göre Horâsân ve

[6] Eserin değerlendirmesi hakkında ayrıca bkz, Richard N. Frye, "The History of Bukhara by Narshaki", *Central Asian Monuments*, (Edited by H. B. Paksoy), Istanbul 1992, s. 52-58.

Mâverâü'n-nehr'in Arap-İslâm orduları tarafından fethi hakkında et-Taberî'nin de faydalandığı kaynaklardan biri olan el-Medâ'inî'dir.

- Mukanna' bahsinde zikredilen et-Taberî ve İbrahim. Bu iki müelliften biri olan et-Taberî'nin kimliği herkesçe malumdur. İbrahim isimli diğer müellifin ise kim olduğu tespit edilememektedir. Bununla beraber Barthold, sözkonusu müellifin meşhûr şair es-Sûlî olabileceğini ileri sürmüştür[7].

- Bunların dışında Sâmânîler hakkında müellifi belli olmayan *Mucmelü't-Tevârîh*, Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin *Târîh-i Guzîde*, Mahmûd Nikbî'nin *Târîh-i Nikbî* ve el-Utbî'nin *Târîh-i Yemînî* gibi eserleri ile Mâverâü'n-nehr ve Türkistân şehirleri, bazı boy ve kabileler hakkında da Ahmed Râzî'nin *Heft İklim* adlı eserinden uzun alıntılar yapılmıştır.

Târîh-i Buhârâ, daha sonra yazılan Buhârâ tarihlerine ve hatta bölgedeki diğer şehir tarihlerine temel kaynak teşkil etmiştir. Mesela XV.yy'ın başında Mu'în el-Fukarâ tarafından yazılan *Târîh-i Mollazâde* ve yine aynı yazara ait olan ve şehrin mabedleri ile din âlimlerinden bahseden *Ahbâr-i Buhârâ* adlı eser, en-Narşahî'nin eserinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Târîh-i Buhârâ ve Avrupalı Uzmanlar

Târîh-i Buhârâ'yı Batı bilim âlemine tanıtan ilk araştırmacı İngiliz seyyâh ve kâşifi Sir Alexander Burnes (d.1805/ö.1841)[8] olmuştur. Burnes, 1832

[7] Barthold, a.g.e, s.16.

[8] İskoçya'da doğan Sir Alexander Burnes 17 yaşında katılmış olduğu Doğu Hindistan Şirketi ordusunda görev yaparken Hintçe ve Farsça öğrenir. 1822 yılında Surat'da tercüman olarak memuriyete atanır. 1826'da ise Cutch'ın İngiltere temsilciliğine transfer edilir. Hindistan'ın kuzeybatısındaki ve bitişiğindeki ülkelerin tarihi ve coğrafyasına ilgi duyması bu zamanlara rastlar. Burnes, 1829 yılında İndus nehri vadisinden geçerek bir keşif yolculuğuna çıkmayı ister. Ancak politik kaygılar yüzünden bu isteğini gerçekleştiremez. 1830 yılında Büyük Britanya Kralı tarafından Lahor'da bulunan Seiklerin lideri Hint Prensi Ranjit Singh'a verilmek üzere birkaç attan oluşan hediyenin ve İngiltere Başbakanı tarafından kaleme alınan dostane bir mektubun yer aldığı bir gemi Bombay'a ulaşır. Bu olay Burnes'ün hayatında önemli bir yer tutan Batı Türkistan gezisinin sebebini teşkil edecektir. Nitekim gelecekte Bombay Valisi olacak General Sir John Malcolm'ın tavsiyesiyle Burnes, Hindistan Valisi tarafından bu hediyeyi ve mektubu Ranjit Singh'a teslim etmek üzere görevlendirilir. Burnes'ün, Kral IV. William'ın hediyelerini ve İngiltere Başbakanının mektubunu Ranjit Singh'a vermek üzere Lahor'a gönderilişi 1831 yılına rastlar. Bu görev ona, şimdiye kadar Batı Türkistan'da çok az

yılında Buhârâ'da bulunduğu sırada eserin yazma nüshalarından birini satın almış ve daha sonra bu eseri *Royal Asiatic Society*'e vererek araştırmacıların istifadesine sunmuştur. Daha sonra 1841'de Buhârâ'ya giden Nikolai Vladimirovich Khanykov (d.1819/ö.1878)[9], 1858 yılında Buhârâ'da bulunan P. Lerch, 1885 yılında Buhârâ'yı ziyaret eden Amerikalı diplomat ve seyyâh Eugene Schuyler (d.1840/ö.1890)[10] ve Charles Schefer tarafından bulunarak

bilinen birçok kabileyi inceleme, yeni ülkeleri görme ve Büyük İskender'in fethettiği yerleri ziyaret etme fırsatı sağlar. Burnes, 1832 yılında Hindikuş dağlarını geçerek Buhârâ'ya ve İran'a doğru Afganistan'ın içinden gezisine devam ettirir. Türkistan seyahatinin sona ermesi üzerine Hindistan'a geri döner. Kısa bir süre sonra Hindistan üzerindeki gemi yolculuğunun güvenliğini sağlamak amacıyla antlaşma yapmak için Sind sarâyında görevlendirilir. 1836 yılında ise Kâbil'de Dost Muhammed Han için politik bir görev üstlenir. Ayrıca Kâbil tahtındaki Dost Muhammed'i desteklemesi için Lord Auckland'a öneride bulunur. Fakat Auckland, İngiltere Kralını temsil eden Vali William Hay Macnaghten'ın fikrini uygulamayı tercih eder ve Şah Shuja'yı bu makama getirir. Burnes 1841 yılında çıkan isyan sırasında öldürülmesine kadar Kâbil'de yaşar. Burnes tarafından kaleme alınan *Travels Into Buhârâ; Being The Account Of A Journey From India To Cabool, Tartary And Persia; A Voyage On The İndus From The Sea To Lahor* adlı çalışma 1834 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Üç ciltten oluşan seyahatnamenin birinci ve ikinci ciltlerinde Hindistan'dan Buhârâ'ya yapılan seyahat ve bu cümleden olmak üzere Buhârâ tarihi ve üçüncü ciltte de İndus Nehri ve çevresindeki şehirler anlatılır. Bkz, Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vámbéry, Eugene Schuyler)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s.34-40.

[9] Buhârâ Hanı'nın daveti üzerine şehre gelen Rus mühendisler ile birlikte Buhârâ'yı ziyaret eden şarkiyatçı Khanykov 1843 yılında *Description of the Bukhara Khanate* (Buhârâ Hanlığı'nın Tasviri) adlı çalışmasıyla gezi ve gözlemlerini yayınlamıştır. Kitapta ülke nüfusu ve özellikle de ülkenin idari örgütlenmesi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Semerkand ve Buhârâ şehirleri ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Barthold bu çalışmanın Hanlıklar hakkında yazılmış en iyi kitap olduğunu zikretmiştir. Bkz, Karadağ, a.g.t., s.61.

[10] Meşhur Amerikalı diplomat Schuyler, New York'un güney eyaleti Ithaca'da doğdu. Çok iyi bir eğitim aldı. New York'da avukatlık yaptığı sırada şehre gelen Rus donanmasının bir filosuyla karşılaştı. Bu tesadüf onun Rusya'ya ilgi duymasına ve Rusça öğrenmeğe başlamasına sebep oldu. Kısa bir süre sonra diplomat olmaya karar veren Schuyler Berlin, Paris, Viyana veya St. Petersburg'da Amerikan elçisi olarak çalışmak için büyük çaba sarf etti. Nihayet 1866 tarihinde Moskova'ya Amerikan konsolosu olarak atandı. Moskova'da kaldığı süre içerisinde Rus edebiyatının meşhur yazarlarından Ivan Turgenev ve Lev Tolstoy ile dostluk kurdu. Moskova'da kaldığı iki yıl zarfında, Müslüman Orta Asya'yı fethetmeye çalışan Rus ordusunun konakladığı merkez olan Orenburg'a doğru kısa bir seyahat düzenleme fırsatı yakaladı. Schuyler bu seyahati sırasında 700 millik bir mesafe kat etti. O, Moskova'dan sonra bağımsız Estonya'nın merkezi olan Reval bugünkü ismiyle Tallinn konsolosluğunda görevlendirildi. Bir yılın sonunda ise St. Petersburg'da Amerikan elçilik sekreterliğine atandı. 1872 yılı Kasım ayında Amerika Dışişleri Bakanı Hamilton Fish'e Rusya'da yaşayan 2,5 milyon Yahudi hakkında hazırlamış olduğu bir rapor sundu. Schuyler, bu raporunda ülkede Yahudiler'e karşı uygulanan ayrımı ayrıntılarıyla açıkladı. Schuyler'ın St. Petersburg'dayken en fazla arzu ettiği

Avrupa ve Amerika kütüphanelerine götürülen muhtelif *Târîh-i Buhârâ* nüshalarının mevcut olduğu bilinmektedir. Böylece eserin farklı yazma nüshaları Avrupa ve Amerika kütüphanelerine ulaşmış ve Batılı araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Târîh-i Buhârâ'dan geniş bir şekilde istifade eden ilk Batılı araştırmacının P. Lerch olduğu anlaşılmaktadır. Lerch, Buhârâ'da bulunduğu sırada elde ettiği Buhârâ hükümdarlarının (Buhâr Hudât) sikkeleri üzerinde yaptığı çalışmada *Târîh-i Buhârâ*'dan bahsetmiş ve bu suretle eserin önemi konusunda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Ancak Batılı araştırmacıların esere olan ilgisinin artması, Árminius Vámbéry'nin (d.1832/ö.1913)[11] kaleme aldığı

şey Batılılar tarafından neredeyse hiç bilinmeyen Orta Asya'yı görmekti. Burada kaldığı zaman diliminde Orta Asya'nın Rus askeri valisi General Konstantin Kaufman ile tanışan Schuyler, 1873 yılının Şubatında Kaufman tarafından makamına davet edildi. Onun bu gezisi 8 aydan fazla sürecek ve 1873 yılının sonlarına doğru St. Petersburg'a geri dönecektir. Seyahatine dair raporları Amerikan Dışişleri Bakanlığına gönderen seyyah, raporlarda gözlemlediği yanlış uygulamalara yer verir. Schuyler, 1876 yılında hem başkonsolos hem de elçilik sekreteri olarak İstanbul'a gönderilir. Onun İstanbul'a varış tarihi 6 Temmuz 1876'dır. Bulgar isyanı sırasında Bulgaristan'a gönderilir. Onun İstanbul'da kaldığı süre üç haftadan daha azdır. Schuyler'ın kariyerinde Bulgaristan seyahati ve orada aldığı görevler çok önemli bir yer tutar. Seyahatin görünüşteki amacı Amerikanın yeni konsolosluğu için Bulgaristan'da bir mevki tespit etmektir. Gerçek amacı ise burada yaşananları raporlar halinde İstanbul'a İstanbul kanalıyla da Washington'a aktarmaktır. İsyan, Bulgarların bağımsızlıklarını ilan etmesiyle son bulmuştur. O dönemde Amerikalılar, bağımsızlığını kazanan Bulgar ulusunun ilk anayasasını İstanbul'daki Konsolosları Eugene Schuyler'a hazırlatır. 1878'de İngiltere'nin Birmingham eyaletinde Amerikan konsolosu olarak görev yapar. Sonra Roma'ya giden Schuyler, 1884'de emekli olana kadar çeşitli Balkan ülkelerinde diplomat olarak görev yapar. 1889'da yeniden Mısır'daki Amerikan diplomatlığı ve başkonsolosluğuna atanır. Nil nehri üzerinde gerçekleştirdiği kısa bir seyahatten sonra hastalanır ve yedi ay süresince iyileşemez. Bu nedenle Mısır'ı terk ederek Avrupa'ya gider. 18 Temmuz 1890 tarihinde Venedik'te hayatını kaybeder. Tanınmış Amerikan dergilerinde sayısız makalesi bulunlan Schuyler'ın *Turkistan; Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand and Khuldja* isimli eseri XIX. yüzyıl Orta Asya tarih ve kültürü için mühim bir kaynaktır. Eserin ilk baskısı 1876 yılında New York'da Scribner, Armstrong & Co tarafından yapılmıştır. Eserin sonunda Eugene Schuyler tarafından hazırlanan üç harita mevcuttur. Bunlar "Map of The Central Asia", "Map of the Khanates of Bukhara, Khiva and Khokand and Part of Russian Turkistan" ve "Map of the Region of the Kuldja"dır. Bkz, Karadağ, a.g.t., s.53 vd. Eserin Türkçe tercümesi mevcuttur. bkz, Eugene Schuyler, *Batı Türkistan, Hokand, Buhârâ ve Kulca Seyahat Notları*, (Çevirenler: Firdevs Çetin-Halil Çetin), İstanbul 2007.

[11] Vámbéry, 19 Mart 1832'de Macaristan'ın Duna-Szerdahely adlı küçük bir şehrinde doğmuştur. Zor ve sıkıntılarla dolu bir çoculuk geçirmiştir. 16 yaşına kadar Macarca, Latince, Fransızca ve Almanca dillerini öğrenir. Bunların dışında Türkçe, İngilizce, İskandinav dilleri, Rusça, Sırpça ve diğer Slav dillerini de bildiği bilinmektedir. Musevi bir ailenin çocuğu olan

History of Bukhara'nın[12] yayınlanmasından sonradır. *Târîh-i Buhârâ*'nın, Buhârâ ve genel olarak Türkistân üzerindeki Rus-İngiliz rekabetinin yoğunlaştığı bir dönemde yayınlanan *History of Bukhara*'nın temel kaynaklarından biri olması,

Vámbéry annesinin isteği üzerine Hıristiyan okullarında eğitim görmüştür. Bu durum Vámbéry'nin zor şartlar altında eğitimini sürdürmesine neden olmuştur. O, 1857 yılında İstanbul'a gelir. İstanbul'da kaldığı süre zarfında üst düzey devlet görevlileriyle iyi ilişkiler kurar. Bu süre zarfında özel ders hocalığı yaptığı gibi Fuad Paşa'nın kâtibi olarak da hizmet verir. İstanbul'da altı yıl geçiren Vámbéry, Türkçe-Almanca sözlük ve çeşitli dilbilimsel çalışmalarını yayınlar. Aynı zamanda diğer Doğu dilleri ve lehçelerinin bir kısmını öğrenir. Vámbéry'nin İstanbul'da kaldığı süre zarfında ders verdiği şahsiyetler arasında Mithat Paşa ve bir zamanlar Hariciye Nazırı olarak görev yapan Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Bey'de yer almaktadır. Onun batı dillerine olan hâkimiyeti Osmanlı Hariciye Nezareti'nde tercüman olarak istihdam edilmesini sağlamıştır. Filoloji üzerine çalışmaları bir süre sonra Sultan Abdülmecid'in de dikkatini çekmiş ve Sultan tarafından mükâfatlandırılmıştır. 6 yıl sonra Vámbéry doğuya doğru yolculuğuna devam etmeye karar verir. Bu nedenle 1861 yılında Macaristan'a gider ve Budapeşte Bilimler Akademisini kendisine maddi yardım yapması için ikna etmeyi başarır. Bununla beraber Vámbéry'nin bu seyahatinde Londra'nın rolü olduğu muhakkaktır. Vámbéry'nin bir süre İstanbul'da yaşaması, Türk evlerinde ikamet etmesi ve İslami okullar ile kütüphaneleri sıklıkla ziyaret etmesi onu kısa zamanda bir Türk'e, hatta Efendi'ye dönüştürmüştür. Gezginin dilbilimi ile ilgili yaptığı araştırmalar onu daha Doğuya ilerlemeye mecbur bırakacaktır. Nihayet bir Osmanlı Efendisi karakterine bürünen seyyah, bir Doğulu gibi Doğu'da seyahate başlar. Böylece o ana kadar edindiği bilgileri bilfiil uygulama fırsatı bulur. Orta Asya gezisini tamamladıktan sonra geri dönen seyyah, 1864 yılının Mart ayında İstanbul'a ulaşır. 1864 yılının Haziran ayında ise Londra'ya gider. Aynı yıl dervişlerle seyahati sırasında alabildiği gizli notlara dayanarak *Travels In Central Asia Being The Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, And Samarcand Performed In The Year 1863* adlı eserini yayınlanmıştır. Macaristan'a geri döndükten sonra Budapeşte Üniversitesinde Doğu Dilleri Profesörü olarak göreve başlar. Bununla birlikte çoğunluğu Almanya ve Macaristan'da olmak üzere pek çok sayıda kitap ve makale yayınlar. Onun bu eserleri birçok dile çevrilmiş otobiyografileri ise İngilizce olarak yayınlanmıştır. En önemli çalışmaları *Wanderings and Adventures in Persia* (1867), *Sketches of Central Asia* (1868), *History of Bokhara* (1873), *Manners in Oriental Countries* (1876), *Primitive Civilization of the Turko-Tatar People* (1879), *Origin of the Magyars* (1882), *The Turkish People* (1885) ve *Western Culture in Eastern Lands* (1906) gibi eserlerdir. Vámbéry, çalışmalarında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik yayılmacı politikasına karşı çıkmıştır. Türklerin hak ve çıkarlarının savunuculuğunu yapıyor olması dolayısıyla Sultan II. Abdülhamit'in dikkatini çeken gezgin, 1880 yılında onun daveti üzerine tekrar İstanbul'a gelir. Bozulan Osmanlı-İngiltere ilişkilerini düzeltmek ve bu sayede Rus yayılmacılığını önlemek amacıyla 1883 yılında İngiltere'nin iki ülke arasında arabuluculuk yapma teklifini kabul eder. Sultan Abdülhamit'in Vámbéry'yi ikinci kez İstanbul'a davet ediş sebebi de onun kendi adına İngilizlerle ilişki kurmasını sağlamaktır. Haziran 1890 tarihinde üstlendiği diğer bir görev, Sultan Abdülhamid'i Yahudilerin Filistin bölgesinde toplanarak kendi devletlerini kurmaları konusunda ikna etmektir. Onun bu görevi üstlenmesini sağlayan sebep ise Yahudi olmasıdır. Vámbéry 14 Eylül 1913 tarihinde vefat etmiştir. Bkz, Karadağ, a.g.t., s.40 vd. Vámbéry hakkında ayrıca bkz, Mim Kemal Öke, *Vámbéry Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Hikâyesi*, İstanbul 1985.

[12] Árminius Vámbéry, *History of Bokhara*, London 1873.

esere karşı ilginin artmasına sebep olmuş ve 1883 yılında Charles Schefer'in *Chrestomathie Persane* adlı eserinde Farsça metnin bir bölümü, 1892'de ise tamamı neşredilmiştir[13]. O günden bu yana birçok Batılı araştırmacı tarafından istifade edilen eser, Batılı araştırmacılar tarafından Doğu İslâm âleminin en tanınmış eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Târîh-i Buhârâ'nın Yazma Nüshaları

Richard N. Frye'nin verdiği listeye göre *Târîh-i Buhârâ*'nın yazma nüshaları şunlardır[14]:

1. Paris, Bibliotheque Nationale, No.517.
2. Paris, Bibliotheque Nationale, No.518.
3. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Vehbi Efendi, No.130.
4. New Haven, American Society, (Kataloglanmamış)
5. Londra, British Museum, Supplement No.87.
6. Londra, Royal Asiatic Society, No.P.159 ve/veya Morley 160.
7. Tahran, Sipahsalar Câmii Kütüphanesi, (Kataloglanmamış).
8. Tahran, Meclis, No.225.
9. Taşkent, Central Asian University Library, No.68
10. Buhârâ, Central Library, No.92.
11. Leningrad, University of Leningrad, No.947c
12. Leningrad, University of Leningrad, No.948c.
13. Leningrad Public Library, Nos.78z.
14. Leningrad Public Library, Nos.79.
15. Leningrad Public Library, Nos.80.
16. Leningrad, Asiatic Museum, No.574.

[13] Charles Schefer, *Description Topographique et Historique de Boukhara*, Paris 1892.
[14] Frye, *The History of Bukhara*, s.XV-XVII.

17. 1225/1810-1811 tarihli el yazması. Önceden St. Petersburg'da Alexander Liudovikovich'in tasarrufundaydı. Bugünkü durumu ise bilinmemektedir.

18. Meşhed. en-Narşahî'nin Tahran baskısının editörü Meşhed'deki Türbe Kütüphanesinde kataloglanmamış bir el yazmasını nakletmiştir. Muhtemelen burada olduğundan kataloglanmamıştır ya da özel mülkiyette olabilir.

19. Leningrad, Asiatic Museum'daki bir el yazması ya da bir defter, vd., 17a-29a; 34a-35a; 60b *Târîh-i Buhârâ*'dandır.

20-38. Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisindeki El Yazmaları. Bunlar "Tahkîk el-Vilayet (Tochnoe issledovanie o Bukharskoy strane)" isimli eserde listelenmiştir. En eski el yazma 1805, en sonuncusu da 1900 yılına tarihlenir.

39. İstanbul, Topkapı Sarâyı, Bağdâdlı Vehbi Koleksiyonu, No.1130.

Târîh-i Buhârâ'nın Farsça Neşirleri

Târîh-i Buhârâ'nın en-Narşahî ve el-Kubâvî'nin elinden çıkan orijinal nüshaları mevcut değildir. Günümüze ulaşan nüsha Muhammed b. Zufer ve meçhul müellif veya müellifler tarafından kaleme alınan metin olup bu hâliyle ilk defa Charles Schefer tarafından yayınlanmıştır. Schefer, ilk önce *Chrestomathie Persane* adlı çalışmasında eserin bir kısmını (1883), daha sonra ise tamamını neşretmiştir (*Description Topographique et Historique de Boukhara*, Paris 1892). 1894'de Yeni Buhârâ (Buhârâ-yı Cedîd/New Bukhara)'da Mollâzâde'nin *Mezârât-ı Buhârâ*'sı ile birlikte yayınlanmıştır. *Mezârât-ı Buhârâ*'da Mollâzâde'nin risâlesinin ilâvesi olarak basılan Farsça metin, 1322hş/1904'de Molla Sultân b. Mollâ Sâbir-i Buhârî tarafından Matbaa-i Kâkân-i Buhârâ'da tekrar basılmış (taşbasma), ardından birkaç baskısı daha yapıldıktan sonra en son Müderris-i Razavî Muhammed Takî'nin tashîh ve hâşiyyeleri ile Tahran'da yayınlanmıştır (*Târîh-i Buhârâ*, Tahran 1363 hş).

Târîh-i Buhârâ'nın Tercümeleri

Eserin Rusça, İngilizce ve Arapça tercümeleri mevcuttur. İlk olarak 1897'de Taşkent'te Barthold'un nezaretinde N. S. Lykoshin tarafından Rusçaya (*Istoriya Bukhary*, Taşkent 1897) çevrilmiştir. Daha sonra Richard N. Frye tarafından mevcut nüsha ve neşirleri karşılaştırılmak ve notlar eklenmek suretiyle İngilizceye (*The History of Bukhara*, Cambridge, Massachusetts 1954) ve Dr. Emin Abdülmecid Bedevî ile Nasrullah Mübeşşir et-Tarâzî tarafından da yine tashîhli ve hâşiyyeli bir şekilde Arapçaya tercüme edilmiştir. (*Târîhu Buhârâ*, Kahire 1385/1965).

Daha önce sözünü ettiğimiz Türkçe tercüme ise Mehmet Nurettin Koçak tarafından yapılmış olup, eserin Dr. Emin Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tarâzî'nin yayınladığı Arapça tercümesi esas alınmıştır. ("Buhara Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 117, (Aralık 1998), s. 8-72). Ancak bu çalışma gerek tercüme gerekse okuma hataları sebebiyle birçok bakımdan tenkide açıktır.

TÂRÎH-İ BUHÂRÂ

[Mukaddime]

Bismillahi'r-rahmani'r-rahim

Cihânı yaratan, gizliyi bilen, varlıkların rızkını veren, göğün ve yerin sâhibi Hudâ-yı Te'âlâ'ya [Celle Celâluhu] hamd u senâ olsun. İnsanların seçkini, peygamberlerin hâtemi Muhammed Mustafa'ya (sallallahu aleyhi ve âlihi) ve O'nun yârânına, tâbi'lerine ve taraftarlarına (rıdvânullahi aleyhim ecmâ'în) selâm olsun.

Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kubâvî[1] der ki: Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, Emîr Hamîd Ebû Muhammed Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî (rahimehullahi te'âlâ) adına Buhârâ ve onun köylerine, kasabalarına nisbet edilen menkabe ve fazîletleri, Buhârâ'nın fazîleti hakkında Resûl sallallahu aleyhi ve sellemden, ashâb, tâbi'în ve ulemâ-yı dîn'den (rıdvânullahi aleyhim ecmâ'în) nakledilmiş olan hadîsler hakkında bir kitap te'lîf etti.

Te'lîf edilen bu kitap, hicrî üç yüz otuz iki senesi (943-944) içinde belîğ ifâdelerle Arapça yazılmış idi. İnsanların çoğu Arapça kitap okumaya rağbet etmediğinden dostlar benden bu kitabı Farsça'ya tercüme etmemi istediler. Ben fakîr, [bu isteği] kabul ettim ve bu kitabı, beş yüz yirmi iki senesi Cemâziye'l-evvel'inde [Mayıs-Haziran 1128] Farsçaya tercüme ettim. Arapça nüshada işe yaramayan, [kitabı] okurken insanı usandıracak uzun bahisler ve tekrar konu edilmesi maslahat olmayan haberler [bu tercümede] bahis konusu edilmedi.

[Allah'ın] en âciz kullarından olan Muhammed b. Zufer b. Ömer, beş yüz yetmiş dört senesinde [1178-1179] meclis-i âlî, sadr-ı sudûr-ı cihân Hâce

[1] Kubâ, Türkistân'da, Fergâna'ya bağlı bir yerleşim birimi olup Moğol istilası sırasında tahrip edildiği bilinmektedir.

İmâm-ı ecell-i a'azz, burhânu'l-mille [2] ve'd-dîn, seyfu'l-İslâm ve'l-müslimîn, hüsâmü'l-e'imme fi'l-âlemîn, sultânu'ş-şerî'a, zahru'l-hilâfe, imâmu'l-Harameyn, müfti'l-hâkıfeyn, kerîmü't-tarafeyn, zü'l-menâkıbi ve'l-mefâhir, Abdü'l-azîz b. es-Sadru'l-İmâm el-Hamîd Burhânü'd-dîn Abdü'l-azîz, kaddesa'llâhu ervâhi's-selef ve bâreke fi'l-halef fi'l-izzi ve'l-ulâ için [bu eseri] ihtisâr etmek sûretiyle kaleme aldı.

Buhârâ'da Kâdılık Yapan Bazı Zevât

[Bunlardan biri] Sîbeveyh b. Abdu'l-'Azîz el-Buhârî en-Nahvî[2] idi. Muhammed b. A'yen "Abdullah b. Mübârek'den[3] işittim ki Sîbeveyh Buhârâ kâdılığı yaptı. İki dirhem adâletsizlik yapmadı." dedi ve ekledi "İki dirhem [bile] çok olur; bir zerre [dahi] adâletsizlik yapmadı."

Diğeri Muhalled b. Ömer[4] [idi]. Sonunda şehîd olana kadar uzun yıllar kâdılık yaptı. Diğeri Ebû Deym Hâzim-i Sedûsî[5] [idi]. Ona Halîfe'den kâdılık fermânı (fermân-ı kazâ) geldi.

2 Hakkında bilgi bulunmamaktadır. Meşhûr nahiv âlimi Sibeveyh (Ebû Bişr Amr b. Osman el-Kanber) ile karıştırılmamalıdır. Hasan Kurt, müellifin bu ismi hatalı olarak kaydettiği, sözkonusu zâtın Şebûye b. Abdülaziz el-Mervezî en-Nahvî olması gerektiği kanaatindedir. (Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998, s.341

3 Meşhur hadîs âlimlerinden Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübarek b. Vazıh el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797). Tebe-i tâbiînin ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih. Babası Türktü. Beni Hanzela kabilesinden Hemedânlı bir tüccârın azadlısıydı. İbn Mübarek Hemedân'a vardığında, efendilerinin çocuklarına iyilik ve ihsan da bulunurdu. Annesi Harezmli idi. Hicretin 118. senesinde doğdu İsmâ'îl b. Hâlid, Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavil ve diğer tabii imamlarından ders aldı. Halkın çoğu da ondan hadis dinlediler, ders aldılar. Hafızasının sağlamlığı, fıkıh ilminin derinliği, Arapçaya vukufu, zâhidliği, cömertliği, cesareti ve şairliği ile tanınan ve övülen bir kimseydi. Güzel eserleri ve derli toplu hikmetleri içeren güzel şiirleri vardır. Onun faziletini anlatan birçok menkıbe mevcuttur. Abdullah b. Mübarek, 181 senesi Ramazan ayında (Ekim 797) altmış üç yaşında iken Heyt şehrinde vefat etmiştir. [İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Türkçe terc. Mehmet Keskin), X, İstanbul 1995, s.300-302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Türkçe terc. Ahmet Ağırakça) IV, İstanbul 1989, s.146; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, s.123-124.]

4 Bu şahıs hakkında bilgi yoktur. bkz, Richard N. Frye, *The History of Bukhara*, (Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhî), Cambridge, Massachusetts 1954, Notlar, s.103.

5 Sedûs, büyük bir Arap kabilesidir. Sedûs'a mensûb olup Sedûsî nisbesi taşıyan birçok âlim mevcut olmakla beraber, bu âlimlerden hiçbirinin adı Ebû Deym değildir. Mesela bkz, es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], III, s.235-238.

Diğeri İsâ b. Mûsâ et-Teymî[6] [idi]. Guncâr/Goncâr (gül yanaklı/pembe yanaklı) diye ma'rûfdu. Ona kâdılık verdiler, kabul etmedi. Sultân, "Eğer kâdılık yapmazsan birini belirle ki [kâdılığı] ona vereyim." dedi. Bunu da kabul etmedi. Sultân, kazâ ehlini (kâdılık yapabilecekleri) onun önünde zikretmelerini buyurdu. Öyle yaptılar. Onun önünde zikrettikleri bütün isimlere "Olmaz" dedi. [Ancak] Hasan b. Osman-i Hemedânî'yi[7] zikrettiklerinde sustu. "Sessizlik ona rıza gösterdiğinin [işaretidir]" dediler. Kâdılığı Hasan b. Osman'a verdiler. Onun zamanında Horâsân şehirlerinde onun ilim ve zühdüne [erişen] kimseyi bulamadılar. Diğeri Âmir b. Ömer b. İmrân[8] [idi].

[6] Ebû Ahmed İsâ b. Mûsâ el-Ezrak Guncâr, Kureyş kabilesine mensup Teym kolunun mevlâsıdır. Kaynaklarda belirtildiğine göre, yüzünün kırmızımsı oluşundan dolayı "Guncâr/Goncâr" lakabıyla ma'rûfdur. "*Târîh-i Buhârâ*" adlı kitabın musannifi meşhûr âlimlerden Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Buhârî (ö.412/1021) de aynı lakabla anılır. İsâ b. Mûsâ, ibadete düşkün (âbid), fazîlet sâhibi ve dürüst bir kişi idi. Irak, Hicâz, Mısır, Serahs gibi birçok yerlere ilmî seyahatlarda bulunmuş ve bu seyahatleri esnasında pekçok ilim adamından istifade etmiştir. İsâ b. Mûsâ, yüzden fazla meçhul râvîden rivâyette bulunduğu için, Dârekutnî tarafından eleştirilmiştir. Ancak Hâkim en-Nîşâbûrî, hadis tahsiline ileri yaşlarda başladığını belirttiği İsâ b. Mûsâ'nın, asrının imâmı olduğunu kaydetmektedir. Hâkim, rivâyet ettiği hadisler üzerinde yaptığı inceleme sonunda, onun hata yapmadığı kanaatine vardığını ifade etmektedir. İsâ b. Mûsâ'nın "*Kitâbu'l-Fiten*" ve "*Kitâbu'l-Ayn*" adında iki eseri bulunmaktadır. Birincisinin isminden anlaşıldığı gibi kıyâmete yakın vukû' bulacağı belirtilen olaylar hakkındaki hadisleri içermektedir. İkincisinin ise ne ile ilgili olduğu hakkında bir fikre sahip değiliz. Ancak hadis ilminde tanınmış bir âlim olan Guncâr/Goncâr'ın bu eserinin de yine sözkonusu ilimle ilgili olması muhtemeldir. Ebû Nasr es-Saffâr el-Buhârî, Hac yolculuğu sırasında uğradığı Bağdâd'da Halef b. Muhammed el-Hayyâm'dan öğrendiği bu eserleri okutmuştur. İsâ b. Mûsâ, Buhârâlı olmakla birlikte bütün Mâverâü'n-nehr bölgesinde tanındığı için kendisine "Mâverâü'n-nehr muhaddisi" denilmiştir. Tebe-i tâbiîn arasında zikredilen İsâ b. Mûsâ, bazı kaynaklara göre 184/800; 185/801, bazı kaynaklara göre ise 186/802 senesinde vefat etmiştir. (es-Sem'ânî, IV, s.311; W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay., Ankara 1990, s.16; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.116)

[7] Ebû Ali Hasen b. Osman b. Fudayl b. Yezîd b. Hassan b. Amr es-Sebîî. Afrika'da doğup Irak'ta büyümüş, daha sonra Buhârâ'ya yerleşerek burada kâdılık yapmıştır. 229/843 senesinde vefat etmiştir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.116, 308).

[8] en-Narşahî, Sepîd/Sefîd Câmekân hâdisesi esnasında "Hüseyin b. Mu'âz kendi askerleri/ordusu ile, Buhârâ kâdısı Âmir İbn İmrân ise Buhârâlılar ile yüz elli dokuz senesi Receb (25 Nisan-24 Mayıs 776) ayında (şehirden) çıktılar. Şimdi Narcak Köyü (Dîh-i Narcak) dedikleri Narşah Köyü (Dîh-i Narşah)'ne kadar gittiler ve onların karşısında ordugâh (leşkergâh) kurdular." demektedir (Farsça metin s.67). Hasan Kurt'un da belirttiği üzere bu iki şahsın aynı kişiler olması kuvvetle muhtemel olup, bu durumda Âmir b. Ömer b. İmrân'ın zikredilen tarihte yani 159/775 senesinde Buhârâ kâdılığını yürüttüğü anlaşılmaktadır. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.116, 117)

Diğeri İshâk b. İbrâhîm b. el-Habatî[9] [idi]. Azlinden sonra iki yüz sekiz senesinde [823-824] Tûs'da vefat etti.

Diğeri Sa'îd b. Halef el-Belhî[10] idi. İki yüz on üç senesi Cemâziye'l-evveli'nin son günü (selh) [16 Ağustos 828] [**3**] ona kâdılık verdiler. [Onun] Hudâ-yı Te'âlânın yarattıklarına gösterdiği adâlet, insâf ve şefkatle ilgili hikâyelere göre, olması gerektiği gibi kâdılık yaptı. Güzel âdetler başlattı. Bu cümleden olmak üzere [insanların faydalanması için su üzerine kurulan] sed/baraj (dereğât "درغات") ve Buhârâ suyunun dağıtılması onun [eseri idi]. [Bu suretle] kuvvetlinin kuvvetsize zulmetmemesi için adâlet ve iyiliği hâkim kıldı.

Diğeri Abdu'l-mecîd b. İbrâhîm en-Narşahî[11] [idi]. Onun sâlih kullardan olduğunu söylerler. Diğeri Ahmed b. İbrâhîm el-Berkendî[12] [idi]. Sultân Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî döneminde kâdı idi. Hem fâkih, hem de zâhid idi.

[9] Ebû Ali İshak b. İbrahim. 208/823 tarihinde öldüğü bilinmektedir (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.116)

[10] el-Buhârî nisbesiyle de tanınan Sa'îd b. Halef'in babası Halef b. Eyyûb (ö.205/821), Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisiydi. Ebû Yûsuf onun hakkında "Bu adam benim ilmimi Horâsân'da ihya edecektir." demişti. Halef, kâdı olarak tayin edilmiş, fakat bunu reddedince hapse atılmış ve bu sırada ölmüştü. Halef'in oğlu Sa'îd b. Halef ise Buhârâ kâdılığı yapmıştı (Bernd Radtke, "Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de Din Âlimleri ve Mutasavvıflar", (Çev: Ergin Ayan), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/9, (Sonbahar 2009), s.362). Sa'îd b. Halef'in 30 Cemâziye'l-evvel 213/17 Eylül 828'de Buhârâ'ya kâdı tayin edildiği ve bu tarihten itibaren ilmî faaliyetlerini burada sürdürdüğü bilinmektedir. en-Narşahî'nin verdiği bilgiye göre (Farsça metin, s.32-33), Horâsân Emîri Ebû'l-Abbâs et-Tûsî, Buhârâ'yı henüz Müslüman olmamış Türklerin baskınlarından korumak amacıyla Buhârâ Emîri Mühtedî b. Hammâd b. Amr ez-Zühlî'ye şehrin tümünü içine alacak bir sur yapmasını emretmişti. Kâdı Sa'îd b. Halef, halkın Kenpirek dediği bu sûrun inşasıyla da meşgul olmuş sözkonusu sûr, 215/830 senesinde tamamlanmıştı (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.117-118).

[11] Bu şahıs hakkında bilgi yoktur. Bkz, Frye, *The History of Bukhara*, (Notlar), s.104.

[12] Bu şahıs ve kâdılığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. es-Sem'ânî, el-Berkedî maddesinde el-Kâdı nisbesiyle Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ b. Selâm el-Kâdı el-Berkedî isimli bir şahsı kaydetmekle beraber (es-Sem'ânî, I, s.326), bu şahsın müellifin bahsettiği şahıs olması uzak bir ihtimaldir.

Diğeri Ebûzer Muhammed b. Yûsuf el-Buhârî[13] [idi]. İmâm Şâfi'î (rahimehullâh) ashâbından idi. İlim ve zühd sâhibi idi. Buhârâ ulemâsı arasında ona öncelik verdiler. Onu birçok kez gizli rüşvetle sınadılar. [Ancak] bu manada hiçbir [kötü] şeye kendisini bulaştırmadığı gibi, her geçen gün onun adâlet ve iyiliğini daha fazla ortaya çıkardı. Yaşlanınca kâdılıkdan affını istedi. Hacca gitti, Hac vazifesini yerine getirdi. Bir müddet Irâk'ta kaldı. Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in hadîs ilmini (ilm-i hadîs) taleb edenlerden idi [öğrenmek istiyordu]. [Bir müddet bunun için] talebelik yaptı. [Sonra] tekrar Buhârâ'ya döndü ve [burada] ömrünün sonuna kadar inzivâya çekilmeyi tercih etti (rahmetullahi aleyh).

Diğeri Ebû'l-Fazl b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî es-Sülemî el-Fakîh[14] [idi]. *Muhtasar-i Kâfî*'nin müellifi idi. Bir zerre kusuru (ayb) olmadan uzun yıllar Buhârâ'da kâdılık yaptı. Halka adâletli ve insâflı davranıyordu. Onun zamanında dünyada ilim ve zühdde misli yoktu. Ondan sonra Sultân'ın vezîri oldu ve Merv'de şehîd düştü (rahmetullahi aleyhim ecma'în).

Bu kitabın musannifi der ki: Eğer Buhârâ ulemâsının hepsini zikretsem defterler dolar[15]. Bizim yâd ettiklerimizin hepsi, onlardan [yani] Peygamber

[13] Frye'nin verdiği bilgiye göre *Târîh-i Bağdâd*'da zikredilen Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf el-Kâdı ile aynı şahıs olması muhtemeldir. en-Narşahî onun İmâm Şâfi'î ashâbından olduğunu zikretmiş ise de Tâcü'd-dîn el-Subkî'nin *Tabakatü'ş-Şâfi'iyye el-Kübra*'sında ismi bulunmamaktadır. [Frye, *The History of Bukhara*, (Notlar), s.104]

[14] Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd, en-Narşahî'nin de belirttiği üzere (Farsça metin, s.94) Emîr II. Nasr (301-331/914-943) döneminde Buhâra kâdılığı, onun oğlu el-Hamîd Nûh (331-342/943-954) döneminde de vezir olmuştur. Ancak bu görev sırasında çıkan bir ayaklanma neticesinde öldürülmüştür (Cemâziye'l-evvel 335/Kasım-Aralık 946). Buhârâ Kâdılığından dolayı "el-Hâkim", vezirliğinden dolayı "el-Vezîr" ve bu görevdeyken şehîd olmasından dolayı "eş-Şehîd" lakabları verilmiştir. Onun ölüm tarihi, bazı kaynaklarda Rebî'ü'l-âhir 334 (Kasım 945), bazı kaynaklarda ise 335/946 veya 344 (955) olarak da kaydedilmektedir. [es-Sem'ânî, III, s.477; el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342, I, s.209; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.392); İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.370); Mîrhond (Muhammed Hândşâh b. Mahmûd), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, (Tashîh ve tahşiye: Cemşîd Kiyânfer),Tahram 1385, IV, s.2834; Barthold, *Türkistân*, s.265]. Ayrıca bkz, Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, s.195; Mehmet Sait Arvas, *el-Hakîm eş-Şehîd el-Mervezî'nin el-Kâfî Adlı Eserinin Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümlerinin Tahkiki*, (Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008.

[15] Hasan Kurt, bunlara ilâve olarak Ebû Hanife'nin Buhârâlı ashâbından olan Mücâhid b. Amr'ı da saymaktadır. Ona göre "...İbn Ebi'l-Vefâ, Mücâhid b. Amr'ın da Mâverâü'n-nehr'de kâdılık yaptığını belirtmektedir. İbn Ebi'l-Vefâ'nın Mücâhid'i Buhârâlılar arasında

(sallallahu aleyhi ve sellem)'in "Ümmetimin ulemâsı, Benî İsrâîl nebîleri gibidir."[16] hadîs-i şerîfinde işâret ettiği âlimlerdendir.

Fasl

Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, bu faslı kitapta kaydetmemiştir. Ancak Ebû'l-Hasan Abdu'r-rahman Muhammed en-Nîşâbûrî *Kitâbu Hazâ'ini'l-'Ulûm*'da şöyle zikretmiştir: Bugün Buhârâ olan bu yer, bataklık idi. Onun bir kısmı sazlık, bir kısmı da ağaçlık ve çayırlıkdan oluşuyordu. Bazı yerlerde hiçbir canlı ayak basacak yer bulamazdı. Bunun sebebi [4] Semerkand tarafındaki vilâyetlerin dağlarındaki karlar erir ve o su orada toplanırdı. Semerkand tarafında Mâsaf/Mâsif Nehri (Rûd-i Mâsaf/Mâsif) dedikleri büyük bir nehir vardı. O nehrin çok miktarda suyu olur [nehir yatağından taşar], birçok yeri kaplar ve birçok çamur oluşurdu. Öyle ki [çamurlar] çukurları [ve alçak yerleri] doldururdu. [Nehirden] taşan su, akarken [o çamuru da beraberinde sürükleyerek] Bitik (بتك) ve Farab/Fireb (فرب)'e[17] kadar çamur getirirdi. O su, başka yere gitmez, bu yere [yani] Buhârâ'ya dolardı ve [böylece] zemîn düzleşirdi. O [nehir], Soğd'un büyük nehri oldu, [nehir suyuyla birlikte gelen çamurla] dolan yer ise Buhârâ hâline geldi[18].

Her taraftan insanlar toplandılar ve orada mutluluğu yakaladılar. Türkistân'dan insanlar geliyorlardı. Bu vilâyette su ve ağaç çok idi. Birçok av

sayması, onun Buhârâ'da kâdılık yaptığı kanaatini güçlendirmektedir. İbn Ebi'l-Vefâ'nın ifadesine göre, Ebû Yûsuf un kendi yakınlarından daha fazla değer verdiği Mücâhid, âdil ve zâhidâne yaşantısıyla şöhret bulmuştu. Valilerinden birinin Mücâhid'e haksız yere cezâ verdiğini öğrenen Mehdî, onun gönlünü almak için bir takım hediyeler göndermişti. Ancak Mücâhid, gönderilen hediyelerin tümünü fakîr ve düşkünlere dağıttı." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.116). Buhârâ'da ilim ve kültür hayatı hakkında geniş bilgi bkz, Aynı eser, s.277-357; Aydın Usta, *Şamanizim'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007, s.501-622.

16 Arapça [علماء امتي كانبياء بني اسرائيل]

17 Frye, Farab/Fireb ve Bitik'in, bugün Âmû Deryâ'nın kıyısındaki Yeni Charjui karşısında bulunan iki köy olduğunu zikremiştir. [Frye, *The History of Bukhara*, (Notlar), s.105; Anne Gangler, Heinz Gaube and Attilio Petruccioli, *Bukhara, The Eastern Dome of Islam: Urban Development, Urban Space, Architecture and Population*, London 2004, s.40]

18 "Bu, hemen hemen bütün şehrin bataklıklardan temizlendiği anlamına gelmektedir. Buhârâ bölgesi böylece verimli bir ova ve yaşanabilir bir arazi haline gelmeye yüz tutmuştur. en-Narşahî'nin verdiği bu bilgilerin bir efsane olmaktan öte tarihi bir hadise olduğu arkeolojik kazılar sonucunda ispatlanmıştır." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.42; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.40-42)

hayvanı bulunuyordu. [Türkistân'dan gelen] o halk, bu vilâyeti beğendi ve buraya yerleşti. Önce çadırda (hîme ve hargâh) kaldılar ve [orada] konakladılar. Zamanla insanlar bir araya gelip binâlar (imâret) yaptılar. İnsanlar çoğaldı. Birini seçtiler ve Emîr yaptılar. Onun adı Ebrûy (ابروى)[19] idi. Henüz [Buhârâ] şehri yoktu. Ancak köylerden bir kısmı oluşmuş idi. Onlardan bazıları Nûr (نور)[20], Harekân-rûd (خركان رود)[21], Verdâne (وردانه)[22], Terâvçe/Terâveçe (تراوچه), Sefene (سفنه), İsvâne (اسوانه) idi. (Buhârâ) pâdişâhının ikâmet ettiği [yer], büyük bir köy olan Beykend (بيكند)[23] idi. Merkezi [ise] Kal'a-yı Debûsî (قلعه دبوسى)[24] idi ve [buraya] Vîrâ Şehri (Şehr-i Vîrâ "شهر ويرا") derlerdi.

[19] Frye, Ebrûy'un, Göktürkler tarafından 563-567 yılları arasında yıkılan Eftalitlerin Buhârâ vahasında hüküm süren son hükümdarı Abarzi olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu zikretmiştir [Richard N. Frye, *Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara (ty), s.54-55] Ayrıca bkz, Aynı yazar, *The History of Bukhara*, (Notlar), s.105-106

[20] Nûr hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[21] Hasan Kurt, buranın bazı kaynaklarda Buhârâ Duvarı içinde yer aldığı belirtilen Harekâne ile aynı yer olduğu kanaatindedir. Zira Harekân-rûd, Harkan nehri anlamına gelmektedir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.75-76). Bazı kaynaklarda bu köyün Semerkand'a bağlı olduğu, Semerkand'a sekiz fersah uzaklıkta bulunduğu ve Karhân Ribâtı (رباط قرخان) denilen bir ribâtının bulunduğu zikredilmiştir. Bkz, es-Sem'ânî, II, s.347, 348, 353; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1397/1977, II, s.360; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.140.

[22] Verdâne hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[23] Beykend hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[24] Yâkût el-Hamevî, burayı Semerkand'a bağlı Soğd şehirlerinden biri olarak kaydetmiştir (Yâkût el-Hamevî, II, s.437-438). es-Sem'ânî de onu Soğd'un küçük bir şehri olarak zikreder ve Buhârâ ile Semerkand arasında olduğunu söyler. Onun verdiği bilgiye göre buradan birçok muhaddis ve âlim çıkmıştır (es-Sem'ânî, II, s.454, 455, 456). Kermîne'den sonra Debûsiyye'ye gelinir. Kermîne'den Debûsiyye beş fersah, Debûsiyye'den Rebencen'e beş fersahdır. (el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.110, 111, 112, 114; İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.6, 53) Hasan Kurt'un naklettiğine göre, Kudâme b. Ca'fer, Debûsiye'nin Zülkarneyn'in Mâverâü'n-nehr bölgesinde kurduğu şehirler arasında bulunduğunu, Debûsiye'nin Buhârâ'dan bağımsız ayrı bir şehir olarak kurulduğunu kaydetmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Debûsiyye, Kermîniye ve Tavâvîs ile aynı tarihte kurulmuştur. Debûsiyye adı, Rebincan'dan beş fersah mesâfede, günümüzde de Ziyâeddin köyünün biraz doğusunda bulunan Kala-i Debûs harabelerinde muhafaza edilmektedir. Eski Debûsiyye, mahalli idarecinin sarâyının bulunduğu, harabenin tümülüsü yakınındaki Kala-i Ziyâeddin'i de içine almaktaydı. Barthold'un verdiği bilgiye göre, harabeleri inceleyen N. F. Sitnyakoski, "mevcut geniş mezarlık, burada bir şehrin bulunduğunu ispat eder." demektedir. (Barthold, *Türkistân*, 102; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.41, 76). Debûsiyye hakkında ayrıca bkz, el-Makdisî, I, s.17, 97, 119; es-Sem'ânî, I/148, 281; V/103, 244

Bir zaman geldi, Ebrûy büyüdü (güçlendi) ve bu vilâyette zulme başladı. Öyle ki halk sabredemez hâle geldiler. Dihkânlar[25] ve zenginler bu vilâyetten kaçtılar, Türkistân'a gittiler ve bir şehir inşâ ettiler. Oradan giden o tâifenin re'isi olan büyük dihkânın adı Hamûk (حموك) olduğundan, o şehre Hamûket (حموكت) adını verdiler. "Hamûk", Buhârâ dilinde (zebân-i Buhârî) mücevher, değerli taş, "ket" ise şehir anlamına geliyordu. Yani mücevher şehri [veya] değerli şehir (şehr-i hamûk) demek idi. [Bundan dolayı] Buhârâ dilinde asil kişilere hamûk (حموك) derler.

Buhârâ'da kalmış olanlar, onların ileri gelenlerinin yanına bir adam gönderdiler ve Ebrûy'un zulmünden [kurtulmak için] yardım istediler. O ileri gelenler ve dihkânlar, Türklerin pâdişâhının (pâdişâh-i Türkân) yanına gittiler. Bu pâdişâhın adı Karacûrîn-i Türk (قراجورين ترك)[26] idi. Ona büyüklüğünden dolayı [5] Beyağu (بياغو)[27] lakabını vermiş idiler. Beyağu'dan

[25] "Sâsânîler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir"dir. "Aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihgân olup dihkân şeklinde Arapçaya geçmiştir." ... "Mes'ûdî dihkânların beş dereceye (merâtib) ayrıldıklarını ve bunlardan her birinin farklı elbiseler giydiğini söyler. Bu da muhtemelen asalet derecelerinden ileri gelmeyip köy dihkânı, şehir dihkâni ve yöre dihkânı gibi memuriyetlerin ehemmiyetleriyle ilgilidir. Müslümanlar İslâm hâkimiyetini kabul eden dihkânları yerlerinde bıraktılar, diğerlerinin yerine de başkalarını tayin ettiler. Çünkü fâtihler karşılarında yerli halkın sorumlu temsilcilerini görme ihtiyacını duyuyorlardı. Böylece dihkânlar uzun bir süre mevkilerini korudular ve hem kendi kavimlerine hem de Müslümanlara faydalı hizmetlerde bulundular."... "Dihkânların İslâmî devirde yaptıkları hizmetler esas itibariyle eskisinden farksızdı. Onların başlıca işleri, halktan topladıkları vergileri âmil ve emîrlere teslim etmekti. Dirlik ve düzenliğin sürdürülmesinde hizmetleri görüldüğü gibi silâhlı adamları ile de emîrlerin seferlerine katılıyorlardı. Dihkânlar varlıklı insanlardı. Horâsân'daki bir köy dihkânının, Hârûn er-Reşîd ile askerlerini bir kıtlık yılında halka külfet yüklemeden dört ay beslediği söylenir."... Sâmânîler döneminde de varlıklarını devam ettiren dihkânlar, "müstahkem hisarlarda yaşayarak idarelerindeki yerleri kontrolleri altında tutuyorlardı. Şehir ve yöreleri yöneten hükümdarlar da bu sınıfa mensup olup, dihkân unvanı ile anılıyorlardı."... "Sâmânî Devleti'nin ülkenin siyasî kaderine hâkim olması ve Türkler'den oluşan hassa ordusuna sahip bulunması" bu sınıfın önemini azalttı "ve dihkânlık, Karahanlılar devrinde tamamen ortadan" kalktı. (Faruk Sümer, "Dihkân", *DİA*, IX, s.289.

[26] Bu ismin, kaynaklarda uzun bir kılıç çeşidi olarak zikredilen "karacûrî" ile alakası olabilir. Karacûrî hakkında bkz, Fahr-i Müdebbir, *Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli Hânsârî), Tahran 1346., s.260.; Ömer Hayyâm, *Nevrûznâme*, (Neşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1312, s.36; Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, (Haz: Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s.134; *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, III, (Haz: Ziya Şükün), MEB Yay., İstanbul 1984., s.1460; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2008., s.177, 214, 223, 409.

[27] Müellifin Karacûrîn'e "büyüklüğünden dolayı verildiğini" zikrettiği "Beyâğu" unvanının, "Yabgu" unvanı olması kuvvetle muhtemeldir. Zira erken dönemlerden itibaren muhtelif

adâlet istediler. Beyağu, oğlu Şîr-i Kişver (شير كشور)'i büyük bir ordu ile gönderdi. Şîr-i Kişver Buhârâ'ya gelince Ebrûy'u Beykend'de yakaladı ve hapsetti. Büyük bir çuvala kırmızı arı doldurmalarını buyurdu. Ebrûy'u, o çuvala koydular ve ölene kadar [orada tuttular].

Bu vilâyet, Şîr-i Kişver'in hoşuna gitti. Babasına bir mektup gönderdi. Bu vilâyeti taleb etti ve Buhârâ'da kalmak için izin istedi. Beyağu'dan "O vilâyeti sana bahşettim" diye cevap geldi. Şîr-i Kişver, Hamûket'e Buhârâ'dan kaçmış olanlara bir adam gönderdi. [Bunun üzerine onlar] kadınlar ve çocuklar ile tekrar Buhârâ'ya döndüler. O zaman, Hamûket'ten gelen herkesin havâsdan sayılması kararlaştırıldı. Çünkü zengin ya da büyük dihkân olanlar [Buhârâ'dan] kaçmış, fakîrler ve dervîşler ise kalmış idiler. O topluluk [yani kaçan zenginler ve büyük dihkânlar] geri dönünce, çâresiz [orada] kalmış olanlar, o topluluğun (geri dönenlerin) hizmetkârları oldular.

O kavmin (geri dönen zenginlerin) arasında büyük bir dihkân var idi. Eski bir dihkânzâde olduğundan o dihkâna Buhâr Hudât (بخار خداة) dediler. Onun çok fazla arazisi var idi. Bu insanların büyük kısmı, onun çiftçileri ve hizmetkârları idiler. Şîr-i Kişver, Buhârâ şehrini (Şehristân-i Buhârâ) inşâ etti[28]. Memâstîn/Mümâstîn (مماستين), Sakmatîn (سقمتين), Semtîn (سمتين) ve

Türk devletlerinde bir unvan olarak kullanıldığını bildiğimiz "Yabgu" kelimesinin, bazı Arap ve Fars kaynaklarında "Beygû" şeklinde zikredildiğini biliyoruz. Hunlar zamanında shan-yü şeklinde görülen bu unvanı, Batı Türkistân ve Fergâna yerli beyleri de taşıyordu. Bu unvan daha sonra Göktürkler çağında On Ok liderlerinde, Oğuz, Karluk ileri gelenlerinde görülür. Başlangışta aşağı yukarı kağan unvanıyla eşit manaya gelen yabgu, daha sonraki dönemlerde, kağandan sonraki bir alt dereceyi ifade etmiş ve X. Yüzyıldan itibaren ise, boy reislerinin unvanı olmuştur (Saadettin Gömeç, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29, (1997), s.84 n).

[28] Şehristân (شهرستان), Arapçada "medîne" olarak adlandırılan şehir merkezi, hâkimiyetin bulunduğu yer, esas şehir veya iç şehir anlamına gelir. Ortaçağ şehirleri genel olarak üç ana bölümden oluşurdu. Bunlardan ilki "erk", "dîz", "köhendîz" veya "kundîz" denilen bir kale/içkale, ikincisi "şehristân" denilen asıl şehir veya iç şehir ve üçüncüsü de rabad/rabaz denilen dış şehir idi. Kale/içkale, hükümdar veya emirin maiyetiyle birlikte yaşadığı yönetim merkezi idi. Şehristan'da aristokratlar, eşraf ve zanaatla uğraşan kentlileşmiş halk yaşardı. Kentin esasını da burası teşkil ederdi. Rabad/rabaz ise dış şehir veya şehrin dış mahallesi durumundaki yerdi. Buralarda genellikle göçebe, yarı göçebe veya yerleşik hayata yeni geçmiş olan insanlar ikamet ederlerdi. Rabadda/rabazda değirmen, çiftlik, bağ ve bahçeler bulunur, ayrıca burada yaşayan insanlar genellikle ticaretle uğraşır ve pazarlar kurarlardı. Bu bakımdan rabad/rabaz, ticarî hayatın merkezi idi. Orta Asya Türk kentlerinde bu yapı orduğ, balık ve kıy olarak adlandırılmaktaydı. (Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.47, Barthold, *Türkistân*, s.82.; Aynı yazar, "Buhârâ", *İA*, II, s.763; Emel Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuk-

Farab/Fireb (فرب) köylerini kurdu. Yirmi sene pâdişâhlık yaptı. Ondan sonra pâdişâh olan başka biri İskicket (اسكجكت), Şarğ (شرغ) ve Râmitîn (رامتين)'i kurdu. Ondan sonra da Ferahşî Köyü (فرخشى) tamamlandı. Çin Meliki'nin kızını Buhârâ'ya gelin getirdiklerinde, onun çeyizinin içinde Çin'den Buhârâ'ya bir puthâne getirdiler. Bu puthâneyi Râmitîn'e koydular[29].

Emîrü'l-mü'minîn Ebû Bekir Sıddîk'ın (radıyallahu anlı) hilâfeti döneminde Buhârâ'da hâlis gümüşten sikke (sîm) bastırdılar. Ondan önce Buhârâ'da sikke yok idi. Buhârâ, Muâviye zamanında Kuteybe b. Müslim'in eliyle fethedildi.

Tuğşâde/Tuğşâd pâdişâh oldu. Kuteybe b. Müslim tarafından otuz iki sene hüküm sürdü. Ebû Müslim onu [Tuğşâde'yi/Tuğşâd'ı] Horâsân Emîri olan Nasr b. Seyyâr[30] zamanında Semerkand'da öldürdü. Tuğşâde/Tuğşâd, Kuteybe'den sonra **[6]** on sene hüküm sürdü. Onu Ebû Müslim (rahimehullâh) öldürdü.[31]

Ondan sonra onun birâderi Sükân b. Tuğşâde/Tuğşâd yedi sene hüküm sürdü. Halîfe'nin fermânıyla Ferahşî Sarâyı'nda (Kâh-i Ferahşî)

lulara Kadar Türk Hakan Şehri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11 (1968), s.135-215; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der*. XX/2 (2005), s.260.

[29] Bu paragrafta adı geçen yerler hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[30] Emevîlerin bölgedeki son valisi olan Nasr b. Seyyâr el-Kinânî, 120/738 yılı Recep ayında Horâsân valiliğine atanmış ve Abbâsî İhtilalinin patlak verdiği sıralarda 131/748-749 senesinde ölene kadar bu görevini devam ettirmişti. (et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], V, s.481; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, V, s.187-188, 325); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.533-534) Nasr b. Seyyâr hakkında toplu bilgi için bkz, Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr", *DİA*, XXXII, s. 415-416

[31] Hasan Kurt'un da dikkat çektiği üzere (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.111-112) en-Narşahî Ebû Müslim tarafından öldürülen Buhâr Hudât'ın Tuğşâde/Tuğşâd olduğunu zikretmiş ise de bunun bir yanlışlık eseri olduğu açıktır. Zira en-Narşahî az ilerde Ebû Müslim tarafından öldürülenin Tuğşâde/Tuğşâd'ın oğlu Kuteybe b. Tuğşâde/Tuğşâd olduğunu açıkça belirtmektedir (Farsça metin, s.8). Diğer yandan müellifin Tuğşâde/Tuğşâd'dan bahsetmesinin ardından kardeşi Sükân b. Tuğşâde/Tuğşâd yani Tuğşâde/Tuğşâd'ın oğlu Sükân'ın yedi sene Buhârâ hükümdarlığı yaptığını zikretmektedir ki bu durumda Sükân'dan önce Tuğşâde/Tuğşâd'ın başka bir oğlunun mevcut olması gerekir. Zira metinde öldürülen Buhâr Hudât'a atıf yapılarak "onun kardeşi Sükân" denmektedir. Daha sonra Sükân (134-140/751-757) da bir isyâna karışması üzerine Halîfe'nin emriyle Verahşa sarâyında öldürülmüş ve yerine kardeşi Bünyat geçmiştir. O da yedi yıl hükümdarlık yaptıktan sonra Buhârâ'da ortaya çıkan Mukanna' taraftarlarının yanında yer aldığı için gönderilen iki atlı tarafından 166 (782-783) yılında Verahşa sarâyında öldürülmüştür. (Farsça metin, s.7-9)

öldürüldü. Savaş başladığında o kendi sarâyında bulunuyordu. Ramazân ayıydı ve bir kürsünün kenarında oturmuş Kur'ân okuyor idi. Onu o hâlde öldürdüler ve aynı sarâyda defnettiler.

Ondan sonra onun birâderi Bünyât b. Tuğşâde/Tuğşâd yedi sene hüküm sürdü. [O da] Halîfe'nin fermânıyla Ferahşî Sarâyı'nda öldürüldü. Bunun sebebi [aşağıda] anlatılmıştır.

Ondan sonra Buhârâ, Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî zamanına kadar Tuğşâde/Tuğşâd'ın çocukları, onun hâdimleri (hüddâm) ve torunları elinde kaldı. [Emîr İsmâ'îl zamanında] mülk, Buhâr Hudât'ın çocuklarının hâkimiyetinden çıktı. O bahis bundan sonra anlatılmıştır.

Buhârâ'da Pâdişâh Olan Hâtûn ve Ondan Sonra Pâdişâhlık Yapan Çocukları

Muhammed b. Ca'fer der ki: Buhâr Hudât Bîdûn/Beydûn (بيدون)[32] ölünce, ondan süt çocuğu bir oğlan kaldı. Onun adı Tuğşâde/Tuğşâd idi[33]. Bu oğlanın annesi olan Hâtûn[34], tahta oturdu ve on beş sene ülkede hüküm sürdü. Onun zamanında Araplar Buhârâ'ya gelip [şehri] ele geçirdiler. Her seferinde Hâtûn sulh yaptı ve para (mâl) verdi. Demişlerdir ki bir zamanlar ondan daha isabetli rey/görüş sahibi olan kimse yoktu. İsabetli görüş ile ülkede hüküm sürüyordu ve halk, ona ölümüne bağlı idi.

[32] el-Belâzurî, "Bendun" şeklinde zikretmiştir [el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.601)]. Bunun dışında bazı kaynaklarda Beyûn ve Neydûn olarak da kaydedilmiştir (Barthold, *Türkistân*, s.105 n). Buhârâ Hudâtlığında/Tudunluğunda 609 tarihinde Çoli-teng lakablı bir prens bulunmaktaydı. O, Soğd hükümdarı Şe-fu-pi'nin kızı ile evlendi. Bu kızın annesi ise Batı Göktürk Hanı Tateu'nun çocuğuydu. Çinlilerin Çol-teng dedikleri bu prens İslâmî kaynaklarda Buhârâ hükümdarı olarak gösterilen Bîdûn/Beydûn Hudât'tır. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.108-109; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, LI/201, (1987), s.1159).

[33] Tuğşâde/Tuğşâd hakkında bkz, Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet", s.1158-1166.

[34] Buhârâ'da bir müddet oğlu Tuğşâde/Tuğşâd adına hüküm sürmüş olan "Hâtûn" hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Her gün atına binerek Buhârâ hisârının kapısından çıkmak ve Alef Furûşân Kapısı da denilen Rîgistân Kapısı'na gitmek onun âdeti idi. Orada tahta oturur, gulâmlar[35] ve sarâyın ileri gelenleri (hâce-i sarâyân) yani hâs kullar (hasiyyân) ve hâceler (hâcegân) onun önünde [7] dururlardı. O, köy halkına, dihkânlardan ve melikzâdelerden, kemer-i zerrîn bağlamış ve kılıçlarını hamâyıl yapmış/omzundan bağlamış iki yüz gencin huzuruna, kendisine hizmete gelmelerini ve saflar hâlinde dizilmelerini kanun (kâ'ide) yapmış idi. Hâtûn dışarı çıkınca hepsi hizmete gelir ve saflar hâlinde karşısında sıralanırlardı. O, ülke işleriyle meşgul olur, şikâyetleri dinler, emir ve yasakları koyar, istediğini ödüllendirir ve istediğini cezalandırırdı. Bu şekilde sabahtan kuşluk vaktine kadar oturur, ondan sonra hisâra girerdi. Sofralar ister ve bütün maiyetine (haşem)[36] yemek verirdi. Akşamüzeri de aynı şekilde dışarı çıkar ve önünde sıralanmış olan dihkânlar ve melikzâdelerin önünde tahta otururdu. Orada güneşin batışına kadar durur ve sonra atına binip sarâyına (kâh) gider; hizmetinde bulunanlar da kendi yer ve yurtlarına dönerlerdi. Ertesi gün başka bir topluluk (kavim) gelir, ona hizmet eder ve bu hâl böylece devam ederdi. Her topluluk, senede dört gün bu şekilde gelmek zorundaydı.[37]

Hâtûn öldüğünde, onun oğlu Tuğşâde/Tuğşâd büyümüş, pâdişâhlığa lâyık hâle gelmişti. [Ancak] herkes mülke tamah ediyordu. Vezîrin biri

[35] en-Narşahî'nin bu kaydı, yaygın kanaatin aksine Eski Türk devletlerinde gulâm, memlûk veya kul sisteminin ya da daha doğru bir ifade ile söz konusu sisteme benzer bir yapının mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Buhârâ'da mevcut olan bu yapının, bölgede daha önce hâkimiyet tesis etmiş olan Türk devletlerinden, özellikle de Göktürklerden mi tevarüs ettiği, yoksa mahalli unsurların etkisiyle mi ortaya çıktığı tartışılabilirse de en-Narşahî'nin bu kaydı, gulâm, memlûk veya kul sisteminin ya da bu sisteme benzer bir yapının İslâmî dönem Türk devletlerinden önce de mevcut olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

[36] Bazen genel anlamda ordu, bazen de askerî maiyet anlamında kullanılan "haşem", kaynaklarda çoğu zaman "hadem" kelimesi ile birlikte zikredilmektedir (Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî-yi Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535, s.241).

[37] Başka kaynaklarda yer almayan bu kayıtlar, bir şehir devleti görünümünde olan Buhârâ'da bile yerleşik ve düzenli bir idarenin, buna bağlı bir bürokrasinin mevcut olduğunu göstermekte olup, özellikle İslâm öncesi Türk devlet ve toplum hayatı için öngörülen düzen ve intizamdan yoksun "göçebe" nazariyesinin bir kez daha gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Türkistân'dan gelmiş idi. Onun adı Verdân Hudât (وردان خداة)[38] olup, Verdâne[39] bölgesi onun [idâresinde] idi. Kuteybe'nin onunla birçok harbler yapması gerekti. [Sonunda] Verdân Hudât öldü ve Kuteybe Buhârâ'yı fethetti. Birkaç kere onu bu vilâyetden attı [ve o da] kaçıp Türkistân'a gitti. Kuteybe Buhârâ'yı tekrar Tuğşâde/Tuğşâd'a verdi. Onu tahta oturttular. Ülkeyi onun için temizledi ve onun bütün düşmanlarını uzaklaştırdı. Tuğşâde/Tuğşâd, Kuteybe'nin eliyle îmân etmişti. Kuteybe'nin sağlığında ve ondan sonra da Nasr b. Seyyâr zamanında Buhârâ tahtına (Mülk-i Buhârâ) hâkim olmuştu. Otuz iki sene Buhârâ tahtı onun elinde kaldı. Onun Müslümân olduktan sonra bir oğlu oldu. Kuteybe'yle dostluğundan dolayı, oğluna Kuteybe adını koydu. Tuğşâde/Tuğşâd'dan sonra onun oğlu [Kuteybe] tahta oturdu. Ebû Müslim (rahimehullâh) zamanında irtidât edene kadar, bir müddet Müslümân [olarak] kaldı. Ebû Müslim, [irtidât ettiğini] haber aldı ve onu öldürdü[40]. **[8]** Onun birâderini dahi adamları ile birlikte helâk etti.

Ondan sonra Bünyât b. Tuğşâde/Tuğşâd Buhârâ Pâdişâhı oldu. O, bir İslâmzâde [yani Müslümân] idi. Mukanna'ın (مقنع) ortaya çıkmasına ve Sepîd/Sefîd Câmegân (سپید جامگان)[41] fitnesinin Buhârâ köylerinde yayılmasına kadar bir müddet Müslümân [olarak] kaldı. [Ancak daha sonra] Bünyât, onlara (Mukanna' taraftarlarına) meyletti ve onlara destek verdi. Sonunda Sepîd/Sefîd Camekân'ın eli uzayıp gitti ve üstün geldiler. [Bunun üzerine] Sâhib-i Berîd[42] Halîfe'ye haber gönderdi. Halîfe Mehdî [Billâh]

[38] Verdâne'nin yöneticileri Verdân Hudât unvanını taşımakta olup, sekizinci asrın başlarına kadar Buhâr-Hudâtların rakipleri idiler. (Barthold, *Türkistân*, s.119).

[39] Verdâne hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[40] Tuğşâde/Tuğşâd'ın ardından Buhârâ tahtına oğlu Kuteybe geçmiştir. İrtidât ettiği ve Ebû Müslim tarafından öldürülüğü söylenen kişi, Tuğşâde/Tuğşâd'ın oğlu Kuteybe'dir.

[41] Mukanna' (Peçeli) ve Sepîd/Sefîd Câmegân hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[42] İslâm devletlerinde posta ve istihbârât teşkilâtına berîd, bu teşkilâtın başındaki kişiye de "Sâhib-i Berîd" denirdi. Muâviye döneminde kurulan bu teşkilat, Abdu'l-melik b. Mervân döneminde düzenlenerek bir dîvân (Dîvânü'l-Berîd) hâline gelmiştir. İstihbarat amacıyla da kullanılmış ve klasik İslâm kurumlarından biri olmuştur. Bkz, Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, (Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik), İstanbul 1971, s.328-335; W. Barthold-Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977, s.321-339; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, II, s.541-549; Hasan Enverî, s.156; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu", *AÜİFD*, 29, (1987), s.377-386.; Mehmet Mahfûz Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşeine Dair Yeni Bazı Bulgular", *İslâmiyât*, IV/2 (2001), s.139-148.

idi[43]. Mehdî, Mukanna' ve Sepîd/Sefîd Câmegân meselesinden kurtulmak için atlılar gönderdi. Bünyât, Ferahşî Sarâyı'nda oturmuş, meclis-i şarâbda yiyip içiyordu. Bünyât, bakma yerinden (pencereden)[44] seyrediyordu. Uzaktan hızla gelmekte olan atlıları görünce bunların Halîfe'nin adamları olduklarını anladı. Hazırlandığı sırada geldiler ve hiçbir şey söylemeden kılıçlarını çekip onun başını aldılar. Bu [hâdise] yüz altmış altı senesinde [782-783] oldu. Onun bütün taraftarları kaçtı. O atlılar da geri döndüler.

Ebû Müslim, Kuteybe b. Tuğşâde/Tuğşâd'ı irtidât ettiği için öldürünce, onun birâderi ve ev halkını, arazi ve akârını (gelir getiren mülklerini) Bünyât b. Tuğşâde/Tuğşâd'a verdi. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî dönemine kadar onun elinde bulunuyor idi. Bünyât [da] irtidât edince öldürüldü ve bu araziler Buhâr Hudât'ın çocuklarının elinde [kaldı].

[O sülaleden] bu memleketi elinde tutan en son kişi Ebû İshâk İbrâhîm b. Hâlid b. Bünyât idi. İbrâhîm, Buhârâ'da bulunuyordu. Memleket onun yönetiminde idi. Her sene Emîrü'l-mü'minîn Muktedir [Billâh]'e göndersin diye yüksekliklerden ve ğallâtdan Mâverâü'n-nehr tarafına, biraderi Nasr'ın nezdine gönderirdi. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî bu arazileri ve akârı onun elinden aldı. Çünkü Sâhib-i Şurta Ahmed b. Muhammed Leys, bir gün Emîr'e "Ya Emîr. Bu kadar geliri (galle) olan böyle iyi araziler Ebû İshâk'a kimden kalmıştır." dedi. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî "Bu arazi onların değildir, Sultân mülküdür." diye cevap verdi. [Bunun üzerine] Ahmed b. Muhammed Leys "Mülk onlarındır. Ancak onların babasının irtidât etmesi sebebiyle Halîfe onların elinden [9] almış ve beytü'l-mâl'ın mülkü yapmıştır. Sonra tekrar ücret (icre "اجره")[45] ve aylık (câmegî "جامگی")[46] olarak onlara vermiştir. O,

[43] Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî. 775-785 yılları arasında hüküm süren Abbâsî halîfesi Mehdî Billâh ve dönemi hakkında bkz, Nahide Bozkurt, "Mehdî Billâh", *DİA*, XXVIII, s.377-379.

[44] Bu cümle metinde (از منظر نظاره میکرد) şeklindedir. Buradaki (منظر) kelimesini manzar, mınzar, munzar gibi birkaç şekilde okumak mümkün olup, cümle içerisinde "bakma yeri" veya "bakma aleti" anlamlarına geliyor olabilir. Biz kelimenin "bakma yeri/pencere" anlamının daha uygun olduğunu düşündüğümüzden sözkonusu kelimeyi bu şekilde çevirdik.

[45] Arapçada "bir iş, hizmet karşılığında verilen ücret" anlamındaki "ecr (اجر)" kelimesinden gelen bu tabir, "maaş, burs, yaşama masrafları, günlük tayın" anlamlarında da kullanılmıştır. Muhtelif Lügâtlarda ve muasır kaynaklarda tesadüf edilen icrâ (اجراء), cîrâ (جیرا), cîre (جیره), cerî (جری), ecîr (اجیر) şeklinde de karşımıza çıkan bu ifade, zaman zaman "ücret, maaş alan; ücretli" anlamında "cîrehor (جیره خور)", "çerâhor (چرا خوار)", "icrâhor (اجراء خور)",

[bunu] hak edecek kulluğu yapmıyor (Bunun karşılığında hizmette bulunmuyor). [Ancak] bu araziyi kendisinin mülkü olarak biliyor." dedi. Bu konuşma esnasında Ebû İshâk b. İbrâhîm geldi. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî ona "Ya Ebâ İshâk. Senin bu arazinden senelik ne kadar gelir hâsıl olur?" diye sordu. Ebû İshâk "Çok sıkıntı ve zahmetten sonra yıllık yirmi bin dirhem hâsıl olur." dedi. [Bunun üzerine] Emîr İsmâ'îl, Ahmed b. Muhammed Leys'e "Bu yeri sen al ve Ârız Ebû'l-Hasan'a[47], her sene ona/Ebû İshak'a yirmi bin dirhem vermesini söyle." dedi. Böylece bu arazi onun elinden gitti ve bir daha da geri gelmedi. Ebû İshâk, üç yüz bir [913-914] senesinde dünyadan gitti. Çocukları Sefene (سفنه) ve Siyevunc (سيونج) Köyü'nde kaldılar.

Buhârâ ve Ona Bağlı Yerler

Ebû'l-Hasan-i Nîşâbûrî, *Kitâbu Hazâ'ini'l-'Ulûm*'da kaydetmiştir ki Buhârâ şehri, her ne kadar Ceyhûn Nehri'nin kenarında ise de Horâsân şehirlerindendir.

"erbâb-ı ucûr (ارباب اجور)", ecrî (اجرى) veya "ecrîhor (اجرى خوار)" şeklinde de kullanılmıştır. [Hasan Enverî, *a.g.e.*, s.63-64; Muhammed Mû'în, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1371, I, s.148-149, 1261, 1275, 1327; *Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran 1379, I., s.84, 687, 733; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.672; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay., Ankara 2010, s.113-114.

46 "Câme (elbise) kelimesinden gelen "câmegî, câmegiyât veya cevâmik" tabirleri, Büyük Selçuklu, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde maaş, bazen de genel anlamda ücret anlamında kullanılmaktadır (el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988, III/524, 526, 597, IV/42, V/136, XI/316, XIII/107, XIV/446; Hasan Enverî, s.91; *Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, I, s.790; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s.639.

47 'Ârızü'l-Ceyş, Emîr-i 'Ârız, Emîr-i 'Ârız-ı Memleket, Emîr-i 'Ârız-ı Memâlik, Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik de denen Emîr-i 'Ârız-i Leşker, genel olarak ordunun idarî işleriyle ilgilenen ve bu bakımdan günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'na benzetilen Dîvân-ı 'Arz'ın başıdır. Bu dîvânın Hz. Peygamber döneminde de mevcut olduğuna dair görüşler mevcut ise de ilk dîvânının Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinmektedir [el-Belâzurî, s.655-657, 662, 663; el-Kalkaşandî, I, s.54-55; Ebû'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994, s.374; Zeydan, *a.g.e.*, I, s.222-223; (Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay., Ankara 1997, s.77-80). Daha sonra Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Türkiye Selçukluları, Memlûkler ve sair İslâm devletlerinde varlığını devam ettiren Dîvân-ı 'Arz, klasik İslâm müesseselerinden biri olmuştur.

Kermîne (كرمينه)

Kermîne[48], Buhârâ'nın köylerindendir. Onun suyu Buhârâ'nın suyundan, harâcı Buhârâ'nın harâcındandır. [Bununla beraber] başlı başına bir köydür. Mescid-i Câmi'i (مسجد جامع) vardır. Orada birçok edibler ve şairler yaşamıştır. Eskiden Kermîne'ye Bâdiyye-i Hurdek (باديه خردک) demişlerdi[49]. Buhârâ'dan Kermîne'ye on dört fersah (ferseng)[50] idi[51].

Nûr (نور)

Nûr, büyük bir yerdir[52]. Orada Mescid-i Câmi' ve birçok ribât[53] vardır[54]. Buhârâ halkı her sene başka yerlerden oraya ziyârete giderler.

[48] es-Sem'ânî'ye göre Araplar bu bölgeyi fethettikten sonra suları, sebze ve meyvesi bol olan bu beldenin güzelliğini, Ermîniyye'ye benzetip "ke ermîniyye" yani "Ermîniyye gibi" demişler ve bundan sonra ismi Kermîniyye veya Kermîne olarak kalmıştır. (es-Sem'ânî, V, 58; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.74)

[49] Bâdiyye-i Hurdek, "küçük çöl/sahra" demektir. Ancak kaynaklarda Tavâvîs'den büyük, mamur, kalabalık ve daha verimli bir yer olduğu zikredilmiştir (Yâkût el-Hamevî, IV, s.456)

[50] Fersah, üç millik yani yaklaşık 6 km'lik mesâfeye tekabül eden ölçü birimidir. (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.76)

[51] Yâkût el-Hamevî'ye göre Buhârâ'ya on sekiz fersah idi. Semerkand yolu üzerinde bulunan Kermîne, Tavâvîs ile Debûsiyye arasında yer almakta olup, Debûsiyye'ye beş, Tavâvîs'e ise yedi fersah mesâfedeydi. (Yâkût el-Hamevî, IV, 456-457) İbn Havkal ve el-Makdisî ise Kermîne ile Tevâvîs ve Debûsiyye arasının birer merhale olduğunu zikretmişlerdir. (İbn Havkal, *Suretü'l-'Arz*, Beyrut 1992, s.422; el-Makdisî, I, s.125; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s.246, 270). Kermîne hakkında ayrıca bkz, Yâkût el-Hamevî, IV, s.456-457; el-Makdisî, I, s.14, 97, 119, 125; İbn Hurdâdbih, I, s.6, 53; el-İstahrî, I, s.108-111, 114-115, 138-141, 144-145; es-Sem'anî, I/114, II/332, III/388, V/57-59, 243; Barthold, *Türkistân*, s.103; Şeşen, *a.g.e.*, s. 227, 234, 242, 254; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.74)

[52] Yâkût el-Hamevî'ye göre Nûr, Buhârâ ve Semerkand arasındaki dağın yanında yer alan ve Buhârâ'ya yirmi fersah uzaklıkta bulunan bir köydür (Yâkût el-Hamevî, V, s.310).

[53] İlk ribâtların ortaya çıkışı askerî amaçlıdır. Zira İslâm şehirlerine karşı yapılan saldırı veya yağmalara karşı ribât adı verilen korunma amaçlı yapıların oluşturumasına sebep olmuştur. İslâm tarihinde ilk ribâtın Hz. Ömer devrinde yapıldığı bilinmektedir. Emevîler döneminde ise şehirlere yapılabilecek saldırıları önleyebilmek için "murabıt" debilen gönüllü birlikler oluşturulmuş ve bunların barınması için şehirlerin dışında ve sınır boylarında "ribât" adı verilen kaleler, müstahkem mevkiler inşa edilmiştir. Murabıtlar, şehirleri ve kervanları korumanın yanı sıra, gayrimüslimleri İslâm'a davet vazifesi de yapmışlardır. Daha sonra da gelişimine devam eden ribâtlar, bütün İslâm coğrafyasında yaygınlaşmış, ancak zamanla askerî vasıfları azalmıştır. Sınırların genişlemesiyle birlikte önceleri sınır boylarında olan ribâtlar, İslâm beldeleri içinde kalmış ve artık düşmanı gözetlemekten çok, gelip geçen kervanları koru-

Buhârâlılar bu işe büyük özen gösterirler. Nûr'a ziyârete giden bir kimse, Hac faziletine sahip olur. [Oraya gidenler memleketlerine] geri dönünce, [**10**] o mübarek yerden geldikleri için şehri gül ve çiçeklerle donatırlardı. Bu Nûr'u diğer vilâyetlerden ayırmak için "Nûr-i Buhârâ" derler. Tâbi'înden birçok kimse orada huzur buldular. (radıyallahu anhm ecma'în ilâ yevmi'd-dîn).

Tavâyise/Tavâyis (طوايسه)

Oranın adı Erkûd (ارقود) dur[55]. Orada [bol] nimet ve debdebe ile yaşayan bir halk vardı. Debdebe [o derecede idi ki], herkesin evinde bir veya iki tâvûs [kuşu] vardı. Araplar daha önce bu tâvûs [kuşu]nu hiç görmemiş idiler. Orada birçok tâvûs [kuşu] görünce, oranın asıl adını değiştirdiler ve o köye "Zâtu't-tâvâyis" dediler. Ondan sonra "zât" [kelimesinini] de attılar ve Tavâyis adını verdiler[56].

Orada Mescid-i Câmi' bulunur[57] ve büyük bir şâristân (شارستان)'ı vardır. Eski zamanlarda orada pazar kurulurmuş. O pazar, Tîrmâh'da[58] on gün kurulurmuş. Perde, örtü ve diğer emtiadan ne kadar kusurlu (ma'yûb) ticârî mâl varsa, bu pazarda bulunurdu. Kusurlu malların hepsi bu pazarda satılırdı. Alış verişte hiçbir şart kabul edilmez, satılan veya alınan [mâlların] geri verilmesi [iade edilmesi] mümkün olmazdı.

yan ve hangâh veya kervansarây vazifesi veren kurumlar haline gelmişlerdir (Fuad Köprülü, "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, (1942), s.267-278)

[54] "II./VIII. asırda İslâm dini ve Müslümanlarla yeni tanışmaya başlamış bulunan Buhârâ'da iç ve dış güvenliğin sağlanabilmesi için birtakım tedbirlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Müslümanların kontrolü dışındaki steplerden veya dağlardan gelecek baskın ve akınları önlemenin yanında iç isyânlara meydan vermemek ya da onları bastırabilmek için, Buhârâ'nın birçok yerinde ribâtlar inşa edildi. Bunda Buhârâ'nın kuzeydoğusunda ve tepelerin ardında bulunan Nûr'un, tarım arazisi ile bozkır hududunda olmasının rolü büyüktü." (Barthold, *Türkistân*, s.125; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.61-62, 77).

[55] Vámbéry bu ismin Türkçede "Tanrı bağışı, talih" anlamına gelen "kut" kelimesiyle alâkasına dikkat çekerek "Erkûd" kelimesini "Kut" şeklinde kaydetmiştir. (Árminius Vámbéry, *History of Bokhara*, London 1873, s.XXV)

[56] Tâvâyis ismi hakkında hakkında bkz, et-Taberî, V, s.242; Yâkût el-Hamevî, IV, 46; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.72-73.

[57] Yâkût el-Hamevî ve İbn Havkal câmi dışında bir kalenin (köhendiz) bulunduğundan bahsederler ve burayı medîne olarak kaydeder. (Yâkût el-Hamevî, IV, s.46; Şeşen, *a.g.e.*, s. 229)

[58] Eski İrân takviminin dördüncü ayı olup 21 Haziran-21 Temmuz arasındadır.

Her sene bu pazarda tâcirlerden ve alıcılardan/müşterilerden on binden fazla kişi bulunurdu. [Bunlar] Fergâna, Câc/Şâş ve başka yerlerden gelirler ve büyük kârla geri dönerlerdi. Bundan dolayı bu köy halkı zengin olmuştu. Onların zenginliklerinin sebebi, ziraat değildi[59]. [Burası] Semerkand anayolu (şâhrâh)[60] üzerindedir ve Buhârâ'ya yedi fersah mesâfededir[61].

İskicket (اسكجكت)[62]

[Burada] büyük bir kale (kündiz "كندز") vardır. Buranın halkı zengindir. Onların zenginliklerinin sebebi ziraat değildir. Çünkü o köyün arazisi tarıma elverişsiz olup ekili arazi bin çifti (جفت)[63] bulmazdı. [Bu yüzden] oranın halkının hepsi tüccârdı. Orada çok fazla kumaş dokunurdu ve her perşembe günü pazar kurulurdu.

[59] Bununla birlikte bazı kaynaklarda Tavâvîs'in, bostanları ve akarsuları olan çok münbit bir şehir olduğu zikredilmiştir. (Şeşen, *a.g.e.*, s. 229).

[60] Mâverâü'n-nehr'in iki büyük şehri Semerkand ve Buhârâ'yı birbirine bağlayan anayol kasdedilmektedir. Semerkand ile Buhârâ'nın arası 37 veya 39 fersah yahut altı ya da yedi günlük yol olarak hesaplanırdı. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.70).

[61] Buhârâ'ya yedi veya sekiz, Debûsiyye'ye on iki fersah uzaklıkta bulunan Tavâvîs, Semerkand yolu üzerinde ve ikinci merhaledeydi. Kermîne ile Tâvâyîs arası bir menzil/merhale idi. Tavâyîs hakkında bkz, et-Taberî, V, s.242; Yâkût el-Hamevî, IV, s.46; el-Makdisî, I, s.17, 97, 103, 125; İbn Hurdâdbih, I, s.6; el-İstahrî, I, 108, 109, 110, 114, 115, 138, 139, 140, 144, 145; es-Sem'ânî, IV/78, V/259; Şeşen, *a.g.e.*, s.190, 227-229, 231, 239, 254, 261; Barthold, *Türkistân*, s.102, 103, 105, 118, 121; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.72-73.)

[62] Yâkût el-Hamevî'nin Sîkeckes (سيكجكث) şeklinde de kaydettiği bu köy (Yâkût el-Hamevî, III, s.298), Şarğ'ın yanında Semerkand yolu üzerinde idi ve Buhârâ'ya dört fersah mesâfedeydi (es-Sem'ânî, III, 265, 414, 415; Barthold, *Türkistân*, s.104-105; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.72)

[63] Eski bir arazi ölçme birimidir. Çift terimi, bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder. Nim yani yarım çift arazi ifadesi de tek öküzle sürülebilecek toprak anlamında olup, "öküzlük" tabiri de kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde tam veya nîm çiftlik arazinin miktarı her vilâyette ayrı ayrı tayin ve tesbit edildiği gibi, aynı vilâyet dâhilinde, hatta aynı köyde, muhtelif mevkilere göre, verimi, âlâ, evsat, edna, gayet edna olmak üzere tefrik edilmek suretiyle de farklılaşmakta ve altmış dönümle yüz seksen dönüm arasında değişmekteydi. Bir dönümlük yer, kanunnâmelerde, tûlen ve arzen orta adımıyla kırkar adım veya tûlen ve arzen otuz beşer zirâ diye tarif edilmektedir. Bkz, Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, III, s.392-393; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/5 (1947), s.483-511; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s.577-580; Aynı yazar, "Çiftlik", *DİA*, VIII, s.313-314.

O köy, sultâna aitti. (Hâssa-i Memleke-i Sultânî "خاصه مملكه سلطاني"). Ebû Ahmed el-Muvaffak Billâh, bu köyü Horâsân Emîri Muhammed İbn Tâhir'e[64] mukâta'a [olarak] vermiş idi. [Daha sonra] Sehl b. Ahmed ed-Dâğûnî el-Buhârî'ye sattı. [Dâğûnî], onu değerlendirdi ve oraya bir hamam ile ırmak kenarında azîm bir sarây inşa etti. [11] O sarâyın bakıyyesi, bizim zamanımıza kadar kalmış idi. Ona Dâğûnî Sarâyı (Kâh-ı Dâğûnî) demişlerdi. [Daha sonra] ırmak suyu o sarâyı yıktı. Bu Sehl b. Ahmed-i Dâğûnî, İskicket halkına senede on bin dirhem vergi (hazîne) koymuş, [bu vergiyi] hânelere bölüştürmüştü. Bu köyden iki üç sene vergi aldıktan sonra İskicketliler Sultân'a gittiler ve ondan yardım istediler. Sehl b. Ahmed'in mirasçıları, İsmâ'îl-i Sâmânî döneminde bir tapu senedi (kabâle) çıkardılar. O [İsmâ'îl-i Sâmânî], tapu senedinin doğru olduğunu gördü. Ancak, husûmet artmış idi. Şehrin ileri gelenleri (hâcegân-ı şehr) aracı oldular. Köy halkı ve Dâğûnî'nin mirasçıları yüz yetmiş bin dirheme anlaştılar. Bu köyün halkı, o verginin (hazîne) onlardan kalkması ve o parayı ödemek için o köyü sattılar.

Bu köyde hiçbir zaman Mescid-i Câmi' olmamıştır. Nihâyet Melik Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrâhîm b. Tamgac Han[65] zamanında bu köy halkından Hânsâlâr dedikleri biri hâce olmuştu. [Bu adam], kalabalık maiye-

[64] Muhammed b. Tâhir, Tâhiroğullarının son Horâsân valisi idi. Onun 12 Şa'ban 248/11 Ekim 862 tarihinde başlayan Horâsân Emîrliği/Valiliği, Ya'kûb b. Leys'in 4 Şevvâ 1259/3 Ağustos 873 tarihinde Nîşâbûr'a girip onu ve yakınlarını esir edip Sistân'a göndermesiyle sona ermişti. Muhammed b. Tâhir ve dönemi hakkında bkz, Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tâhiroğulları*, Ankara 2002, s.101-116.

[65] Karahanlılar döneminde II. Nasr olarak da bilinen Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han, Tamgaç Han İbrahim'in felç olması üzerine onun yerine Karahanlı tahtına oturmuştur (1068-1079). Selçuklularla doğrudan savaşa giren II. Nasr, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Mâverâü'n-nehr seferinde ölümü üzerine Tirmiz'i aldı ve ardından Belh üzerine yürüyüp burayı zaptetti. Alparslan'dan sonra Büyük Selçuklu tahtına oturan Melikşâh, Karahanlılar üzerine yürüyerek Tirmiz'i alıp Semerkand'a yürüyünce II. Nasr barış istedi. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle barış sağlandı (466/1074) ve böylece Mâverâü'n-nehr'de Selçuklu hâkimiyetini tanımış oldu. II. Nasr, Melikşâh'ın kız kardeşi Ayşe Hâtûn ile evlendi. Amcası İsâ Han'ın kızı Celâliye Hâtûn'u da (Terken Hâtûn) Melikşâh'a verdi. II. Nasr, Buhârâ yakınlarında Şemsâbâd Sarâyı ile biri Harceng Köyü yakınlarında, diğeri Semerkand Hucend yolu üzerinde iki ribât yaptırdı. Bozkırlarda İslâmiyet'i yaymak ve ülkede dinî konulardaki karışıklıklara son vermek için çalıştı. Ömer Hayyâm'ın Semerkand'a kadar gidip kendisiyle görüştüğü kaydedilmektedir. II. Nasr (Şemsü'l-mülk) hakkında bkz, Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay, Ankara 2002, s.18-19; Abdulkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s.404-412.

ti (hayl)[66] ile haşmetli bir adam olup Sultân'ın âmillerinden ('ummâl-i Sultân) idi. O, kendi hâlis-i mâlından birçok para sarf edip gâyet güzel [bir] Mescid-i Câmi' binâ etti ve Cuma namâzı kıldırdı.

Ahmed b. Muhammed b. Nasr der ki: Hatîb-i Şarğ (خطيب شرغ)'ın bana anlattığına göre o Mescid-i Câmi'in içinde bir Cuma namâzından fazla kılmadılar. [Çünkü] Buhârâ imâmları, orada Cuma namâzı kılmayı uygun bulmadıkları için izin vermediler. O Cuma Mescidi (Mescid-i Âdîne), Kadir Han Cebrâ'îl b. Ömer b. Tuğrul Han Buhârâ'ya emîr oluncaya kadar bir müddet boş kaldı. Onun adı Tuğrul Beg, lakabı Külârtegîn/Gülârtegîn (كلار تگين) idi. O, o mescidin ahşaplarını Hânsâlâr'ın vârislerinden satın alıp, o mescidi yıktı. [Oradan aldığı] ahşabı Buhârâ şehrine getirdi ve Çûbe-i Bakkâlân (چوبه بقالان)'nın yanında bir medrese binâ etti. O ahşapları oraya sarfetti. Oraya hadsiz para harcadı. O medreseye Medrese-i Külârtegîn/Gülârtegîn dediler. Bu emîrin kabri, o medresededir.

Şarğ (شرغ)[67]

İskicket'le karşı karşıyadır[68]. İkisinin arasında [12] Sâmcen Kanalı (رود سامجن) dedikleri büyük bir su kanalından başka hiç bir bahçe ve boş arazî yoktur. Bugün [o kanala] Şarğ Kanalı (رود شرغ) diyorlar. Bazıları ise

[66] "Hayl" kelimesinin Arapça "at" anlamına geldiği malumdur. Ancak sözkonusu kelime, ıstılahî olarak "askerî kıta, birlik" anlamında da kullanılmış ve bu kıta veya birliğin başındaki emîre de "serhayl (سر خيل)", "haylbaşı (خيل باشي)" veya "hayltaş (خيل تاش)" adı verilmiştir. Karahanlılar döneminde otağ ile on otağ arasında bir birlik olduğu anlaşılan hayl (hîl)'ın mevcudu veya "haylbaşı"nın kaç kişilik bir birliğe kumanda ettiği hakkında kesin malumat bulunmamakla beraber üç dört kişilik küçük bir birliğe dahi hayl dendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bununla beraber, tabirin genel anlamda askerler/askerî maiyyet hatta tâbi' olanlar, akraba/kabile/aşiret anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (*Kutadgu Bilig*, II Tercüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.), b.2323; Nizâmü'l-mülk, s.136; *Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, İstanbul 1251/1835, s.259; Hasan Enverî, s.131; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.218-219)

[67] Şarğ, "Carğ (جرغ)"'ın Arapçalaşmış şeklidir (Yâkût el-Hamevî, III, s.335; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.71).

[68] Burası Buhârâ'ya dört veya beş fersah, Tavâvîs'e üç fersah uzaklıkta ve Semerkand yolu üzerindeydi (es-Sem'ânî, III, s.265, 414, 415; İbn Hurdâdbih, I, s.6, 53; Yâkût el-Hamevî, III, s.335-336; Şeşen, *a.g.e.*, s.190; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.71-72).

Harâmgâm (حرمگام) der[69]. Bu kanalın üzerinde iki köyü birbirine bağlayan büyük bir köprü vardır. Bu Şarğ'da hiçbir zaman Mescid-i Câmi' olmamıştır.

O köprüyü, Arslan Han Muhammed b. Süleymân[70] zamanında onun emriyle pişmiş kerpiçten çok sağlam bir şekilde yaptılar. Onun hâlis-i

69 el-İstahrî, I, s.108, 138; Barthold, *Türkistân*, s.104; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.71.

70 Batı Karahanlı hükümdarı olan Alâü'd-devle Arslan Han Muhammed b. Süleyman (ö. 526-1132). Babası Süleyman, Tamgaç Han İbrahim'in torunudur. Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cebrail, Sultan Melikşâh'ın oğulları arasında çıkan karışıklıklardan faydalanarak Horâsân'ı ele geçirmek isteyince Melik Sencer tarafından esir alınarak idam edildi. Sencer bu olaydan sonra Mâverâü'n-nehr'i yeniden teşkilâtlandırmaya başladı ve Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han unvanıyla Semerkand'ta Batı Karahanlı tahtına çıkardı (1102). Arslan Han, Sencer'in tavsiyelerine uyarak halka iyi davrandı ve kan dökülmesine engel oldu. Bir müddet sonra da Karahanlı hanedanından Ömer Han tarafından Semerkand'tan uzaklaştırıldı. Ancak Sencer'in müdahalesiyle Ömer Han mağlûp edildi. 1103 yılında yine Karahanlı hanedanından Sagun Bey unvanıyla tanınan Hasan b. Ali onunla mücadeleye girişti. Arslan Han, Sencer'in yardımıyla onu da bozguna uğratarak bu tehlikeden kurtuldu. Sagun Bey daha sonra af dileyerek Arslan Han ile anlaştı ise de 1109 yılında tekrar asker toplayarak onun üzerine yürüdü. Arslan Han her zamanki gibi Sencer'den yardım istemek zorunda kaldı. Sencer büyük bir orduyla Sagun Bey üzerine yürüdü. Nahşeb'de yapılan savaşta Sagun Bey'i mağlûp eden Selçuklu ordusu çok sayıda esirle Horâsân'a döndü. Birkaç yıl sonra Arslan Han halkın malına el uzattığı, onlara zulüm ve haksızlık ettiği, ülkeyi harabeye çevirdiği ve emirlerini dinlemediği gerekçesiyle Sencer'e şikâyet edildi. Bunun üzerine Sencer Mâverâü'n-nehr'e hareket etti. Bunu duyan Arslan Han korkuya kapıldı ve Sencer'in gözde emirlerinden Kamac'a haber gönderip aralarını düzeltmesini istedi. Sencer huzura gelip itaat arzetmesi şartıyla onu affedeceğini bildirdi. Arslan Han ise kendisine bağlı olduğunu, ancak yaptıklarından dolayı huzuruna gelmekten korktuğunu bildirdi. Sonunda Sencer barışa razı oldu, Arslan Han da itaat arzetti (507/1113-14). Arslan Han 1130 yılından önceki bir tarihte felç geçirince yerine oğlu Nasr Han'ı nâib tayin etti. Nasr Han cesur ve yiğit bir hükümdardı. Fakat şehirde büyük nüfûz ve itibara sahip olan bir Alevî ile şehrin reisi iş birliği yaparak Nasr'ı öldürdüler. Arslan Han bunun üzerine Türkistân'da bulunan diğer oğlu Ahmed'i Semerkand'a çağırdı. Öte yandan oğlunun bunlarla başa çıkamayacağını düşünerek Sencer'den yardım istedi. Ancak Ahmed kendisini karşılamaya gelen Alevî'yi öldürttüğü gibi reisi de hapsettirdi. Âsilerin cezalandırıldığını öğrenen Arslan Han, Sultan Sencer'e haber gönderip durumu bildirdi ve geri dönmesini istedi. Sencer buna çok kızdı ve bulunduğu yerde birkaç gün bekledi. Ava çıktığı bir sırada da gördüğü bir grup süvariyi yakalatıp sorguya çektirdi. Süvariler, kendilerinin Arslan Han tarafından Sencer'i öldürmek üzere görevlendirildiklerini itiraf ettiler. Bunun üzerine Sencer Semerkand'a yürüyüp şehri muhasara etti. Arslan Han da bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Sencer şehri zaptederek yağmalayınca (1130) Arslan Han af ve aman diledi. Hükümdar da onu affederek Belh'e gönderdi. Arslan Han bir müddet sonra bir rivâyete göre orada, başka bir rivâyete göre ise Merv'de öldü ve burada yaptırmış olduğu türbeye defnedildi. Dindar bir hükümdar olan Arslan Han ülkede huzur ve sükûnu sağladıktan sonra 12.000 kişilik hassa ordusuyla gayri müslimlere karşı sık sık cihada çıkmış ve bundan dolayı "Gazi" unvanını almıştır. Medeniyet ve refahın gelişmesi için de büyük gayret sarfetmiş ve bazı köp-

mâlından bir Mescid-i Câmi' binâ ettiler. [Bunun dışında] İskicket tarafına garîbler için bir ribât (رباط) yapılmasını buyurdu. Bu köyün, büyüklük [bakımından] şehir ile karşılaştırılabilecek büyük bir kalesi (kündiz) vardır.

Muhammed b. Ca'fer'in kaydettiğine göre onların eskiden bir pazarı varmış. Her sene kış ortasında on gün uzak vilâyetlerden gelirler, [bu pazarda] ticâret ve alışveriş yaparlarmış. Orada daha çok şıradan (dûşâb) yapılmış helva içi (helvâ-yı mağzîn) ve ahşap, tuzlu balık, taze balık, koyun ve kuzu postu gibi kantarlık (kantârî) ürünler satılırmış. Çok alış veriş olurmuş. Ancak bugün bizim zamanımızda her Cuma günü pazar kurulur ve şehirden ve etraftan tâcirler oraya giderler. Bugün tâcirler o köyden pamuklu [kumaş] alıp [başka] vilâyetlere götürürler.

Muhammed b. Ca'fer nakletmiştir ki: Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî (rahimehullâh), bu köyü ve onun bütün tarlaları ile arazi ve akârını satın alıp, bunların hepsini, Buhârâ şehrinin içindeki Semerkand Kapısı'nda (Dervâze-i Semerkand) yaptırmış olduğu bir ribâta vakf etti. Bugün o ribât da vakıf da kalmamıştır. Bu Şarğ ve İskicket Buhârâ köylerinin en güzelleridir (Allah onu korusun).

Zendene (زندنه)[71]

Büyük bir kalesi, birçok pazarı ve Mescid-i Câmi'i vardır. Her Cuma orada namâz kılarlar, [aynı gün] pazar kurarlar. Zendenîcî (زندنیجی) dedikleri kumaş, oradan yani Zendene Köyü'nde imal edilir. [Zendenîcî kumaşı] hem güzel olur ve hem de çok bulunur. O kumaştan Buhârâ'nın köylerinde çokça dokunur. Ona da zendenîcî derler. [Ancak] onların hepsinden önce bu

rüler yanında İskickes'te bir ribât, Şarğ'da ve Şehristan'da cuma camileri inşa ettirmiştir. Şehristan'daki Cuma Camii Moğol istilâsına, minaresi ise günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Onun zamanında Batı Karahanlılar Selçuklular'a daha fazla bağımlı hale gelmişler ve sikkelerde Sencer'in adına yer vermişlerdir. Sencer'in Arslan Han'dan "Nâib ve hudut memurumuz" diye bahsetmesi de bunu göstermektedir." (W. Barthold, "Arslan Han", *İA*, I, 610; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.22-23; Abdülkerim Özaydın, "Arslan Han", *DİA*, III, s.401; Aynı yazar, "Karahanlılar", *DİA*, XIV, s.404-412)

[71] Buhârâ'nın kuzeyinde bulunan Zendene, büyük köylerden biridir ve Buhârâ'ya dört fersah uzaklıktadır. Kermîne ile Hudîmenken arasında olup, bu köylere birer fersahtır. Zendene'nin pekçok çiftliği günümüze kadar varlığını sürdürmüş olup, Buhârâ Duvarı içinde yer almaktadır. (Yâkût el-Hamevî, III, s.154; el-Makdisî, I, s.97, 103; el-İstahrî, I, s.110, 115, 140, 145; Şeşen, s.229, 231, 242, 246, 249, 261 267; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.78).

köyde [Zendene'de] imal edilmiştir. [13] O kumaştan, Irâk, Fars[72], Kirmân[73], Hindûstân/Hindistân ve bunların dışındaki bütün vilâyetlere götürürler. Bezirgân ve pâdişâhların hepsi ondan elbise (câme) diktirirler ve ipek kıymetinde satın alırlar[74] (Allah onu mamur kılsın).

Verdâne (وردانه)[75]

Büyük bir köydür. Bir kalesi ile büyük ve sağlam bir hisârı vardır. [Burası] eski zamanlarda pâdişâhların yeriymiş. [Ancak] artık orada pâdişâhların oturduğu yer bulunmamaktadır. Buhârâ şehrinden daha eskidir. Melik Şâhpûr/Şâpur onu Türkistân hudûduna binâ etmiştir. Orada haftada bir gün pazar kurulurdu ve [bu pazarda] çok ticâret yapılırdı. Burada da güzel zendenîcî [kumaş] dokunurdu.

Efşene/Efşine (افشنه)

Büyük bir şâristân'ı, sağlam bir hisârı ve ona bağlı olan nâhiyeler vardı. Her hafta bir gün pazar kurulurdu. Bu köyün ekili ve boş arazileri talebe-i ilm'e vakf edilmişti. Kuteybe b. Müslim orada Mescid-i Câmi' binâ etmişti.

[72] Pârs ve bu kelimenin Arapçalaşmış şekli olan Fars, bugünkü İrân'da güneyde İrân körfezi, doğuda Kirmân, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistân'la çevrili coğrafî bölgeye verilen addır. Batı literatüründe Persia şeklinde kullanılan kelime ise bütün İrân'ı ifade etmektedir. [Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nuzhat al-Qulûb*, (Translated By G. Le Strange), E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co., London 1919, s.111-136; Cevdet Heyet, "Fars", *DİA*, XII, s.174-175].

[73] İran coğrafyasının Güneydoğusunda bulunan ve bugün de aynı adla anılan Kirmân hakkında bkz., (Yâkût el-Hamevî, IV, 454-456; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nuzhat al-Qulûb*, s.106, 162; J. H. Kramers, "Kirmân", *İA*, VI, s.815-821)

[74] Zendenîcî kumaşların şöhreti hakkında bkz, es-Sem'ânî, III, s.172; Yâkût el-Hamevî, III, s.154.

[75] Verdân (وردان), Verdâne (وردانه), Verzân (ورذان) ve Verzâne (ورذانه) şeklinde de kaydedilmektedir (Yâkût el-Hamevî, V, s.371; es-Sem'ânî, V, s.588, 589; el-İstahrî, I, s.108; 308; İbn Hurdâdbih, I, s.10). Verdâne'nin yöneticileri Verdân Hudât unvanını taşımakta olup, sekizinci asrın başlarına kadar Buhâr-Hudâtların rakipleri idiler. Verdâne, Buhârâ'dan dahi eski kabul edilirdi. Köy, Türk göçebelere karşı sınır noktası olduğundan stratejik, ticarî ve sınaî bakımından büyük öneme sahipti. Sonraki devirlerde burası Verdanzi tümeni (bölgesi) oldu. Büyük bir kısmı 1868'de kumlara gömüldü. Burası Çin kaynaklarında Batı Buhârâ (Ngan) şeklinde geçmektedir (Barthold, *Türkistân*, s.119; Şeşen, *a.g.e.*, s.227; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 81).

Muhammed b. Vâsi' de bir mescid yapmıştı. Orada dualar kabul edilir ve insanlar şehirden oraya gidip dua ederlerdi.[76]

Berked (برکد)[77]

Eski ve büyük bir köydür. Büyük bir kalesi vardır. Bu köye Berked-i Aleviyyân (برکد علویان) derler. Çünkü Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî bu köyü satın almış ve altıda ikisini (dû dâng)[78] Alevîlere ve Ca'ferîlere, altıda ikisini Buhârâ fakîrlerine ve altıda ikisini de kendi vârislerine vakfetmiştir.

Râmitîn (رامتین)[79]

Büyük bir kalesi vardır. Muhkem bir köydür. Buhârâ şehrinden daha eskidir. Bazı kitaplarda o köye Buhârâ demişlerdir. Eskiden pâdişâhların ikâmet ettikleri yer idi. [Ancak] Buhârâ şehri kurulunca pâdişâhlar [sadece] kışın bu köyde kalmışlardır. İslâmî dönemde de aynı şekilde olmuştur. Ebû Müslim (rahimehullâh) Buhârâ'ya geldiğinde bu köyde konaklamış ve ikâmet etmiştir.

[76] Efşene/Efşine Buhârâ'nın batı tarafında ve geniş bir saha üzerinde kurulmuştur. Buhârâ'nın verimli arazilerine sahip bulunan Efşene/Efşine, Hurınîsen tarafındaydı. Barthold, Buhârâ'dan bir fersah uzaklıkta bulunan Mescid Menzili ile Efşene/Efşine'nin aynı yer olduğu kanaatindedir. (Yâkût el-Hamevî, I, s.231; el-Makdisî, I, s.103; Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.119; Barthold, *Türkistân*, 126; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.82).

[77] Berked'in, kaynaklarda Berâked "براكد" ve Berâkedî "براكدى" şeklinde geçen köylerle aynı yer olması kuvvetle muhtemeldir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.87). Bunlar hakkında bkz, (Yâkût el-Hamevî, I, s.366; es-Sem'ânî, I, s.305, 326.

[78] Bir dirhemin altıda biri olan dâng, hisse, pay anlamına da gelmektedir (*Ferheng-i Ziyâ*, II, s.855; *Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, II, 1094)

[79] Kaynaklarda Râmtîn (رامتين), Râmîten (راميتن), Râmîsen (راميثن), Râındîn (رامدين), Reyâmîsen (رياميثن), Eryâmîsen (ارياميثن), Zâmîsen (زاميثن), Zâmîsene (زاميثنه), Eryâmiş (ارياميثن) ve Ermîsene (ارميثنه) gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bugünkü Çarşamba-i Ramitan köyüdür. Âvhitfer Nehri bu köyden geçmekte ve burası Buhârâ Duvarı içinde yer almaktaydı. Beykend'e bağlı olup bu iki şehir arası iki fersah idi. el-Makdisî'ye göre Buhârâ'nın ilk yerleşim merkezi burası idi. [es-Sem'ânî, III, s.30; Yâkût el-Hamevî, III, s.18, 128; el-Makdisî, I, s.17, 97; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Türkçe terc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008, s. 371); el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597); Şeşen, *a.g.e.*, s.260; Barthold, *Türkistân*, s.122, 143; W. Barthold, "Buhârâ", *İA*, II, s.762; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.79]

Bu köyü Afrâsyâb kurmuştu[80]. Afrâsyâb ne zaman bu vilâyete gelmiş ise, bu köyden başka bir yerde kalmamıştı. Farsça kitaplara göre o [Afrâsyâb], iki bin sene yaşamıştı. O büyücü bir adamdı. Nûh'un çocuklarından[dır] [14] melik/hükümdâr olmuştur[81].

O [Afrâsyâb], Siyâvuş isimli damadını öldürdü[82]. Siyâvuş'un Keyhüsrev isimli bir oğlu vardı. O, babasının kanını taleb ederek çok büyük bir ordu ile bu vilâyete geldi. Afrâsyâb bu Râmitîn Köyü'ne kapanmıştı. Keyhüsrev, ordusuyla beraber iki sene hisârın etrafında bekledi ve onun karşısına bir köy binâ etti. O köye Râmiş/Râmuş (رامش) adını verdi. Râmiş/Râmuş'a, onun güzelliğinden dolayı [bu] adı verdiler. Bu köy hâlâ âbâdândır. O, Râmiş/Râmuş'a bir âteşhâne (آتشخانه) yaptı. Ateşperestler (muğân), o âteşhânenin Buhârâ âteşhânelerinden daha eski olduğunu söylerler.

Keyhüsrev, iki sene sonra Afrâsyâb'ı yakaladı ve öldürdü. Afrâsyâb'ın mezarı, Buhârâ şehrinin kapısının içinde bulunan Ma'bed Kapısı'nın yanındaki Hâce İmâm Ebû Hafs-i Kebîr[83] (rahimehullâh) tepesinin yanındaki büyük tepenin üzerindedir. Buhârâ halkının, Siyâvuş'un öldürülmesi üzerine mersiyeleri (serûdhâ-yı 'ucb) vardır. Mutribler/müzisyenler) o şarkılara Siyâvuş'un İntikâmı (Kîn-i Siyâvuş) derler. Muhammed b. Ca'fer, [bu hadisenin], bu tarihten [Muhammed b. Ca'fer'in yaşadığı dönemden] üç bin sene [önce] olduğunu söyler[84]. Vallâhu a'lem.

[80] Daha önce Râmitîn'in Şîr-i Kişver tarafından kurulduğu anlatılmıştı (Farsça metin, s.6). Ancak o bölümün hemen başında, bu faslın en-Narşahî'nin kitabında mevcut olmadığı, Ebû'l-Hasan Abdu'r-rahman Muhammed en-Nîşâbûrî tarafından *Kitâbu Hazâyini'l-'Ulûm* dan ilave edildiği zikredilmiştir.

[81] Bu cümle tam olarak anlaşılamaktadır. Metinde şu şekildedir (از فرزندان نوح ملك بوده است)

[82] Afrâsyâb'ın Kaz isimli bir kızı olup Sivâvuş onunla evlenmiş idi. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'e göre Afrâsyâb'ın kızı Kaz'ın kocası Siyâvuş, Dizrûyîn de denilen ve Beykend ile aynı yer olduğu anlaşılan Yenkend'de öldürülmüştü. (Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1988, III, s.149-150).

[83] Hâce İmâm Ebû Hafs-i Kebîr hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

[84] "Zeki Velidi Togan, Afrâsyâb'ın M.Ö. VII. yy.da hüküm sürdüğünü belirtmektedir. Bu durumda en-Narşahî'nin kaydettiği üç bin yıl ifadesinin çok mübâlağalı bir rakam ya da bir istinsah hatası olduğu ihtimali kuvvetlenmektedir. Buna göre, sözkonusu rakamın en-Narşahî'nin yaşadığı dönem (ö.348/959) itibariyle yaklaşık 1650, günümüz itibariyle ise 2700 yıl olması gerektiği ortaya çıkmaktadır... 1970 yılından sonra Yahya Gulamov başkanlığında Buhârâ'da başlayan arkeolojik kazılar bu konuyu önemli ölçüde aydınlatmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda Buhârâ'nın ilk sâkinlerinin eni 100-120 metreye varan ve taşkın suları çok

Verahşa/Verehşeh (ورخشه)[85]

Verahşa, büyük köylerden biridir. Buhârâ gibi kurulmuştur, [ancak] daha eskidir. Bazı kitablarda Verahşa yerine Recfundûn/Recefdûn (رجفندون) diye yazmışlardır. Pâdişâhların ikâmet ettikleri bir yer olmuştur. Sağlam bir hisâra sahiptir. Çünkü pâdişâhlar [bu hisârı] defalarca tahkim ettirmişlerdir. Buhârâ şehrinin [dış] sûru (rabad/rabaz)[86] gibi bir [dış] sûru vardır. Recfundûn/Recefdûn veya Verahşa'da on iki su kanalı (cûybâr) bulunur. O, Buhârâ sûrlarının içindedir.

Orada mamur bir sarây bulunur ki, onun güzelliğiyle ilgili hikâyeler anlatırlar. Bu sarâyı Buhâr Hudât binâ etmiş ve inşâsının üzerinden bin yıldan fazla geçmiştir. Bu sarây uzun yıllar vîrân ve boş kalmış idi. Sonra Hanek Hudât (خنک خداة) onu tekrar mamur hâle getirdi. [Ancak] yine vîrân oldu. İslâmî dönemde Buhâr Hudât Bünyât b. Tuğşâde/Tuğşâd yeniden tamir etti ve o ölene kadar da orada oturdu[87].

eski zamanlarda Beykend'e kadar ulaşan Rûd-i Zer nehrinin iki yakasında yerleştiği tespit edilmiştir. Nehir yatağında gerçekleştirilen kazılar sonucunda M.Ö. IV. asrın sonları ile III. asrın başlarına ait bulunduğu anlaşılan iki savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi 2.5-3, ikincisi ise 2-2.5 metre yüksekliktedir. Ortaya çıkan bu kalıntılar neticesinde Buhârâ'nın arkeolojik yaşının 2300 yıldan az olmadığı kesinlik kazanmıştır." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.43.)

85 Kaynaklarda Berehşeh, Verehşeh, Efrehşeh ve Ferehşeh, Efrahşâ, Ferahşa, Efrahş, Verahşa, Farahş ve Recfundûn/Recefdûn şeklinde zikredildiği görülen bu yer, Hârezm yolu üzerinde dört fersah mesâfedeydi. Hârezm yolunun Buhârâ hudutları içinde kalan kısmının bir merhalelik mesâfe içerisindeki son mamur bölgedir. Bundan sonra konak, ribât ve meskûn mahal bulunmayan bir çöl başlamaktaydı. Burası Buhârâ'nın büyük köylerindendi. (el-İstahrî, I, s.108, 114, 138, 144; es-Sem'ânî, IV/362; Yâkût el-Hamevî, I/227-228, IV/247; el-Makdisî, I, s.17, 97; Şeşen, *a.g.e.*, s.228; Barthold, *Türkistân*, s.121-122; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.78-80).

86 Daha önce de zikredildiği üzere Ortaçağ şehirleri genel olarak üç ana bölümden oluşurdu. Bunlardan ilki "erk", "dîz", "köhendîz" veya "kundîz" denilen kale/içkale, ikincisi "şehristân" denilen asıl şehir veya iç şehir ve üçüncüsü de rabad/rabaz denilen dış şehir idi. Rabad/rabaz, dış şehir veya şehrin dış mahalleleri durumunda bulunan yerlerdi. Ancak buradaki rabad/rabaz kelimesinin, dış şehri veya şehrin dış mahallelerini korumak üzere inşa edilen sûr (hisâr, duvar) anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserin muhtelif yerlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.

87 "Buhârâ'ya 40 km mesâfedeki Varahşa Sarâyı'nın bulunduğu mekân arkeologlar tarafından 1937-1939 yılları arasında kazıldığında, sarâyın birçok büyük küçük salonları bulunduğu tespit edildi. Ayrıca sarây çevresinde bir takım binalar bulundu. Kazılar bunlardan IV. ve V. asırlara ait olduğu belirtilen kalenin batı kıyısında bulunan büyük binanın harabeleri üzerinde yoğunlaştırıldı. Büyük kerpiçlerden oluşan bu binada altı oda temizlendi. Böylece bura-

Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî (rahimehullâh), o köyün halkını çağırdı ve "Yirmi bin dirhem ve [15] ahşap verip onu yeniden imar etmek istiyorum. Binânın bir kısmı ayaktadır, siz [verdiğim para ve malzeme ile] bu sarâyı Mescid-i Câmi' yapın." dedi. O köyün halkı istemedi ve "Bizim köyümüzde Mescid-i Câmi' [yapmak] doğru ve münâsib olmaz." dedi. Bu sarây, Emîr Ahmed b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl-i Sâmânî zamanına kadar ayakta idi. O, o sarâyın ahşaplarını şehre getirdi ve [o malzeme ile] Buhârâ hisârının kapısının yanına kendisi için bir sarây inşâ etti.

daki duvar resimleri bütünü ile meydana çıkarılmış oldu. Resimler, kırmızı oda, doğu odası, batı odası diye adlandırılan yerlerdeydi. Kırmızı odada duvarlara kırmızı bir fon çekilmişti. Resimler, zeminden itibaren 1.80 ile 2.10 metre yüksekliğe kadar yükselmekteydi. Sözkonusu sarâyda süs kabilinden motifler taşıyan sayısız stuko 108 oyma parçaları bir odada yoğunlaşmaktadır. Dizaynların esası, geometrik ve stilize edilmiş bitkisel kıvrımlar ve gül şeklindeki rozetler ile geometrik bir örneğe göre düzenlenmiş dörtgen ve artı işareti şeklindeki palmiye ağacı oymalarından oluşmaktadır. Bu oymaların içinde yer yer yüksek kabartmalı olanlar da bulunmaktadır. Bunlar farklı konuları tasvir etmek için kullanılmıştır. Bu kabartmalar arasında kuş, balık, kanatlı at, baş ve göğsüyle kadına, gövdesiyle erkeğe benzeyen kuşlar gibi hayali varlıklar, insan figürleri, dal ve yapraklarıyla oyulmuş büyük ağaç tasvirleri yer almaktadır. Kazılar esnasında binanın merkezi bölümünde üzerinde hayvanların teşhir edildiği geniş toprak platformlu büyük bir oda ortaya çıkarılmıştır. Onun duvarlarından birinin üzerinde kil sıva üzerinde emsalsiz bir yumurtalı boya olduğu tespit edilmiştir. Bu duvar geniş bir silme ile birbirine paralel iki parçaya bölünmüştür. Üst tarafta olanda çok parlak toprak boya üzerinde sol tarafa hareket eder vaziyette bulunan geyik, kaplan, panter ve at figürü görülmektedir. Fakat resimli zeminin üst tarafı maalesef korunamamıştır. Geniş silmenin alt tarafında ise av sahneleri çizilmiştir. Sırası ile kısa pantolonu ve peleriniyle fillerin üzerine binmiş sürücüler ve onların ardında ellerinde mızrak ve yayları bulunan avcılar yer almaktadır. Filler renkli eyer altı keçeleri ve koşum takımlarıyla muhteşem bir şekilde donatılmıştır. Bir başka manzarada, ağzını açarak üzerine doğru atılan arslana mızrağını fırlatan bir avcı tasvir edilmektedir. Bir diğerinde ise; avcı, yarısı arslan yarısı kartal olan ejderha üzerine oklarını fırlatmaktadır. Arslan portakal şarısı, ejderha beyazla boyanmış; figürlerin etrafı ise siyah ve kahverengi ile çevrelenmiştir. Bu resimlerin usta bir mimar tarafından yapıldığı her halinden anlaşılmaktadır. İnsan figürlerinin birçok kısımları eski çağlarda silinip yok olmasına rağmen, renkler yer yer tazeliğini korumaktadır. Bol miktarda stuko çalışma ve boya ile dekore edilen bu binanın, Buhar Hudâtların sarâyı olduğu en-Narşahî tarafından belirtilmiştir. en-Narşahî onun kendi döneminden bin yıl önce inşa edildiğini, daha sonra tahrip olduğunu ancak tekrar restore edildiğini kaydetmektedir. Bu duvar resimleri, süslemeler ve motifler, mimari ve sanatın IV-V. yüzyıllarda çok ileri seviyede bulunduğunu göstermektedir. Varahşa resimlerinde konunun genellikle mitolojik olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Frye, bu resimlerde Grek sanatının etkisi bulunduğunu savunmaktadır. Fakat Buhârâ'da İslâmlaşmanın başlamasıyla birlikte duvar resminde kesintiye yakın bir duraklama meydana geldiği göze çarpmaktadır." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.58-60; Ayrıca bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.32)

Bu köyün de on beş günlük [bir] pazarı vardır. Ancak senenin son pazarı, yirmi gün olur. Yirmi birinci gün nevrûz yaparlar. Bu nevrûza Çiftçilerin Nevrûzu (Nevrûz-i Kişâverzân) derler. Buhârâ çiftçileri hesâbı buna bakarak yaparlar, bunu esas alırlar. Ateşperestlerin Nevrûzu (Nevrûz-i Muğân) ondan beş gün sonradır.

Beykend (بیکند)[88]

Beykend'in bir şehir olduğunu söylemişlerdir. [Nitekim] Beykend halkından hiç kimse, Beykend'e köy demeyi kabul etmez. Eğer Beykend halkından biri Bağdâd'a gitmiş olsa, ona "Neredensin?" diye sorsalar, o "Beykend'den" diye cevap verir, "Buhârâ'dan" demez.

Beykend'in büyük bir Mescid-i Câmi'i vardır. Binâları yüksektir/büyüktür[89]. İki yüz kırk senesi tarihine [854-855] kadar onun kapısının etrafına birçok ribât yapılmıştır. Muhammed b. Ca'fer kitabında Beykend'de binden fazla ribât bulunduğunu, bu sayının Buhârâ'nın köylerinin sayısı kadar olduğunu zikretmiştir. Bunun sebebi Beykend'in yerinin çok güzel

[88] Kaşgarlı Mahmûd, bazılarının Mâverâü'n-nehr'in tamamını Türk ülkesi saydıklarını ve bunun Yenkend'den yani Beykend'den başladığını zikretmiştir. (*DLT*, III, s.149). Mamur yapısı, canlı ticarî hayatı, silâhhânesi (الخزائن سلاح) ve sair özellikleriyle bölgenin önemli yerleşim birimlerinden olan Beykend hakkında bkz, (*DLT*, III, s.149-150, Yâkût el-Hamevî, I, s.533; el-Makdisî, I, s.17, 97, 103, 122, 125; el-İstahrî, I, s.106, 109, 110, 114, 115, 136, 139, 140, 144, 145; İbn Hudâdbih, I, s., 6, 37, 52; es-Sem'ânî, II/42, 265; III/192, 286, 287; IV/27; V/327, 522; Şeşen, *a.g.e.*, s.189, 225-227, 229, 231, 239, 242, 246, 254, 261; Şeşen, *a.g.e.*, s.189, 225-227, 229, 231, 239, 242, 246, 254, 261; et-Taberî, IV/221; V/218, 219, 220, 400, 401, 409, el-Belâzurî, (Türkçe terc, s.596, 597, 611, 615); Barthold, *Türkistân*, s.195-196; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s.35, 38, 46, 47; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999,s.125 vd; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.62, 83-86)

[89] "1939 yılının sonlarında Zerefşan arkeolojik sahasında Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü (Institute for History of Material Culture ile Leningrad Hermitage Museum) işbirliği yaparak Yakubovskii başkanlığında Beykend çevresinde bir kazı çalışması gerçekleştirmiştir. Bu çalışma esnasında 20 hektarlık bir alanı içine alan şehir duvarındaki günümüze kadar kısmen varlığını koruyan kulelerin, kerpiçten yapıldığı tespit edilmiştir... Aynı kazı çalışmalarında VIII.-X. yüzyıllar arasına ait bol miktarda perdah vurulmamış (parlatılmamış) kırık çömlek parçaları bulunmuştur. Perdah vurulmamış çanak-çömleğin en yaygın tipi, süs işlemeleri ve birtakım sembollerle dekore edilmiştir. Aynı yüzyıllara ait perdah vurulmuş kırık çömlek parçalarında ise Sâsânîlere ait izler görülmektedir. Emsalsiz bazı kırık çömlek parçaları Afrasiyâb tipini andırmaktadır. Bu kazılar sırasında ayrıca silindirik kaplara ait olduğu anlaşılan süslemeli kapaklar da tespit edilmiştir." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.58, 62; Ayrıca bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.32-33).

olmasıdır. Her bir köyün halkı, orada bir ribât binâ etmiş ve [o ribâta] bir topluluk yerleştirip onların iaşesini köyden göndermişlerdir. Kâfirlerin galebe ettikleri kış, her bir köyden oraya birçok insan toplanıp gelmiş ve gaza yapmışlardır. Her kavim kendi ribâtına konmuştur[90].

Beykend halkının hepsi tüccâr idi[91]. Çin ve deniz ticâreti yaparlardı. Çok zengin olmuş idiler. Kuteybe b. Müslim, orayı [Beykend'i] ele geçirmek için çok sıkıntı çekti. Çünkü gâyet sağlam [bir şehir] idi. Ona Şâristân-ı Rûyîn [Tunç Şehir] demişlerdi[92] ve Buhârâ şehrinden daha eski idi[93]. Bu vilâyette bulunan bütün pâdişâhlar orada ikâmet etmişlerdir. Farab/Fireb'den [**16**] Beykend'e kadar on iki fersahlık kum kaplı bir çöl vardır.

Arslan Han Muhammed b. Süleymân, kendi zamanında Beykend'in imârını buyurdu. İnsanlar toplanıp geldiler ve güzel binâlar yaptılar. Hakan [Arslan], kendisi için de Harâmgâm Kanalı'nın (Âb-ı Harâmgâm "آب حرمگام") önünden geçtiği çok gösterişli ve masraflı bir sarây [yapılmasını] emretti.

[90] Buhârâ'nın ribât yönünden en zengin yerleşim yeri Beykend idi. Çünkü burası, Ceyhûn tarafında çölün kıyısındaydı. Yakubovski'nin başkanlığında 1939 yılında yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında Beykend'in kumluk, çöl ve tümsek bir taşlık sahada kurulduğu ortaya çıkmıştır. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.62). Birçok kaynakta Beykend'deki çok sayıda ribâtlardan bahsedilmekte hatta zaman zaman bu sayının bine, hatta üç bine ulaştığı söylenmektedir." (Yâkût el-Hamevî, I, s.533; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.109; Şeşen, *a.g.e.*, s.189, 225-227, 229, 231, 239, 242, 246, 254, 261; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.62, 83-86)

[91] Beykend'e Medînetü't-tüccâr (مدينة التجار) yani tâcirler şehri denirdi. (et-Taberî, V, s.218)

[92] Kaşgarlı Mahmûd, Yenkend olarak kaydettiği şehrin diğer adının, sağlamlığından dolayı "Dizrûyîn" yani "Bakır Kale" dendiğini zikretmiştir. (*DLT*, III, s.149). *DLT*'te yer alan diğer yer adları hakkında bkz, Saadettin Gömeç, "Dîvânu Lûgati't-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, (2009), s.1-36.

[93] "Buhârâ çevresindeki yerleşim birimlerinin birçoğunda kale ve surların mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak bunlar içerisinde kale ve duvarı hakkında geniş bilgi edinebildiğimiz tek yer Beykend'dir. Bazı kısımları günümüze kadar gelen Beykend duvarı, 20 hektarlık bir sahayı çevrelemekteydi. Bunun bir hektarlık alanı üzerinde ve şehristanın kuzeydoğusunda bulunan kalede, ayrıca şehrin doğu ve batı bölgesinde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bunlardan batı bölgesinde şehrin en eski kısmını oluşturan bölüm ve duvarın yanında, kısmen ayakta kalan kuleler de mevcuttur. Bu kuleler kerpiçten inşa edilmiştir. Kapıların kalıntıları şehristanın kuzey, güney ve batı köşelerinde yer almaktadır. Bunlar şehristanı ikiye bölen kuzey ve güney duvarlarının kesiştiği iç duvarın yanında özellikle iyi korunmuşlardır." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.64; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.32-33)

Beykend'in etrafında sazlıklar ve büyük göller/bataklıklar (abgîr) vardır. Ona Bârgîn-i Ferâh (بارگین فراخ) veya Karagöl (قراگول) derler. Mu'teber insanlardan büyüklüğünün yirmi fersah olduğunu işittim. *Kitâb-ı Mesâlik ve Memâlik*'de zikredilmiştir ki Bahîre-i Sâmcen (بحیرهٔ سامجن) de dedikleri Buhârâ Suyu'nun kolları da orada birleşir. Orada su hayvanları bulunur. Horâsân'ın hiçbir yerinde oradaki kadar kuş ve balık yoktur. Arslan Han, suyun onun binâla-rının çeşmelerine ulaşabilmesi için Beykend'e başka bir su kanalı yapılmasını emretti. Çünkü Harâmgâm Suyu bazen akıyor, bazen akmıyordu.

Beykend bir dağın üzerindedir. Ancak dağ yüksek değildir. Hakan [Arslan], bu dağa bir su kanalı kazmalarını emretti. [Ancak] içinde hiçbir çatlak olmayan çok sık sıralanmış [bir] taş [tabakası] çıktı. Çalışanlar/işçiler hayret ettiler. Taşı yumuşatsın diye eşek yükleriyle (hârvâr) yağ ve sirke kullandılar. [Ancak] bir fersahdan fazla ileri gitmeleri mümkün olmadı. [Orada] birçok insan helâk oldu. Birçok sıkıntıdan, harcanan birçok servetten sonra vazgeçtiler. İnşallahi te'âlâ Beykend'in fethi kıssasında o yerden bahsedilecektir.

Farab/Fireb (فرب)[94]

Bir şehir [gibi] olup [kendisine bağlı] ayrı nâhiyeleri vardır. Ceyhûn kıyısından Farab/Fireb'e bir fersahdır. Su yükselince yarım fersaha düşer. [Hatta] bazen Ceyhûn Nehri'nin Farab/Fireb'e kadar ulaştığı da olur. Farab/Fireb'in büyük bir Mescid-i Câmi'i vardır. Onun duvarları ve çatısını pişmiş kerpiçten yapmışlardır. Öyle ki o binâda hiç ahşap kullanılmamıştır. Burada hiçbir hâdise için Buhârâ'ya gelmek gereği duymayan bir emîr ve çok zâlim hükümler veren bir kâdı bulunurdu.

Buhârâ'nın köylerinin sayısı pek çoktur. [Ancak biz burada] çok bilinen ve eski olanlarından birkaçını zikrettik. [17]

[94] Kaynaklarda daha çok "Firebr (فربر)" şeklinde zikredilen Farab/Fireb, Buhârâ civarındaki eski yerleşim birimlerinden biriydi. Beykend'e bir merhale mesâfedeydi. Burada bulunan Câmi', Buhârâ tarafında şehir kapısındaydı. Çiftlikleri az olmakla birlikte Firebr, üzüm bağları ile ünlüydü. Pek çok ribâtı ve köhendizi bulunmaktaydı. (Yâkût el-Hamevî, IV, s.245-246; el-Makdisî, I, s.9, 17, 104, 107, 108, 125; İbn Hudâdbih, I, s.6; el-İstahrî, I, s.102, 106, 114, 132, 136, 144; es-Sem'ânî, III/201; IV/359, V/154, 640; Şeşen, *a.g.e.*, s.188, 197, 213, 225, 227, 229, 230, 239, 240, 254, 262, 267, 268; Barthold, *Türkistân*, s.85-86; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.86)

Buhârâ'da Bulunan Dokuma Evi (Beytü't-Tırâz)[95]

Buhârâ'da hisâr ile şehristân arasında Mescid-i Câmi'in yanında bir atölye vardı. Orada her çeşit kilim ve çadırlar, yezdîler [Yezd işi elbiseler], yastıklar/minderler, seccâdeler ile Halîfe için bordîhâ/berdîhâ-yı funduki (بردیهای فندقی)[96] dokurlardı. [Bu dokumalar o kadar kıymetliydi ki] bir çadır için, Buhârâ'nın harâcı [kadar para] sarf edilirdi.

Bağdâd'dan her sene başka bir âmil (عامل) gelir ve Buhârâ'nın harâcı ne kadar ise, bu harâca denk gelecek miktarda [burada dokunan] elbiselerden/kumaşlardan götürürdü.

Sonra bu atölye boş kaldı ve bu mesleği yapan insanlar [ustalar ve işçiler] dağıldı[97]. Buhârâ şehrinde bu mesleği yapan, belli ustalar (üstâdân) vardı. Vilâyetlerden tâcirler gelirler ve o ustalardan [aldıkları] zendenîcî ve ondan [yapılmış] elbiseleri/kumaşları, Şâm, Mısır ve Rûm (Anadolu) şehirlerine kadar götürürlerdi.

Horâsân'ın hiçbir şehrinde [bu tür dokumalar ve elbiseler] üretilmezdi. Gariptir ki o meslek erbâbının bir kısmı, Horâsân'a gittiler. [Orada] bu iş [için gerekli] âletleri yaptılar ve o elbiseleri/kumaşları orada dokudular. [Ancak burada üretilenlerin] kalitesi ve parlaklığı, [Buhârâ'da üretilenler gibi] olmadı.

O elbiselerden olmayan [o elbiselere sahip olmayan] hiçbir pâdişâh, emîr, re'îs ve mansıb sâhibi yoktu. [Bunlar] kırmızı, beyaz ve yeşil [renkte] olurdu. Bugün bütün vilâyetlerde zendenîcî [elbiseler/kumaşlar], o elbiselerden/kumaşlardan daha fazla bilinir[98].

[95] Bu başlık metinde "Buhârâ'da Bulunan ve Hâlâ Varlığını Koruyan Dokuma Evi (Beytü't-Tirâz "بيت الطراز") şeklindedir.

[96] Hasan Kurt, Arapça tercümesinde "el-Bürûd el-Fundukiyye" olarak kaydedilen bu ifadeyi "çizgili kumaş" şeklinde tercüme etmiştir. (Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.133).

[97] Bu atölyenin Tâhirîlerin yıkılışıyla birlikte dağılmış olması muhtemeldir. (Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 133).

[98] Buhârâ'nın dokuma sanayi hakkında geniş bilgi için bkz, (Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.131-134).

Mâh Pazarı (Bâzâr-ı Mâh)

Buhârâ'da bir pazar vardı ki ona Bâzâr-ı Mâh-rûz (بازار ماخ روز) demişlerdir. Senede [18] iki kere ve her seferde bir gün süreyle kurulur ve her ikisinde de [burada] put satarlardı. Her gün elli bin dirhemden fazla alış veriş yapılırdı. Muhammed b. Ca'fer kitabında zikretmiştir ki: Bu pazar, bizim zamanımızda da mevcuttu. Ben, bunu yapabilmelerine [buna izin verilmiş olmasına] çok şaşırdım. Yaşlılardan ve Buhârâ meşâyihinden bunun sebebini sordum. [Onlar] "Buhârâ halkı eskiden putperest idi. Bu pazarda put satmak, o dönemden kalma gelenek olup, günümüzde de devam etmektedir." dediler.

Ebû'l-Hasan-i Nîşâbûrî *Kitâbu Hazâ'ini'l-'Ulûm*'da kaydetmiştir ki eskiden Buhârâ'da Mâh (ماخ) adında bir pâdişâh vardı. Bu pazarın kurulmasını o emretmiş idi. Marangozlara ve nakkaşlara her sene birçok put yapmalarını buyurdu. [Putları] o pazarın kurulacağı gün hâzır ettiler ve [orada] sattılar. İnsanlar [bunları] satın aldılar. [Aldıkları putlar] kaybolduğunda, kırıldığında ya da eskidiğinde, tekrar pazardan yenisini alıyorlar ve eskisini atıyorlardı. Bugün orası Mâh Mescidi (Mescid-i Mâh)'dir.

[Bu pazar] ırmak kenarında bir ovada kurulurdu. [Orada] birçok ağaç vardı. Öyle ki pazar, ağaçların gölgesinde kalırdı. O pâdişâh bu pazara geldi ve bugün Mâh Mescidi olan bu yerde tahta oturdu. [Bu yere] önceden insanlar put satın almak için rağbet eder, herkes kendisine bir put alır ve eve götürürdü. [Sonra] bu yer tekrar âteşhâne oldu. Pazar günü insanlar toplanınca hepsi birlikte âteşhâneye girerler ve ateşe taparlardı. O ateşperestlik, İslâmî döneme kadar devam etti. Müslümânlar [bölgeyi] ele geçirince oraya mescid binâ ettiler. [O mescid] bugün, Buhârâ'nın mu'teber mescidlerdendir [19]

Buhârâ'nın İsimleri

Ahmed b. Muhammed b. Nasr, Buhârâ'nın isimleri çoktur der. Kendi kitabında Numicket (نمجكت)[99] diye kaydetmiştir. Başka bir yerde de Bûmisket

[99] Çin kaynaklarında, V. yüzyıldan itibaren Buhârâ'nın Nieo-mi şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Bu ismin İslâm devrine kadar yaşayan eski Nûmickes adına karşılık olduğu

(بومسکث)[100] şeklinde zikrettiğini gördüm. Başka bir yerde Arapça Medînetü's-Sufriyye yani Şâristân-ı Rûyîn [Tunç Şehir], başka bir yerde ise yine Arapça Medînetü't-Tüccâr yani Şehr-i Bâzârgânân [Tâcirler Şehri] denmiştir. Buhârâ adı ise bunların hepsinden daha fazla bilinenidir[101]. Horâsân'dan hiçbir şehrin bu kadar ismi yoktur.

Hâce İmâm Zâhid Vâ'iz Muhammed b. Ali en-Nûcâbâdî'nin, Selmân-ı Fârisî (radıyallahu anh)'den naklettiği bir hadîste [ise] Buhârâ'nın adı Fâhire (فاخرة) [kıymetli] şeklinde zikredilmiştir[102]. Rivâyet edilen hadîs şudur: "Selmân-ı Fârisî şöyle dedi: "Resûl (sallallahu aleyhi ve sellem) buyurdu ki;

kabul edilmektedir. Kaynaklarda Nûmickes, Numuşkes, Nîmucket ve Numucket gibi şekillerde de tesadüf edilen bu kelimenin aslının Nevmicket olduğu, bu ismin Farsça yeni anlanuna gelen "nev", kale anlamına gelen "mic" ve köy anlamına gelen "ket" kelimelerinin bileşiminden oluştuğu ve bu şekliyle yeni kale veya yeni kalesi olan köy anlamına geldiğine dair de görüşler vardır. (Barthold, "Buhârâ", *İA*, II, s.762; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.45-46)

[100] Kaynaklarda Nûmickes, (نومِجْكَث), Bemickes (بمجكث), Bûmickes (بُومِجكَث) veya Tumuckes (تومجكث) şeklinde de geçen bu ismin Buhârâ'nın diğer bir adı olduğu belirtilmektedir. Ancak buranın, Buhârâ'nın etrafını çeviren duvarın içinde ve Semerkand yolu civarında bir köy olduğu anlaşılmaktadır. Ramazan Şeşen, bu köyün adının Pamukket olabileceğini zikretmiştir. Burası Tavâvîs'e giderken solda, Buhârâ'ya dört fersah, Tavâvîs yoluna açılan kapıya yarım fersah, Beykend'e ise bir merhale mesâfededir (İbn Havkal, s.398, 410; Yâkût el-Hamevî, I, s.494; el-Makdisî, I, s.17, 97, 103; el-İstahrî, I, s.106, 110, 140; es-Sem'ânî, I/398, III, 265, 498; Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.371); el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.612); Şeşen, *a.g.e.*, s.220, 225, 229, 239, 254, 260; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.48; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.71; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.45).

[101] Barthold, Ngan krallığı döneminde ilk defa Çinli seyyah Hüen-Çang tarafından (630 yıllarında) buranın Buhârâ ve Çince Pu-ho isimleriyle kaydedildiğini söylemiştir. Ona göre Buhârâ ismi, Sanskritçe'de manastır anlamındaki "vihâra" kelimesinin, Türkçe "Buhar" şeklinde telaffuzu olabilir. Cüveynî VII. asırda kelimeyi böyle izah etmiştir ki. Herhâlde şu cihet malumdur ki Belh'de ve Semerkand'da olduğu gibi Buhârâ'da veya bu şehrin civarında bir Budist Manastırı bulunuyordu. (Barthold, "Buhârâ", *İA*, II, s.762) Frye ise, "Buhârâ ismi, Mecûsî lisanında 'öğrenim merkezi' anlamına gelen 'bûhar'dan türemiştir. Bu kelime Uygur ve Hitay putperestlerinin bir puthane durumundaki mabetlerine isim olarak verdiği 'buhar' kelimesi ile oldukça benzeşmektedir." demektedir. (Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.48.) Hasan Kurt'un naklettiğine göre Muhammedcanov ve Barakaev de "Buhârâ" isminin Soğdça olup "Allah'ın cemali" manasına geldiğini ve Buhârâ'da yapılan arkeolojik kazılar esnasında çıkan eserlerin de bunu teyit ettiğini belirtmişlerdir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.45-44). Buhârâ isminin etimolojik değerlendirmesi hakkında geniş bilgi için bkz, Richard N. Frye, "Notes on the History of Transoxiana", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 19, No. 1/2 (Jun., 1956), s.106-119; Shamsiddin Kamoliddin, "On the Origin of the place-Name Buxārā", *Transoxiana (Journal Libre de Estudios Orientales)*, 12 (Agosto 2007).

[102] Yâkût el-Hamevî, Buhârâ'ya Fâhire isminin verilmesinin sebebini Hz. Eyyûb'un insanları burada hak dine davet etmeye başlaması ile izah eder. (Yâkût el-Hamevî, IV, s.224-225, Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.46)

Cebrâ'îl (salavatullahi aleyh) maşrık ülkesi (zemîn-i maşrık) bir ülkedir ki ona Horâsân derler. Bu Horâsân'dan üç şehir, kıyamet günü yâkût ve mercân ile süslenmiş [olarak] getirilirler. Onlardan bir nûr saçılır. Bu şehirleri çepeçevre saran birçok melek, tesbîh, temhîd ve tekbîr getirirler. Bu şehirleri, bir gelini kocasının evine getirdikleri gibi, 'izz ü nâzla arasâta [yani mahşer meydânına] getirirler. Bu şehirlerden her birinin yetmiş bin 'alemi ve her bir 'alemin altında yetmiş bin şehîdi vardır. Her bir şehîdin şefâ'ati, yetmiş bin Farsça konuşan muvahhidi kurtuluşa erdirir. Bu şehirlerin her bir tarafına sağdan ve soldan, önden ve arkadan on günlük yol vardır ki hepsini şehîdler bekler. Kıyâmet günü Hazret-i Resûl (sallallahu aleyhi ve sellem) "Ya Cebrâ'îl! Bu şehirlerin adını söyle" dedi. Cebrâ'îl (aleyhisselam) "Bu şehirlerden birine Arapça Kâsimiyye (قاسميه), Farsça Yeşkerd (يشكرد); ikincisine Arapça Semrân/Sumrân (سمران), Farsça Semerkand (سمرقند) derler. Üçüncüsüne [de] Arapça Fâhire (فاخره), Farsça Buhârâ [20] derler." dedi. Resûl (sallallahu aleyhi ve sellem) "Ya Cebrâ'îl, niçin Fâhire derler?" diye sordu. [Cebrâ'îl] "Buhârâ'nın, kıyâmet günü [diğer] şehirlerin hepsinden daha çok şehîdi olduğu [için] övüldüğündendir" dedi. [Bunun üzerine] Resûl (sallallahu aleyhi ve sellem) "Allah'ım Fâhire'yi [Buhârâ'yı] bereketli kıl. [Halkının] kalplerini takva ile temiz kıl. Amellerini arınmış kıl ve onları ümmetimde şefkatli kıl."[103] diye buyurdu[104]. [Resûlullah'ın bu hadisinden] hâsıl olan Buhârâlıların kalplerindeki merhamet, onların temizliğine ve itikâdlarının [güzelliğine] maşrıktan mağribe kadar şahidlik ediyor.

Buhârâ Kalesi (Erg-i Buhârâ)'nin İnşâsı

Ahmed b. Muhammed b. Nasr, Buhârâ Kalesi'nin acâyibliğiyle alâkalı olarak der ki: Ebû'l-Hasan-i Nîşâbûrî *Hazâ'inü'l-'Ulûm*'da Buhârâ Kalesi'nin (Köhendiz-i Buhârâ)[105], yani Buhârâ'da bulunan [kalenin] yapılma sebebini

103 Arapça: [اللّهمّ بارك فى فاخرة و طهّر قلوبهم بالتقوى و زكّ اعمالهم و اجعلها رحيما فى امّتى]

104 Buhârâ'yla ilgili hadîs-i şerifler için bkz, Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.271-273.

105 Daha önce de belirtildiği üzere Ortaçağ şehirleri genel olarak üç ana bölümden oluşurdu. Bunlardan ilki "erk", "dîz", "köhendîz" veya "kundîz" denilen bir kale/içkale, ikincisi "şehristân" denilen asıl şehir veya iç şehir ve üçüncüsü de rabad/rabaz denilen dış şehir idi. Kale/içkale, hükümdar veya emîrin maiyetiyle birlikte yaşadığı yönetim merkezi idi. Orta Asya Türk kentlerinde bu yapı orduğ, balık ve kıy olarak adlandırılmaktaydı.

şu şekilde kaydetmiştir: Siyâvuş İbn Keykâvus babasından kaçtı ve Ceyhûn'u geçerek Afrâsyâb'ın yanına geldi. Afrâsyâb onu teselli etti ve kendi kızını ona eş [olarak] verdi[106]. [Bazıları Afrâsyâb'ın] bütün mülkünü ona verdiğini söylemişlerdir. Siyâvuş, bu vilâyetde ondan bir eser kalmasını istedi. Çünkü bu vilâyet ona bir ödünç olarak verilmiş idi. Ondan sonra bu Buhârâ hisârını binâ etti[107]. Çoğu zaman orada bulunuyor idi.

[Sonra] onun ile Afrâsyâb arasında dedikodu yaptılar [kötü söz getirip götürdüler]. Afrâsyâb onu öldürdü. [Cesedini] bu hisârın içinde bir yere, Doğu Kapısı'ndan gelirken Gûriyân Kapısı da dedikleri Kâh Furûşân Kapısı'nın içindeki bir yere defnettiler. Bundan dolayı Buhârâ'nın ateşperestleri orayı kutsal kabul ederler. Herkes her sene oraya bir horoz [götürür] ve Nevrûz günü güneşin doğuşundan önce ona [Siyâvuş'a] adarlar[108].

Buhârâ halkının, Siyâvuş'un öldürülmesiyle ilgili bütün vilâyetlerde bilinen ağıtları (nevha) vardır. Mutribler , onu ilahi yapıp söylerlerdi. Kavvâllar ise o ağıtlara Ateşperestlerin Ağıtı **[21]** diyorlardı. Bu hâdisenin [üzerinden] üç bin seneden fazla geçmiştir. Bu rivâyete göre bu hisârı o [Siyâvuş] binâ etmiştir. Bazıları ise Afrâsyâb'ın binâ ettiğini söylemişlerdir. [Daha sonra] bu hisâr yıkıldı ve yıllarca vîrâne olarak kaldı.

Hâtûn'un kocası ve Tuğşâde/Tuğşâd'ın babası olduğunu zikrettiğimiz Bîdûn/Beydûn Buhâr Hudât (بيدون بخار خداة)[109], tahta oturunca bir adam gönderdi ve bu hisârı mamur edip onu sarây hâline getirdi. Adını demir [levha] üzerine yazdı ve sarâyın kapısına astı. Mütercimin yaşadığı devre kadar, [Bîdûn/Beydûn Buhâr Hudât'ın isminin] yazılı olduğu demir [levha]

106 Afrâsyâb'ın kızının adı Kaz idi. (*DLT*, III, s.149)

107 Bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.46.

108 *Dîvânu Lügâti't-Türk*'e göre Kaz'ın kocası Siyâvuş, Dizrûyîn (Bakır Kale) de denilen Yenkend'de -ki burasının Beykend olduğu anlaşılıyor- öldürülmüştü. Ateşe tapanlar her sene bir gün buraya gelirlerdi ve Siyâvuş'un öldüğü yerin yöresinde ağlarlar, kurban keserlerdi. Kurban kanını mezarın üzerine dökerlerdi. Bu, onların görenekleri idi. (*DLT*, III, s.150).

109 Daha önce de belirtildiği üzere Buhârâ Hudâtlığında/Tudunluğunda 609 tarihinde Çoli-teng lakablı bir prens bulunmaktaydı. O, Soğd hükümdarı Şe-fu-pi'nin kızı ile evlendi. Bu kızın annesi ise Batı Göktürk Hanı Tateu'nun çocuğuydu. Çinlilerin Çol-teng dedikleri bu prens İslâmî kaynaklarda Buhârâ hükümdarı olarak gösterilen Bîdûn/Beydûn Hudât'tır. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.108-109).

o sarâyın kapısında duruyordu. Ancak Ahmed b. Muhammed b. Nasr, hisâr yıkıldığında o kapının da yıkıldığını söyler.

Ahmed b. Muhammed b. Nasr'ın zikrettiğine göre [Muhammed b.] Ca'fer ve Ebû'l-Hasan Nîşâbûrî demişlerdir ki: Bîdûn/Beydûn Buhâr Hudât sarâyı binâ ederken [aniden] yıkıldı. Bir daha yaptı, [ancak] tekrar yıkıldı. Birkaç defa inşâ ediyorlar, [ancak] tekrar yıkılıyordu. Hukemâ'yı topladılar ve bir çare [bulmalarını] istediler. O sarâyı gökteki Benâtu'n-na'aş[110] şeklinde yedi ağır sütûn üzerine binâ etmeleri husûsunda anlaştılar. Bu şekilde yapılınca yıkılmadı. Şaşılacak şeydir ki, bu sarâyın binâ edildiği o zamandan sonra o sarâyda [ikamet eden] hiçbir pâdişâh orada hezîmete uğramamış, zafer mutlaka onun olmuştur. Diğer şaşılacak şey şudur ki, sarâyı inşa ettiklerinden beri, ne küfür [devrinde] ne de İslâmî dönemde [ne kâfir ne de Müslümân] hiçbir pâdişâh orada ölmemiştir. Ecel pâdişâhlara yaklaştığında, o sarâydan dışarı çıkmaları için bir sebeb doğmuş ve başka bir yerde ölmüşlerdir. Sarây inşâ edildiği vakitten, yıkılana kadar hep aynı şekilde olmuştur.

Bu kalenin biri doğu ve diğeri batı olmak üzere iki kapısı vardır. Doğu Kapısı'na Gûriyân Kapısı, Batı Kapısı'na Rîgistân Kapısı derler. Mütercimin zamanında ise Alef Furûşân Kapısı diyorlardı. Kalenin ortasında, bu kapıdan o kapıya kadar [uzanan] bir yol vardır. Bu kale pâdişâhların, emîrlerin [22] ve serhenglerin ikâmet yeri olmuştur. Zindân ve Pâdişâhlık Dîvânları oradaydı. Harem sarâyı ve hazîne de eskiden orada bulunurdu[111].

Mütercimin yaşadığı dönemde bu kale yıkıldı. Birkaç yıl sonra Arslan Han tamir etmelerini buyurdu. Orayı kendi ikâmetgâhı yaptı. Büyük bir emîrini, gelişmeleri takip etmesi için, bu kaleye kütvâl (كتوال)[112] olarak görevlendirmiş idi. Bu hisarın halk nezdinde değeri çok büyük idi.

[110] Na'aş kızları anlamına gelen bu kelime, kutb-i şimâlî yönünde bulunan yedi yıldız için kullanılır. (*Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, I, s.441)

[111] Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.46.

[112] Hintçe kökenli bir kelime olan kûtvâl, kale kumandanı veya muhafizı anlamındadır (*Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, III, 2007; *Ferheng-i Ziyâ*, III, 1600). Kaynaklarda dizdâr (دزدار) ve kaledâr (قلعه دار) gibi tabirlerin de kûtvâlin muadili olduğu anlaşılmaktadır.

Beş yüz otuz dört senesi [1139-1140] içinde Hârezmşâh [Atsız] Buhârâ'ya geldiğinde, Sultân Sencer'in fermânıyla Buhârâ Valisi olan Emîr Zengî b. Ali, [Sultân Sencer'in] vekili (halîfe) olarak [Buhârâ'da] bulunuyordu. [Hârezmşâh Atsız] onu [Zengî b. Ali'yi] yakalayıp öldürdü ve kaleyi yıktı. İki yıldan fazla harap kaldı. Beş yüz otuz altı senesi [1141-1142] içinde Alptegin, Gûr Han tarafından Buhârâ Valisi oldu. Aynı sene içinde kaleyi tamir etmelerini buyurdu ve orayı ikâmetgâhı yaptı. Kale, eskisinden daha iyi oldu.

Beş yüz otuz yedi senesi Ramazân ayında [20 Mart/18 Nisan 1143] Oğuz (Guz) ordusu (حشم غز) Buhârâ'ya ulaştı. 'Aynü'd-devle, Karaca Beg ve Vezîr Şahâb'ı kuşattılar. [Bu kuşatma esnasında] büyük bir savaş ve sıkıntı oldu. Oğuz ordusu kaleyi ele geçirdi. Vezîr Şahâb'ı öldürdüler ve kaleyi tahrib ettiler.

[Bir süre] o şekilde kaldı. Beş yüz altmış senesi [1164-1165] içinde Buhârâ şehrine [dış] sûr (rabad/rabaz) yapmak istediler. Sûrun duvarını pişmiş kerpiçden yapmak gerekiyordu. Kalenin duvarını ve onun pişmiş kerpiçden yapılmış olan burclarını söktüler ve Buhârâ şehrinin [dış] sûrunun yapımında kullandılar. [Ancak] o hisâr bir kez daha yıkıldı. O sarâydan ve başka hiçbir binâdan bir eser kalmadı.

Altı yüz dört senesi [1207-1208] içinde Hârezmşâh Muhammed b. Sultân Tekiş Buhârâ'yı ele geçirdi ve hisârı tekrar inşâ etti. Hıtaylar (Hıtâyân) mağlub oldular. Altı yüz on [1213-1214] senesi içinde de Tatar ordusu geldi. Onların emîri Cengiz Han idi. Kale kapısı önünde on iki gün ceng ettiler. [Sonra] kaleyi ele geçirdiler ve yıktılar. **[23]**

Buhârâ'daki Pâdişâhların Konakları/Sarâyları

Buhârâ hisârının Batı Kapısı'ndan Ma'bed Kapısı'na kadar [olan alana] Rîgistân derler. Bu Rîgistan'da eskiden, câhiliye döneminden beri pâdişâhların sarâyları bulunurdu. Sâmânoğulları döneminde Emîr Sa'îd Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî, Rîgistân'a bir sarây yapmalarını buyurdu. Çok güzel bir sarây yaptılar. Ona birçok mâl/servet harcadılar.

[Sonra] kendi sarâyının kapısının civârına âmillerin sarâyının (sarây-i 'ummâl) inşâ edilmesini buyurdu. Böylece her âmil'in, Sultân'ın sarâyının (Sarây-i Sultan) yakınında [inşâ edilmiş olan] kendi sarâyının içinde ayrı ayrı dîvânları oldu. [Bu cümleden olmak üzere] Dîvân-ı Vezîr, Dîvân-ı Müstevfî, Dîvân-ı 'Amîdü'l-mülk, Dîvân-ı Sâhib-i Şurta , Dîvân-ı Sâhib-i Mü'eyyed, Dîvân-ı Şeref, Dîvân-ı Memleke-i Hâs, Dîvân-ı Muhtesib, Dîvân-ı Evkâf ve Dîvân-ı Kazâ gibi dîvânların tertîb edilmesini ve [bunların] binâlarının kurulmasını emretti[113].

Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl zamanında, onun vezîri *Kitâb-i Yemînî* müellifi Ahmed b. el-Hasan el-'Utbî (rahimehullâh) -ki onun mezarı Mansûr Kapısı Mahallesi'nde Hân Hamamı civarındadır- medresenin karşısında çok güzel bir mescid binâ etti. Öyle ki o yer o mescidden dolayı gelişti.

Emîr Muvaffak attan düşüp ölünce, gece gulâmlar sarâyın içine girdiler ve yağmaladılar. [Bu sırada] hâsekîler ve câriyeler karışıklık çıkarttılar ve sarâyı ateşe verip her tarafını yaktılar. Onda [o sarâyda], altın ve gümüşten kıymetli ne varsa hepsi yok oldu. Öyle ki o binalardan hiçbir eser kalmadı.

Emîr Sedîd Mansûr b. Nûh, üç yüz elli senesi Şevvâl ayında [13 Kasım-11 Aralık 961] Cûy-i Mûlyân (جوى موليان)'nda[114] tahta oturunca, o sarâyları bir kez daha binâ etmelerini buyurdu. Her ne helâk ve zâyi' olmuş ise ondan daha iyisini yaptılar. Bunun üzerine Emîr Sedîd sarâya **[24]** oturdu. Sene bitmemiş idi ki şenlik gecesi (şeb-i sûrî) oldu. Bu eski bir âdettir. Büyük bir ateş yaktılar. Bir ateş parçası sıçradı ve sarâyın çatısını tutuşturdu ve sarây bir kez daha yandı. Emîr Sedîd aynı gece Cûy-i Mûlyân'a gitti. Vezîr'e aynı gece hazîne ve defînenin hepsini dışarı çıkarmasını ve güvenilir kimselerle Cûy-i Mûlyân'a göndermesini buyurdu. Gün doğunca [o hazîneden] bir altın tasın bile kaybolmadığını haber verdiler. Vezîrine, kendi hâlis-i mâlından yedi yüz

[113] Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.46. Bu dîvânlar hakkında toplu bilgi için bkz, Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay., Ankara 1997; Barthold-Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.125-127. Sâmânîler devrinde en-Narşahî'nin zikretmediği iki dîvân daha bulunmaktadır. Bunlar Dîvânü'l-Mâ' (Su Dîvânı) ve Dîvân-ı Müsâdere'dir. Sâmânîler devri dîvânları hakkında bkz, Usta, *a.g.e.*, s.387-404.

[114] Cûy-i Mûlyân hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

miskâl vezninde bir altın tas [verilmesini] buyurdu ve [kalanı] hazîne'ye gönderdi. Ondan sonra bu yer yine kumluk olarak kaldı ve harab olup gitti.

Pâdişâhların diğer bir sarâyı, cennetin en güzel yerlerinden daha güzel olan Cûy-i Mûlyân'dadır. Buhârâ'da Cûy-i Mûlyân gibi bir yer ve menzil yoktur. Çünkü oranın her yerinde evler, bahçeler, çayırlar ve bostanlar [bulunurdu]. Kanalların suları devamlı [akar], çayırlarda bulunan diğer su kanallarının arasından geçerek birbirine karışır ve çayırlara ve gül bahçelerine doğru giderdi. Akan suları temâşa eden herkes, [bu suların] nereden geldiğine ve nereye gittiğine hayret ederdi. Zamanın nâdir ustaları ve mi'mârlar öyle tasarlamış idiler. Bir devlet/talih sahibi şöyle demiş:

Beyit
Hayat suyu çimene geldi ve feryatla gitti,
Bu gül bahçesinden gitmesi gerekiyor diye inledi.

Diğeri, Rîgistân Kapısı (Der-i Rîgistân)'ndan Deştek (دشتک)'e kadar [uzanan alandadır]. [Buradaki] bütün hâneler intizamlı olup üzeri işlemeli taşlarla döşenmiştir. [Bunların yanında] musavver misafirhâneler (mihmânhâne), dört güzel bahçe, güzel havuzbaşları, **[25]** kecem ağaçları ve bir çadır vardı ki havuzun oturma yerine doğu ve batı tarafından güneşin bir zerre [ışığı] düşmezdi. Bu dört bahçede armut, badem, fındık, kiraz ve üzüm gibi çeşit çeşit meyveler bulunur ve cennetteki anber gibi kokan her meyve orada çok iyi ve güzel idi.

Cûy-i Mûlyân ve Onun Durumu

Bu Cûy-i Mûlyân (جوی موليان)[115] arazisi, eskiden Tuğşâde/Tuğşâd'ın mülkünden idi. O, çocuklarından ve damatlarından herbirine bir hisse verdi.

[115] Tertib ve güzelliği ile meşhûr bir yerdir. Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'nin kaydına göre II. Nasr, 311/922'de Buhârâ'dan ayrılarak Herat ve Bagdis tarafına gitmiş ve çiçek ve portakal bahçeleriyle çevrili çok güzel bir mahalde ikamet etmeye başlamıştı. Bölgenin güzel olması sebebiyle Buhârâ'ya geri dönme işini erteliyordu. Bu durum dört sene devam etti. Sonunda maiyeti ve askerler durumdan şikâyet etmeye başladılar. er-Rûdekî'ye müracaat edip ondan II. Nasr'ı etkileyecek bir şiir yazmasını istediler. er-Rûdekî, Buhârâ'nın güzelliğini anlatan ve içinde Cûy-i Mûlyân'dan da behseden beyitlerin olduğu bir şiir yazdı ve Nasr'a okudu. Şiirin Cûy-i Mûlyân'la ilgili kısmında şöyle diyordu: "Cûy-i Mûlyân'ın rüzgârı geliyor/esiyor//Merhametli sevgilinin kokusu geliyor." [باد جوی موليان آيد همی // (بوی) يار مهربان آيد همی] Şiirden etkilenen Nasr, hemen Buhârâ'ya dönme emrini verdi. [Hamdullâh Müstevfî-i

Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî (rahmetullahi aleyh), bu araziyi [Abbâsî Halîfesi] el-Müsta'în b. el-Mu'tasım'ın serhengi olan Hasan b. Muhammed b. Tâlût'dan satın aldı. Emîr İsmâ'îl, Cûy-i Mûlyân'a sarâylar ve bostânlar yaptı ve [bunları] daha çok mevâliye vakfetti. Hâlâ [aynı şekilde] vakıfdır. [Ancak] kendi mevâlisi için sürekli endişe duyuyordu. Bir gün Emîr İsmâ'îl, Buhârâ hisârından Cûy-i Mûlyân'ı seyrediyordu. Babasının mevlâsı Sîmâ'ü'l-Kebîr (سماء الكبير)[116], onun huzurunda ayakta durmakta idi. Onu çok seviyor ve değer veriyordu. Emîr İsmâ'îl ona şöyle dedi: "Hudâ-yı Te'âlâ, bu araziyi sizin için satın almam için bir sebep bahşetse ve bu arazinin sizin olduğunu görecek kadar ömür verse. Çünkü bu arazi, Buhârâ'nın bütün arazilerinden daha kıymetli, daha güzel ve havası en latif yerdir."

Hudâ-yı Te'âlâ bir gün [bu isteği] gerçekleştirdi. [Emîr İsmâ'îl bu arazinin] hepsini satın aldı ve mevâlisine verdi. [Artık oranın] adı Cûy-i Mevâliyân (جوى موالیان) oldu. [Ancak] ahali Cûy-i Mûlyân (جوى موليان) der.

Buhârâ hisârının yanında Deştek dedikleri bir sahra vardır. [Buranın] her tarafı sazlıktır. Emîr İsmâ'îl (rahimehullâh) o yeri de **[26]** on bin dirhem verip Hasan b. Tâlût'dan satın aldı. Birinci sene kamış bahâsından on bin dirhem hâsıl oldu. Emîr İsmâ'îl o yeri de Mescid-i Câmi'e vakfetti. Emîr İsmâ'îl'den sonra onun çocuklarından her kim Emîr olduysa, oranın güzelliği, mutluluğu ve temizliği sebebiyle, yakınlarına/akrabalarına Cûy-i Mûlyân'da bostanlar ve köşkler yaptı.

Yeni Kapı'da Kârek-i Aleviyân (كارك علويان) dedikleri bir yer vardır. Emîr Mansûr b. Nûh, orada çok güzel bir köşk yaptı. Öyle ki onun güzelliği dillere destandı. [Bu hâdise olduğunda] üç yüz elli altı senesi [966-967] idi.

Kârek-i Aleviyân arazisi, Nasr Han b. Tamgac Han zamanına kadar Memleke-i Sultânî idi. O, bu araziyi ilim ehline verdi. Çünkü şehre yakındı

Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î], Tahran 1362 s.379-380). Cûy-i Mûlyân hakkında bkz, Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, (İng. Terc, E. G. Brown, *The Four Discources of Nizâmi-i Arûdî*), London 1921, s.35, 84, (Notlar) s.121.; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.95; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.46; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s.264; Usta, *a.g.e.*, s.391, 419, 594.

[116] Aşağıda (Farsça metin, s.82, 83) da bahsi geçecek olan Sîmâ'ü'l-Kebîr hakkında malumat bulunmamaktadır. "Sîmâ'ü'l-Kebîr" adının sözkonusu şahsın ismi değil, lakabı olması muhtemeldir.

ve fukahânın [orada] ziraat yapması daha kolay idi. Onun karşılığında, o araziden daha uzakta [bir arazi] aldı.

Cûy-i Mûlyân ve Kârek-i Aleviyân, Sâmânîler devrinin sonuna kadar ma'mûr idi. Ülke Sâmânîlerden gidince o sarâylar harab oldu. Melik Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrâhîm b. Tamgac Han zamanında Şemsâbâd inşâ edilene kadar Buhârâ'ya Dârü'l-mülk yapılmadı, sadece hisâr [kaldı].

Şemsâbâd'ın İnşası

Melik Şemsü'l-mülk [Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han], İbrâhîm Kapısı'nda birçok arazi satın aldı ve [buralarda] çok güzel bostanlar (meyve ve sebze bahçeleri) yaptı. Bunların içindeki binalara pek çok para ve hazîne harcadı. Ona Şemsâbâd adını koydu. Şemsâbâd'ın yanına, hâssa hayvanları için bir otlak kurdu ve ona gûruk/goruk (غروق)[117] adını verdi. Buranın etrafına bir mîl uzunluğunda sağlam duvarlar yaptı. Onun içine bir sarây ve bir güvercinlik (kebûterhâne) inşa etti. O gûruk/goruk'un içinde geyikler, ceylânlar, tilkiler ve domuz gibi vahşi hayvanlar bulunuyordu. [27] [Bu hayvanların] hepsi eğitilmiş idiler. Onların kaçamamaları için yüksek duvarlar vardı[118].

[117] Emel Esin, bu kelimenin "koru" kelimesi olup, orman anlamına geldiğini söyleyerek Şemsü'l-Mülk'ün (II. Nasr) inşa ettiği bu sarây ve müştemilatının, Karahanlıların ataları olarak sayılan Batı Türklerinden T'ung Yabgu'nun Bing Yul yış'ıyla aynı olduğunu zikretmiştir. (Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", s.171-172.; Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, s.47)

[118] Şemsâbâd Sarâyı hakkında bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.22; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.19, 90; Mustafa Cezar, *Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.98, 371; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Ankara 1971, s.24-36; Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s.75; Aynı yazar, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", s.171-172. Emel Esin'e göre kendisinden önceki Türk şehir ya da ordu geleneğini Karahanlılar döneminde devam ettiren Şemsü'l-Mülk'den sonra Selçuklular, onlardan sonra da, Moğollar, Hind ve Mısır Memlûkları, Osmanlılar, Özbek ve Timurluların merkezlerinde, "ordu" (yani hakan şehri veya şehircilik tabiri olarak iç kale) geleneği yaşamıştır. İstanbul Fâtihi'nin Beyazıd Sarâyı ve Konstantiniyenin zeytinlik tepesine kurduğu Topkapı Sarâyı, Tekfur Sarâyından ziyâde, Hakanlı Şemsü'l-Mülk'ün "Goruk"una benziyordu ve onun gibi, sûrlar içinde, bağçeler ortasında, köşklerden müteşekkildi." (Esin, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", s.174-175.)

Melik Şemsü'l-mülk [Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han] öldükten sonra birâderi Hızır Han tahta oturdu[119]. Bu Şemsâbâd'daki binâların artırılıp güzelleştirilmesini emretti. O [Hızır Han] da ölünce oğlu Ahmed Han pâdişâh oldu[120]. Bu Şemsâbâd'ı tîmâr etmedi/bakmadı ve neticede harab oldu.

Melikşâh Horâsân'dan gelip Buhârâ'ya ulaştığında büyük hasara neden oldu. Semerkand'a gittiğinde Ahmed Han'ı esir etti ve Horâsân'a getirdi. Sonra Mâverâü'n-nehr'e gönderdi. Şemsâbâd tamamen vîrân olmuş idi. Kendisi için ırmak kenarına bir sarây ve o bostânın içine su kanalları (âbrev) binâ etmelerini buyurdu. O sarây, otuz sene boyunca Dârü'l-mülk-i Buhârâ oldu. Arslan Han tahta oturduktan sonra Buhârâ'da bulunduğu her vakit bu

[119] Karahanlılar tarihinde II. Nasr olarak da bilinen Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrâhîm b. Tamgac Han'ın yerine geçen kardeşi Ebû Şücâ' Hızır (1079-1080) hakkında yeterli bilgi yoktur. Şair ve âlimlerin hâmisi, akıllı ve âdil bir hükümdar olarak bilinmektedir. Bkz, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.19; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s.210; Abdulkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s. 404-412.

[120] Hızır Han'ın yerine geçen küçükyaştaki oğlu Ahmed Han (1081-1088 ve 1090-1095) ulemâ ile geçinemedi, Kâdî'l-kudât Ahmed b. Süleyman'ı öldürdü. Bunun üzerine Şafiî fakihi Ebû Tâhir b. Alek İsfahan'a giderek Melikşâh'tan yardım istedi. Melikşâh 481'de (1088) Buhârâ ve Semerkand'ı zaptederek Özkend'e geldi ve Ahmed Han'ı esir alıp Isfahan'a götürdü. Semerkanfa Ebû Tâhir el-Hârizmî nâib tayin edildi. Bu sırada Talas, İsficâb ve Balasagun hâkimleri Sultan Melikşâh'a tâbi olduklarını bildirdiler. Melikşâh daha sonra Doğu Karahanlı topraklarına yöneldi, Özkend'e kadar geldi. Bu esnada Kâşgar hâkimi Buğra Kara Hakan Hasan da itaat arzedip hutbeyi Melikşâh adına okuttu. Böylece Ahmed Han'ın esir alınmasıyla Batı Karahanlılar Selçuklular'a tâbi kılındığı gibi Doğu Karahanlılar da onları metbû tanıdı (482/1089). Ancak bir süre sonra Çiğiller'in kumandanı Aynü'd-devle Selçuklu hâkimiyetine karşı isyân edip Semerkand naibi Ebû Tâhir'i şehirden çıkardı. Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan'ın kardeşi ve Atbaşı hâkimi Ya'kûb Tegin'i Semerkand'a davet etti. Ya'kûb Tegin Aynü'd-devle'yi katledince Çiğillerona düşman oldular. Melikşâh tekrar Buhârâ'ya gelince Ya'kûb Tegin Atbaşı'na kaçtı. Melikşâh 483 (1090) yılı sonlarında ikinci defa Semerkand'ı zaptettiğinde Emîr Atsız'ı buraya vali tayin etti. Kâşgar Hanı'na da haber göndererek Ya'kûb Tegin'i yakalayıp huzura getirmesini istedi ve Özkend'e hareket etti. Ancak Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan kardeşini teslim etmek istemedi. Fakat sultanın ikinci defa Özkend'e gelmesi üzerine kendisine sığınan kardeşi Ya'kûb Tegin'i Sultan Melikşâh'a teslim edilmek üzere gönderdi. Bu sırada Kâşân Kalesi hâkimi Tuğrul b. Yinal, Kâşgar Hanı Kara Hakan Hasan'ı esir aldı. Ya'kûb Tegin de muhafızlara bazı vaadlerde bulunarak kurtuldu. Melikşâh, Ya'kûb ile anlaşarak onu Doğu Karahanlılar'ın başına getirdi ve Tuğrul b. Yinal ile mücadele etmek üzere görevlendirdi. Melikşâh İsfahan'a döndükten sonra Ahmed b. Hızır'ı Kendisine tâbi kalmak şartıyla ülkesine iade etti. Ulemâ, muhtemelen İrân'da İsmâ'îlîler'in etkisinde kalan Ahmed'i zındıklıkla itham etti. Bunun üzerine Ahmed Han yargılandı ve idama edildi (18 Cemâziye'l-âhir488/25 Haziran 1095). Ahmed Han ve dönemi hakkında bkz, Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.19-21; Özaydın "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s.404-412; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s.210-211.

sarâyda oturdu. Ondan sonra o sarâyı taşımalarını ve hisâra götürmelerini uygun gördü ve öyle yapılmasını buyurdu. [Böylece] o yer harab oldu.

Birkaç sene sonra Arslan Han, Dervâzeçe Mahallesi'ndeki Bûlîs Sokağı'na bir sarây binâ etmelerini buyurdu. Onun içine [sultâna] hâs [bir] hamam yapmalarını istedi. [Bundan] başka bir hamamın da sarây kapısına [yapılmasını emretti]. Öyle ki o hamamın benzeri yoktu. Uzun yıllar boyunca o sarây Dârü'l-mülk-i Buhârâ oldu. Ondan sonra o sarâyı Fakihler Medresesi yaptılar. Sarây kapısının yanında bulunan o hamam ile diğer köyleri o medrese'ye vakfettiler. [Daha sonra] kendisinin sarâyını, Sa'dâbâd Kapısı'na binâ etmelerini buyurdu.

Âl-i Keskese/Kuskusa (آل كشكثه)

Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî kitabında zikretmiştir ki: Kuteybe b. Müslim Buhârâ'ya [28] girip Buhârâ'yı ele geçirince Buhârâ halkına evlerinin ve arazilerinin yarısını Araplara vermelerini buyurdu. Buhârâ'da bir topluluk vardı ki bunlara Keskesân/Kuskusân (كشكثان) derlerdi. Onlar saygı, i'tibâr ve rütbe sahibi insanlar idiler. Buhârâ halkı arasında onların itibarı çok idi.

Onlar [mahalli] dihkânlardan olmayıp, yabancı idiler. [Aynı zamanda da] asil, tüccâr ve zengin idiler[121]. Kuteybe, onların evlerini ve mâllarını bölüştürmekte ısrar edince kendi evlerinin ve mâllarının hepsini Araplara bıraktılar ve şehrin dışında yedi yüz köşk binâ ettiler[122]. O günlerde şehir merkezi bu kadar idi. Hepsi kendi köşkünün etrafında kendi hizmetçi ve tâbilerinin evlerini binâ ettiler. Köşklerin önüne bir bostân ve boş alan yapıp o köşklere taşındılar[123].

O köşkler bugün harap olmuş, birçoğu şehrin bir parçası haline gelmiştir [şehrin içinde kalmıştır]. Orada iki üç köşk kalmıştır. Oraya Ateşperestler

[121] Barthold'un Keş-Kuşân olarak adlandırdığı bu taife, Gibb'e göre Kuşan tâcirleri (Kushan merchants) idi. (Barthold, *Türkistân*, s.113; H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, s.39)

[122] Kitapçı'ya göre Mecûsîlerin bu şekilde şehrin dışında çıkmış olmaları, Buhârâ'nın İslâmlaşmasını hızlandırmıştır. (Zekeriya Kitapçı, "Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buhârâ'da İslâmiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi", *Millî Kültür*, I/3, (1977), s.52)

[123] Barthold'a göre Mecûsîler Sokağı Kapısı, bugünkü İmam Kapısının karşısına düştüğünden, Âl-i Keskese/Kuskusa'nın kurduğu mahallenin şehrin kuzey batısında olduğu tahmin edilebilir. (Barthold, *Türkistân*, s.114; Aynı yazar, "Buhârâ", *İA*, II, s.765)

Köşkü (Köşk-i Muğân) diyorlardı. Orada [bazı] ateşperestler kalmış idiler. Bu vilâyette pek çok âteşhâne var idi. Bu ateşperestlerin köşklerinin yanında güzel ve hoş bostânlar vardı.

Onların arazileri çok kıymetlidir. Muhammed b. Ca'fer şunları yazmıştır: Biz Emîr Hamîd zamanında şunları işittik: Ateşperestler Köşkü'nün arazisinin kıymeti, pâdişâhların Buhârâ'da ikâmet etmeleri, pâdişâhın gulâmları ve yakınlarının o araziyi satın almağa rağbet etmeleri sebebiyle [artmış] ve bu arazilerden her bir çiftinin[124] kıymeti dört bin dirhem olmuştu. Bu haber Emîr'e ulaşınca şöyle dedi: "Pâdişâhların Buhârâ'da ikâmet etmelerinden önce bu arazilerin kıymeti daha fazla idi. Eğer bir kişi, bir çiftlik[125] küçük bir arazi parçası [almak] istese, bir sene [boyunca] bulmazdı. Eğer bulsa satın almak [için] her bir çifte on iki bin gümüş dirhem gerekirdi. Şimdi fiyat (narh) ucuzlamıştır. Çünkü arazinin her çifti dört bin gümüş dirhem ediyor. Demek ki insanların parası azalmıştır." **[29]**

Ahmed b. Muhammed b. Nasr der ki: Bizim zamanımızda bu Ateşperestler Köşkü'nün arazisini bedâvaya verdiler. Ancak kimse istemiyordu. Ra'iyyete karşı zulüm ve şefkatsizlik sebebiyle bedava dahi olsa kimse onu satın almadı.

Buhârâ ve Çevresinin Su Kanalları

Birincisi Kermîniyye Kanalı (رود كرمينه)'dır. O, çok büyük bir su kanalıdır[126].

[124] Eski bir arazi ölçme birimidir. Çift terimi, bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder. Nim yani yarım çift arazi ifadesi de tek öküzle sürülebilecek toprak anlamında olup, "öküzlük" tabiri de kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde tam veya nîm çiftlik arazinin miktarı her vilâyette ayrı ayrı tayin ve tesbit edildiği gibi, aynı vilâyet dâhilinde, hatta aynı köyde, muhtelif mevkilere göre, verimi, âlâ, evsat, edna, gayet edna olmak üzere tefrik edilmek suretiyle de farklılaşmakta ve altmış dönümle yüz seksen dönüm arasında değişmekteydi. Bir dönümlük yer, kanunnâmelerde, tûlen ve arzen orta adımıyla kırkar adım veya tûlen ve arzen otuz beşer zirâ diye tarif edilmektedir. Bkz, Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA*, III, s.392-393; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/5 (1947), s.483-511; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s.577-580; Aynı yazar, "Çiftlik", *DİA*, VIII, s.313-314.

[125] Çift tabiriyle ilgili açıklamaya bakınız.

[126] İbn Havkal'a göre "Her şehrin, beldenin ve rustakın karşısında bir kanal bulunur. Erbincan'a, buradan Kermîniyye ve Buhârâ'ya varıncaya kadar böyle devam eder. Buhârâ'ya

İkincisi Şâpûrkâm Kanalı (رود شاپورکام)'dır[127]. Buhârâ halkı Şâfur-kâm (شافرکام) der. [Bir] hikâyede anlatmışlardır ki Âl-i Sâsân'dan olan Kisrâ'nın çocuklarından biri, kendi babasına kızdı ve bu vilâyete geldi. Onun adı Şâpûr idi. Farsça'da "pûr" oğul anlamına gelir. Buhârâ'ya gelince Buhâr Hudât onu iyi karşıladı. Şâpûr avı severdi. Bir gün ava gitti ve o bölgeye geldi. O tarihde orada hiçbir köy yoktu ve mamur değildi. Bir çayır ve av yeri idi. O yer onun hoşuna gitti. Mamur etmek [insanların yaşayacağı bir yer hâline getirmek] için orayı Buhâr Hudât'tan mukâta'a olarak aldı. Buhâr Hudât, o yeri ona verdi. Bu Şâpûr [oraya], çok büyük bir su kanalı açtı ve kendi adını yani Şâpûrkâm [adını] verdi. O kanalın kenarına köyler kurdu ve bir sarây binâ etti. O havâlîye Âbûyye Köyleri dediler. Verdâne Köyü'nü binâ etti ve [orada] bir sarây inşâ edip [bu sarâyı] kendi ikâmetgâhı yaptı. Orası çok büyük bir memleket oldu ve ondan sonra onun çocuklarına mîrâs kaldı.

Kuteybe b. Müslim'in Buhârâ'ya geldiği zamana kadar Şâpûr'un çocuklarından Verdân Hudât orada idi. O, çok büyük bir pâdişâh olup Verdâne'de otururdu. Buhâr Hudât Tuğşâde/Tuğşâd ile münâzaa halinde idi. Kuteybe'nin onunla birçok harbleri oldu. Sonunda Verdân Hudât öldü ve Kuteybe, Buhârâ ülkesini Tuğşâde/Tuğşâd'a verdi. **[30]** Bu kıssa, Beykend ve Buhârâ'nın fethinde anlatılmıştır.

Üçüncü kanala Harekânetü'l-'ulyâ [Kanalı] (خرقانة العليا) derler[128].

Dördüncü kanala Harekân Kanalı (رود خرقان) derler[129].

kadar olan sahadaki kanallar arasında Erbincan, Debûsiyye ve Kermîniyye kanalları vardır." (İbn Havkal, s.409; Şeşen, *a.g.e.*, s.234; Barthold, *Türkistân*, s.119)

127 İbn Havkal ve el-Makdisî'nin Saferi kâm (سافري كام) olarak kaydettiği bu kanal/ark, şehir merkezine yaklaşık beş fersah uzaklıktaydı. Günümüzde Şâpurkâm/Şâfurkâm, eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılmış durumdadır." (İbn Havkal, s.401; el-Makdisî, I, s.108; Barthold, *Türkistân*, s.119; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.66). Şâpûrkâm ismi ve etimolojik analizi için bkz, P. Lurje, "'Shapur's Will' in Bukhara", *Ērān ud Anērān*, Studies presented to Boris Ilich Marshak in Occasion of His 70th Birthday, Venecia, 2006, s.407-418; P. Lurje, "Arabosogdica: Place-names in Transoxiana as Written in Arabic Script", *Manuscripta Orientalia*, Vol. 7, No 4, December 2001, s.23 (22-29).

128 Bu isimle bilinen bölge, büyük surun dışında, muhtemelen Zerefşân'ın kuzeyinde, Kermîne'nin karşısında yer alan Hargânkes köyü yakınında idi. (İbn Havkal, s.401; el-Makdisî, I, s.108; Barthold, *Türkistân*, s.120)

129 Nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Nûr yakınlarında Buhârâ'ya yaklaşık yirmi fersah mesâfede olan Zâğaş/Zûş'a ulaşırdı. Buraların halkı bundan su içerdi. Gucdevân'ın su

Beşinciye Âvhitfer/Gâvhitfer (عاوختفر) derler. Gâyet büyük [tabiî] bir nehirdir[130].

Altıncıya Sâmcen (سامجن) derler[131].

Yedinciye Peykân-rûd (بيكان رود) derler[132].

Sekizinciye Ferâvâzü'l-'ulyâ (فراواز العليا) derler. Bu kanalın [suladığı], birçok köy vardır[133].

Dokuzuncuya Ferâvezü's-Süflâ (فراوز السفلى) ya da Kâm-i Deymûn/Dîmûn (كام ديمون) derler[134].

Onuncuya Ervân (اروان) derler[135].

ihtiyacı Kalkan rûd da denilen bu kanaldan sağlanmaktaydı. (Şeşen, *a.g.e.*, s.126, 227; Barthold, *Türkistân*, s.120; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.66) Ayrıca bkz, İbn Havkal, s.401; es-Sem'ânî, II, s.347, 348, 353; Yâkût el-Hamevî, II, s.360; el-Makdisî, I, s.108, 140.

130 "İbn Havkal'ın Neccâr Hitfer (نجارختفر) olarak kaydettiği olarak geçen kanalla/arkla aynıdır. Bu, aynı adla anılan bölgeyi sulardı. Burası Yâkût'ta Hermeysen veya es-Sem'ânî'de Hurmîsen köyüne kadar uzanırdı. Bu köyün mevkii ise hiçbir yerde verilmemiştir. Bu, günümüzdeki Gudfer veya Vâbkend Derya (Hârezm yolu üzerindeki Vâfkend köyünden dolayı) ile eşitlenebilir. Hanykov, bu kanalın tabiî bir nehir yatağında aktığını söylemektedir. Bu kanaldan çıkan sular Zendene ve Râmîsene'yi de sulamaktaydı." (İbn Havkal, s.401; Barthold, *Türkistân*, s.120)

131 Haram-kâm adı da verilen bu kanal, Semerkand yolunda Buhârâ'ya dört fersah mesâfede bulunan Şarğ ve İskicket köylerinin arasından geçmekteydi. Bu kanal Beykend yakınından geçmekle birlikte oraya kadar uzanmazdı. İbn Havkal, Şarğ (Carğ) kanalı adıyla kaydettiği bu suyun güzel bir köy olan Şarğ (Carğ)'a ulaştığını belirtmektedir. Köylerden artan su, Sâmcen gölünde toplanırdı. Bu gölün büyüklüğü yirmi fersah² (120-140 km²) büyüklüğündeydi. Beykend gölü ve Buhârâ denizi isimleri ile de bilinmekteydi. Burada bol miktarda balık tutulmaktaydı (İbn Havkal, s.401; el-Makdisî, I, s.108, 138; Şeşen, a.g.e, s.227, 228; Barthold, *Türkistân*, s.120; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.66).

132 Buhârâ sokaklarının döşendiği taşın getirildiği Verka köyüne doğru akardı. (Barthold, *Türkistân*, s.120)

133 Müellif başka bir yerde bu kanalın İslâmî dönemde kazıldığını/yapıldığını zikreder. Bu bölge büyük surun içinde kalırdı. Nehirden ayrıldıktan sonra Rîvkân'a kadarki köyleri sulardı. Buraların halkı bundan su içerlerdi. (İbn Havkal, s.401; el-Makdisî, I, s.108; es-Sem'ânî; III, s.335; Şeşen, a.g.e, s.227, 228; Barthold, *Türkistân*, s.120; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.67)

134 Nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Bâryâbe (Fâryâbe)'ye ulaşırdı. Buraların halkı bundan su içerlerdi. Beykend yolu üzerinde Buhârâ'dan iki buçuk fersah mesâfedeki eski Deymûn veya Zeymûn köyü ile aynı ismi taşır. (Şeşen, a.g.e, s.227, 228; Barthold, *Türkistân*, s.121; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.67)

135 Ervân ve aynı adla anılan bölge bulunan bu kanal, mevkii hakkında ne Yâkût, ne es-Sem'ânî'de herhangi bir bilgi bulunmayan Bâneb köyüne ulaşırdı. (Barthold, *Türkistân*, s.121)

Onbirinciye Geyfer/Gîfer (كيفر) derler[136].

Onikinciye Rûd-i Zer (رود زر) derler. Bu kanal, şehrin [ana] kanalıdır[137].

Zikrettiğimiz her su kanalının geçtiği/suladığı birçok köy vardır. Çok suları bulunur. [Bu] kanalların hepsinin halk tarafından yapılmış olduğu, sadece Âvhitfer/Gâvhitfer Nehri'nin, o bölgenin halkının emeği olmaksızın kendi suyuyla varolduğu söylenir[138].

Buhârâ ve Çevresinin Harâcı

[Buhârâ'nın harâcı], Sâmânoğulları ve Sâmânî emîrleri döneminde Kermîne'nin haracı ile birlikte [senede] bir kere bir milyon yüz altmış sekiz

136 Bu arkın el-İstahrî'de bahsedilen arklardan hangisi olduğunu söylemek güçtür. Muhtemelen Ûdana köyü ile ilgili olarak es-Sem'ânî ve Yâkût'ta Cifer adı ile geçen arkla aynı olmalıdır. (Barthold, *Türkistân*, s.121)

137 Buhârâ'daki ana şehir kanalı idi. Soğd nehrinin geri kalan suyu Rûd-i Zer kanalına akar ve Buhârâ'nın su ihtiyacını karşılardı. Günümüzde bu kanala Seher Rûd yani Seher Deryası denilmektedir. Bu kanal, üzerinde kurulmuş olan Buhârâ rabadını/rabazını yani şehrin dışında kurulu bulunan kenar mahalleleri ya da varoşları sulardı. Şehrin yukarıda zikredilen kanalları ondan da su alırdı. Suları bol olduğu için bu kanalların çoğunda gemi işlerdi. Bunların hepsi Buhârâ duvarının içinde, Tavâvîs'ten itibaren nehirden ayrılırdı. Rûd-i Zer, Buhârâ'nın kasabasına (şehir merkezine), Külâbâz'dan (günümüzde Kârşi Dervâzesi) girerdi. Suyun kontrol altına alınıp daha düzenli dağıtılabilmesi için şehirde iki basit baraj yapılmıştır. Birincisi, Fâşûn denilen yerde kanalın önünde kurulan ahşap barajdır. Yazın, suyun seviyesi yükselince, fazlasını salıverebilecek ölçüde bu barajın ağaçları kaldırılırdı. İkincisi, şehir merkezinin aşağı kısmında Re'sü'l-Verağ denilen yerde yapılandır. Her iki barajın kenarlarına birtakım ahşap kulübeler yapılmak suretiyle halka buralarda yıkanma imkânı sağlanmıştır. Suyun düzenli dağıtılabilmesi için şehirde belirli yerlere açık ve geniş sarnıçlar yapılmıştır. Böylece nehrin suyu, sağlıklı şekilde şehrin caddelerine, pazar yerlerine dağıtılır ve Buhârâ'nın rabad/rabazındaki yani şehir dışındaki kenar mahallelerde bulunan değirmen, çiftlik, bağ ve bahçeler ile köyleri sulardı. Buhârâ'nın şehir merkezinde ve kalesinde yaşayan halkın su ihtiyacını karşılamak için, Zer kanalından ayrılan küçük şehir arkları şunlardı: Feşîdîze Arkı, Bekâr Arkı, Kavâririyîn Arkı, Cû-Guşec veya Arid Arkı, Beykend Arkı, Nevkende Arkı, Tâhûne Arkı, Kuşne Arkı, Rebâh Arkı, Rîgistan Arkı, Zugârkende Arkı ve ismi zikredilmeyen bir başka ark. (Barthold, *Türkistân*, s.121-123; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.67-69)

138 Bunların dışında Berahşa/Ferahşa Kanalı, Râmîsene Kanalı, Bârvân Kanalı, Hâme Kanalı gibi kanallar da bulunmaktaydı (İbn Havkal, s.401; el-Makdisî, I, s.108; Şeşen, *a.g.e.*, s.227, 228; Barthold, *Türkistân*, s.121-123; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.66-67). Buhârâ'daki su arkları/kanalları hakkında toplu bilgi için bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.51-52.

bin beşyüz altmış altı dirhem ve beş buçuk dâng olmuştur. [Ancak] sonra her tarafta harâc azaltıldı. Bazı araziler suya gark oldu. Sultân o yerlerden haracı kaldırmış, suyun götürmüş olduğu yerlerin haracını [yeniden] belirlemiştir. Sultân, Alevîlerin (Aleviyân) ve fakihlerin elinde bulunan bazı [yerlerin] harâcını da belirlemiştir. Beykend ve birçok başka köy gibi bazı [yerler], Sultân'ın arazisi olmuş ve [buraların] harâcı Dîvân'dan silinmiştir/düşülmüştür. Kermîne'nin harâcı, Buhârâ'nın vergisinden (amel-i Buhârâ) ayrılmıştır. **[31]**

Halkın Kenpirek Dediği Duvar (Dîvâr-i Kenpirek)[139]

Ahmed b. Muhammed b. Nasr der ki: Muhammed b. Ca'fer-i Narşahî, bu faslı bu tertîbde zikretmemiştir. Ancak bazı bahisler arasında bundan sözetmiştir.

Ebû'l-Hüseyin-i Nîşâbûrî *Hazâ'inü'l-'Ulûm*'da zikretmiştir ki: Hilâfet, Hârûn er-Reşîd'in babası Emîrü'l-mü'minîn Mehdî [Billâh]'a geçince -ki Abbâsî halîfelerinden hiç biri ondan daha dindar değildi- yüz altmış altı senesinde [782-783] bütün Horâsân'ın emîrliğini Ebû'l-Abbâs İbnü'l-Fazl b. Süleymân-i Tûsî'ye verdi.

O, Merv'e[140] kadar geldi ve orada oturdu. Sonra [Buhârâ'nın] ileri gelenleri (vücûh), ululları ve büyükleri onun yanına gittiler. Soğd büyüklerinin

139 (دیوار کنپرک) Buhârâ'yı tamamen çevreleyen sur ile korunan alan on iki fersah uzunluğunda ve bir o kadar da genişlikte idi. Sur, Tavâvîs'in doğusunda, yani şehirden yedi fersahtan fazla bir mesâfede Semerkand yolunu, üç fersah uzaklıkta ise Horâsân yolunu kesmekteydi. Sur harabe halini alınca, XII. asırda ona "Kenpirek/Kempirek" (ihtiyar kadın) denilmeğe başlandı. Bu surun izleri günümüze kadar bir tümsek halinde varlığını koruyabilmiş olup, halk tarafından "Kempîr-duvâl" yani "ihtiyar kadının duvarı" denilen bakiyyesi, zamanımızda hiç değilse kuzey doğuda Buhârâ ile Kermîne'nin ekili sahaları arasındaki bozkırların hududunda payidar kalmıştır. (Barthold, *Türkistân*, s.118-119; Aynı yazar, "Buhârâ", İA, II, s.766; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.48.)

140 Merv, Horâsân'ın en meşhur ve en önemli şehirlerinden birisi olup bugün Türkmenistan sınırları içindedir. Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuş olup Ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneyde bulunan bugün mevcut olmayan küçük Merve'r-rûz'dan (Mervü'r-rûd) ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merve'ş-şâhicân (Mervü'ş-şâhicân) adıyla anılmıştır. Ortaçağ'ın siyasî, idarî, ticarî ve kültürel açılardan önde gelen şehirlerinden biridir. İrân ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv, Abbâsîler döneminden sonra en parlak çağını Selçuklular zamanında yaşadı. (Yâkût el-Hamevî, V, s.112-116; A. Yakubovsky, "Merv", *İA*, VII, s. 773-777; Osman G. Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223).

hepsi dahi Horâsân Emîrini selamlamak üzere Merv'e geldiler. O, onların vilâyetinin durumunu sordu. Buhârâlılar "Biz, her vakit ansızın gelen ve köyleri yağmalayan Türk kâfirlerinden [dolayı] sıkıntıdayız. Henüz az önce geldiler. Sâmdûn Köyü'nü yağmaladılar ve Müslümânları esîr ederek götürdüler." dediler.

Ebû'l-Abbâs-i Tûsî, "Sizin [önerdiğiniz] bir çâre var mı? [Söyleyin] uygulayayım." dedi. Soğd Meliki Yezîd b. Gûrek orada idi. "Horâsân Emîri'nin [ömrü] uzun olsun. Eskiden câhiliye döneminde Türkler, Soğd vilâyetini yağmalıyor idiler. Soğd'un kadın bir pâdişâhı vardı. O, Soğd'a [Soğd'un etrafına] [bir] sûr dikti ve Soğd vilâyeti Türklerden emân buldu." dedi.

Ebû'l-Abbâs-i Tûsî, Buhârâ Emîri Mühtedî b. Hammâd b. Amr ez-Zühlî'ye, o taraftan Buhârâ'ya kadar bir sûr dikmesini, Buhârâ köylerinin tamamının Semerkand gibi o sûrun içinde kalmasını ve böylece Türklerin elinin Buhârâ vilâyetine ulaşmasının engellenmesini buyurdu. Mühtedî İbn Hammâd, bu duvarı yapmalarını, kapılar yerleştirmelerini **[32]** ve her yarım milde sağlam bir burc [kule] yapmalarını buyurdu. Buhârâ kâdısı Sa'îd b. Halef el-Buhârî[141] (rahmetullahi aleyh) bu işe öncülük etti ve [bu sûr] iki yüz on beş senesinde [830-831] Muhammed b. Mansûr b. Helced b. Varak zamanında tamamlandı.

Ondan sonra gelen her emîr, [o sûrun] bakım ve onarımını yapıyor, gözetip kolluyordu. [Ancak bu işin] meşakkat ve masrafı, Buhârâ halkının üzerinde idi ve her sene büyük miktarda bir mâl [para] gerekiyordu. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî (rahimehullâh) zamanına kadar çok [mâl/para] harcadılar. Nihâyet [Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî] o halkı [bu yükten] kurtardı ve o duvar harab oldu. "Ben hayatta olduğum sürece, Buhârâ vilâyetinin sûru benim [ben olacağım]." dedi ve dediğini yaptı. [O], daima kendi beneniyle [bizzat] harb etti, düşmanların Buhârâ vilâyetine [karşı] zafer bulmasına (şehre) girmesine izin vermedi[142].

[141] Metinde "سعد" Sa'd şeklinde zikredilmiş ise de bu şahsın, en-Narşahî'nin eserin başında zikrettiği Sa'îd b. Halef el-Belhî olması kuvvetle muhtemeldir.

[142] Bu duvar hakkında bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.45-46.

Buhârâ'nın [Dış] Sûru (Rabad/Rabaz-i Buhârâ)[143]

Buhârâ şehrinin halkı, Horâsân Emîri Muhammed b. Abdullah b. Talha et-Tâhir'in tarafından Buhârâ Emîri olarak tayin edilen Ahmed b. Hâlid'e "Gece kapılarını kapatıp hırsızlardan ve eşkıyadan emin olmamız için şehrimize bir sûr (rabad/rabaz) gerekiyor." diyerek [şehrin dışını/dış mahallelerini çevreleyen bir sûr] istediler. Bunun üzerine o, çok güzel ve sağlam bir sûr binâ etmelerini buyurdu. Burçlar yaptılar, kapılar koydular. [Bu rabad/rabaz] iki yüz otuz beş tarihinde [849-850] tamamlandı.

Bu sûru, bir ordunun Buhârâ'ya saldırdığı her vakitte yeniden imar ettiler. Arslan Han kendi döneminde o sûrun önünde başka bir sûr daha binâ etmelerini buyurdu. Böylece iki [sûr] bitişti ve daha sağlam oldu. [Ancak] o da yıkıldı. Beş yüz altmış senesi [1164-1165] içinde Hakan-i Âdil-i Âlem Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Mes'ûd Kılıc Tamgac Han [nûrullahi mezca'a] [**33**] Buhârâ şehrinin o eski sûrunun dışına [yeni bir] sûr vurmaları emretti. Yine yıkıldı. Dört yüz altmış senesi [1067-1068] içinde Hârezmşâh Muhammed b. Sultân Tekiş Buhârâ'yı ele geçirdi ve yeniden bir sûr yapmalarını, duvar dikmelerini buyurdu. [Böylece] her ikisi de yenilendi. Altı yüz on altı senesi [1219-1220] içinde Tatar ordusu geldi. Şehri ele geçirdi ve [o sûr] yine harap oldu[144].

Buhârâ'da Dirhem ve Para Darbı

Buhârâ'da para (sîm) darbettiren ilk kişi Kânâ Buhâr Hudât adlı bir pâdişâh idi. O, otuz sene Buhârâ'da pâdişâh oldu. Buhârâ'da kumaş ve buğday ticâreti olurdu. Ona, diğer vilâyetlerde para darbedildiğini haber verdiler. O da Buhârâ'da da hâlis gümüşten para darbedilmesini, o [paranın] üzerine tâcı ile kendi sûretini [koymalarını] buyurdu. Bu [hâdise], Emîrü'l-mü'minîn Ebû Bekir Sıddîk (radıyallahu te'âlâ anh)'ın hilâfeti döneminde oldu.

143 Daha önce de belirtildiği üzere Ortaçağ şehirleri genel olarak üç ana bölümden oluşurdu. Bunlardan ilki "erk", "dîz", "köhendîz" veya "kundîz" denilen bir kale/içkale, ikincisi "şehristân" denilen asıl şehir veya iç şehir ve üçüncüsü de rabad/rabaz denilen dış şehir idi. Rabad/rabaz, dış şehir veya şehrin dış mahalleleri ya da varoşları durumunda bulunan yerlerdi. Ancak burada kullanılan rabad/rabaz kelimesinin, dış şehri veya şehrin dış mahallelerini korumak üzere inşa edilen sûr (hisâr, duvar) anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Frye ise bu başlığı "Regarding the (inner) wall of Bukhara" yani "Buhârâ'nın (iç) duvarına dair" şeklinde tercüme etmiştir. Frye, *The History of Bukhara*, s.34, (Notlar), s.129.

144 Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.22, 48-50.

Hârûn er-Reşîd[145] zamanında yüz seksen beş senesi Ramazan ayında [13 Eylül-12 Ekim 801] Gıtrîf/Gatrîf b. 'Atâ, Horâsân Emîri oldu[146]. Gıtrîf/Gatrîf (غطريف), Hârûn er-Reşîd'in annesinin birâderi idi. Hârûn er-Reşîd'in annesinin adı Hayzerân idi. 'Atâ'nın kızı, Yemen'den Cüreş dedikleri bir şehirden idi. Taberistân'da[147] esîr düşmüştü. Onu oradan Mehdî [Billâh]'nin yanına getirdiler. Mehdî'nin ondan iki oğlu doğdu. İlki Mûsâ el-Hâdî[148] ve ikincisi Hârûn er-Reşîd idi. Hayzerân'ın işi büyüyünce, bu Gıtrîf Yemen'den onun yanına geldi. Onunla birlikte bulunuyordu. Hârûn er-Reşîd Horâsân'ı ona verdi.

O tarihde halkın elinde Hârezm parası vardı. İnsanlar o parayı sevmeden kullanıyorlardı. Buhârâ parası/gümüşü (sîm-i Buhârâ) halkın elinden çıkmış idi. Gıtrîf/Gatrîf b. 'Atâ Horâsân'a gelince [**34**] Buhârâ'nın eşrâf ve a'yânı onun huzuruna gittiler. Ona "Bizim şehirde paramız kalmamıştır. Horâsân Emîri olarak bize hemen eskiden Buhârâ parası olarak kullanılanlar gibi para ve sikke darbetmelerini emrediniz. Bu para, hiç kimsenin elimizden alamayacağı ve şehrimizden dışarı çıkaramayacağı bir para olmalı ki bu para ile kendi aramızda alışveriş yapalım" diyerek, istekte bulundular.

O tarihde gümüş değerli idi. Şehir halkını topladılar ve onların bu konudadaki görüşünü sordular. Altın, gümüş, pirinç, kalay, demir ve bakır gibi altı maddeden para darbedilmesi üzerinde ittifak ettiler. Öylece yaptılar ve o ilk sikkeye Gıtrîf/Gatrîf'in adını koydular, yani Sîm-i Gıtrîfî/Gatrîfî (غطريفى) dediler. Halkın çoğu da [bu ismi] gadrîfî/gıdrîfî (غدريفى) diye söyledi.

Eski para, hâlis gümüşden idi. Farklı maddelerin karışımından oluşan bu para, karardı. [Bu yüzden] Buhârâlılar [bu parayı] benimseyemediler. Sultân onlara kızdı ve [o paraları] kullanmaları için onları zorladı. Altı gadrîfî/gıdrîfî bir dirhem veznindeki hâlis gümüşe denk gelecek şekilde

145 786-809 yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halîfesi Hârûn er-Reşîd hakkında bkz, Nahide Bozkurt, "Hârûn er-Reşîd", *DİA*, XVI, s.258-261.

146 Gıtrîf b. 'Atâ hakkında bkz, Abdulkerim Özaydın, "Gıtrif b. Ata", *DİA*, XIV, s.57-58.

147 İrân'ın Mâzenderân eyaletine verilen isim olup, Kuzeyinde Hazar Denizi, Güneyinde Elburuz Dağları, Doğuda Cürcân, Batıda Gîlan ile sınırlıdır. (Yâkût el-Hamevî, IV, s.13-16.; Cl. Huart, "Taberistân", *İA*, XI, s.598)

148 Ebû Muhammed Mûsâ el-Hâdî-İlelhak b. Muhammed el-Mehdî. 785-786 yılları arasında Abbâsî Halîfesi olan Hâdî-İlelhak hakkında bkz, Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, s.16-17.

kıymet belirlediler. Sultân, bu kıymeti esas alıp râyici belirledi. Bu sebeple Buhârâ'nın harâcı ağırlaştı. Çünkü Buhârâ'nın harâcı eskiden iki yüz bin gümüş dirhemden biraz az idi. Gadrîfî/Gıdrîfî darbedilince altı dirhem gümüş vezninde tedâvüle girdi. Sultan bu gıdrîfî'yi [kullanmayı] onlara mecbûrî tuttu. Gadrîfî/Gıdrîfî kıymetlenince gadrîfî/gıdrîfî dirhemi, gümüş dirheme üstün geldi. Sultan, [önceden] gümüş [dirhem] olarak aldığı ve iki yüz bin gümüş dirhemden biraz az olan Buhârâ'nın harâcını, bir milyon altmış sekiz bin beşyüz altmış yedi[149] gadrîfî/gıdrîfî'ye yükseltti.

Muhammed b. Ca'fer'in zikrettiğine göre o sene iki yüz yirmi hâlis gümüş dirhem, seksen beş dirhem-i gadrîfî/gıdrîfî olmuştur. Benim [Ahmed b. Nasr el-Kubâvî], bu kitabı tercüme ettiğim [beş yüz] yirmi iki senesinde [1128] yüz hâlis gümüş dirhem, yetmiş dirhem-i gadrîfî/gıdrîfî'ye eşit idi. Şer'î miskâl ise yedi buçuk dirhem-i gadrîfî/gıdrîfî idi.

Muhammed b. Ca'fer zikretmiştir ki: Bu gadrîfî/gıdrîfî, Buhârâ şehrinde Mâhak Köşkü'nde darbedilmiştir. Gadrîfî/Gıdrîfî parada gümüş oranı **[35]** diğer alaşımdan/karışımdan daha çoktur. Her bir dirhemde bir miktar altın olduğu söylenir. Bu her on dirhemde yarım dirhem vezninde yani dört buçuk dâng oranındadır. Sâmânoğulları (Âl-i Sâmân) ve Sâmânoğullarından sonraki diğer pâdişâhların herbiri Buhârâ'da adlî (عدلی) [denilen] küçük para/mangır (peşîz) bastırmışlardır[150]. [Ancak] bunlar önemli olmadığından zikredilmemiştir.

[149] Frye herhangi bir açıklama yapmaksızın bu rakamı "1.[1]68.567" olarak vermiştir (*The History of Bukhara*, s.37).

[150] Buhârâ'da darbedilen sikkeler, gıtrîfî ve Sâmânî paraları hakkında toplu bilgi için bkz, George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, Numismatic Studies, No:2, American Numismatic Society, New York 1938, s.135-136; N. M. Lowick, *Islamic Coins and Trade in the Medieval World*, (Ed. Joe Cribb), Aldershot 1990, s.77, 78 ve muhtelif yerler; E. A. Davidovich-A. H. Dani, "Coinage and The Monetary System", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds. M. S. Asimov and C. E. Bosworth), Unesco 1996, s.391-420; Barthold, *Türkistân*, s.220-224; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.64-66, 162-164; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.135-139; Usta, *a.g.e.*, s.469-474.

Buhârâ'nın Fethinin Başlaması

Muhammed b. Ca'fer şöyle zikretmiştir ki: Muâviye, Ubeydullâh b. Ziyâd'ı Horâsân'a gönderince[151], o Ceyhûn Nehri'nden geçti[152] ve Buhârâ'ya geldi. Buhârâ pâdişâhı Hâtûn idi[153]. Çünkü onun [Hâtûn'un] oğlu

[151] Bu ifadeden kasıt, Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân Emîri olarak görevlendirilmesidir. Esasen İslâm orduları Hz. Ömer döneminde yapılan Nihâvend Şavaşı (21-22/641-642) ile Sâsânî Devleti'ni ortadan kaldırmış ve böylece İran toprakları Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Nihâvend'de bozguna uğrayan son Sâsânî Kisrası III. Yezdcerd Horâsân'a kaçmış ve Ahnef b. Kays kumandasındaki İslâm ordusu da onu takip ederek Horâsân'a girmişti. Kısa sürede Herat, Merv, Nîşâbûr, Serahs, Merve'r-rûd ve Belh gibi şehirleri ele geçiren Ahnef b. Kays, Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. Durumu Hz. Ömer'e bildirip nehrin ötesine yani Mâverâü'n-nehr'e geçmek için izin istedi. Ancak Hz. Ömer buna izin vermedi. Bu sırada İran Kisrası Yezdcerd'in yardım çağrısı üzerine harekete geçen Türk Hakanı, Ahnef b. Kays üzerine yürüdü. Ancak iki ordu arasında bir savaş olmadı. Hakan, bölgede fazla beklemeyip yurduna döndü. Bunun üzerine Ahnef b. Kays da fethedilen bölgelerde çeşitli düzenlemeler yapıp Basra'ya gitti. Bu hadiselerden kısa bir süre sonra Hz. Ömer vefat etti ve yerine Hz. Osmân geçti (23/644). Bu dönemde de Abdullah b. Âmir kumandasındaki bir ordu Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına kadar ilerledi (31/651-52). Ancak bundan sonra meydana gelen karışıklıklar, ardından Hz. Osmân'ın öldürülmesi (35/656) ve Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadeleler sebebiyle bölgedeki fetihleri devam ettirmek mümkün olmadı. 661 senesinde Emevî Devleti'nin kurulması ile bölgedeki fetih harekâtı yeniden canlandı. Bu dönemde Horâsân'da yapılan yeni fetih ve düzenlemelerden sonra Emevî orduları Âmûderyâ (Ceyhûn) kıyılarına ulaştı. 53/673 senesinde Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valisi olarak tayin edilmesi, bölgede yeni bir dönemi başlatıyordu. Ahnef b. Kays'ın Ceyhûn kıyılarına gelmesinden Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valisi olarak tayin edilmesine kadar bölgede yaşanan gelişmeler hakkında toplu bilgi için bkz. Gibb, *a.g.e.*, s.15 vd.; Yıldız, *Türkler ve İslâmiyet*, s.23-34; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.33-71; Aynı yazar, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994; Osman Turan, "*Türkler ve İslâmiyet*", *DTCFD*, IV/4 (1946), s.457-485.

[152] Ubeydullâh henüz yirmi beş yaşında idi ve beraberinde yirmi dört bin kişilik bir ordu bulunuyordu. O, ordusuyla Ceyhûn Nehri'ni geçen ilk Horâsân vâlisi veya Arap idi (et-Taberî, IV, s. 221). Ayrıca bkz. Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc., s. 282); el-Belâzurî, Türkçe terc., s. 596; İbn Kesîr, Türkçe terc., VIII, s. 118-119; İbn Haldûn, *Târîhu İbni Haldûn*, III, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], s. 15; Yâkût el-Hemevî, I, s. 354-355; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s. 169. Bunun yanında Ya'kûbî, onun "Belh Nehri'ni geçen ilk Arap olduğunu kaydetmiştir [Ya'kûbî (Ahmed b. İshâk Ya'kûbî), *Târîh-i Ya'kûbî*, Farsça terc. Muhammed İbrahim Âyetî, II, Tahran 1382, s.171]. İbnü'l-Esîr'e göre ise Ubeydullâh, "Ceyhûn nehrini aşarak develerin sırtında Buhârâ dağlarına kadar ulaşmıştı. Buhârâ dağlarını askerle aşan ilk kimse o idi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499).

[153] Kaynaklarda Türk hükümdarının zevcesi olduğu zikredilen [et-Taberî, IV, s.221; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.118-119); Yâkût el-Hamevî, I, s.355] Buhârâ Melikesi'nin ismi hakkında çeşitli rivâyetler vardır. et-Taberî onun adını "Kabac Hâtûn (قبج خاتون)" olarak kaydetmiştir (et-Taberî, IV, s. 221). en-Narşahî, el-Belâzurî ve Ya'kûbî ise muhtemelen Türklerde bir unvân olan "Hâtûn" kelimesini onun ismi zannettiklerinden, Buhârâ Melikesinin adını "Hâtûn" olarak zikretmişlerdir [en-Narşahî (s. 7,

Tuğşâde/Tuğşâd küçük idi[154]. Ubeydullâh b. Ziyâd, Beykend ve Râmitîn'i fethetti ve çok sayıda köle ele geçirdi[155]. Kendisi için dört bin Buhârâlı köle

8, 22, 36 ve muhtelif yerler); el-Belâzurî (Türkçe terc., s. 596, 597, 598); Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s. 171)]. Günümüz araştırmacılarından Zekeriya Kitapçı, bu melikenin adının er-Reşid b. Zübeyr'in *Kitâbü'z-Zehâ'ir ve't-Tuhaf* adlı eserinde "Feth Hâtûn" ve İbn Hubeyb'in *Esmâu'l-Muğtâlîn* eserinde ise "Kınık Hâtûn" şeklinde kaydedildiğini bildirmiştir (Zekeriya Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Konya 1995, s. 40-41; Aynı yazar, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s. 72). Hasan Kurtise İbn 'Asem el-Kûfî'nin *el-Fütûh* adlı eserinde "Hayl Hâtûn" olarak geçtiğini nakletmişse de bazı araştırmacıların (W. Barthold-R. N. Frye, "Bukhârâ", *EI*², I, Leiden 1986, s.1293) "Kabac" isminin aslında yirmi dört Oğuz boyundan birinin adı olan "Kayıh/Kayığ (قيغ /قيح)" yani "Kayı" olabileceği şeklindeki iddialarını dikkate almış ve "Kayıh/Kayığ" isminin Arap harfleri ile yazımı sırasında ye (ي) ve ha/ğayın (ح/غ) harflerindeki noktaların yer değiştirerek veya müellif tarafından yanlış yazılarak "Kabac" şekline dönüşmüş olabileceğini öne sürmüştür (Hasan Kurt, *a.g.e.*, s.144). Hâtûn hakkında toplu bilgi için bkz, Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (Bahar 2011), s.261-283.

[154] Muhtelif Türk devletlerinde de örneklerine rastlandığı üzere bu durum, "*Hâtûn*" unvanı taşıyan hükümdar eşleri veya hanedan mensupları için hem hukûkî bir hak ve salahiyetin, hem de bir vazifenin icrasından ibaretti. Türk devlet geleneğine göre Hâtûn, devlet yönetiminde Hakan'ın en büyük yardımcısı olup Han buyrukları "*Han ve Hâtûn buyurur ki ...*" şeklinde başlar; yabancı devlet elçilerinin kabulünde Hakan'la beraber Hâtûn da hazır bulunur; resmî merasimlerde ve şölenlerde Hakan'ın yanına oturur; meclislerde siyasî ve idarî konulardaki görüşlerini beyan eder, bazen savaş meclislerine katılır; Hakan'la birlikte veya Hakan adına barış antlaşmalarını bile imzalardı. (Hâtûn unvânı ve Türk devlet geleneğindeki yeri hakkında toplu bilgi için bkz, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 259; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 29-31; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.124-127.; Saadettin Gömeç, "Kagan ve Katun", s.81-90; Süleyman Tülücü, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Kadın İçin Kullanılan Sözler", *TDA*, 16, (Şubat 1982), s. 137-141; Abdülkadir Özcan, "Hâtûn" mad., *DİA*, 16, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 498-500]. Bu cümleden olmak üzere Kabac Hâtûn da Türk devlet geleneğinin kendisine tanıdığı hak ve salahiyete dayanarak kocası Bîdûn/Beydûn Hudât'ın sağlığında devlet yönetiminde onun en büyük yardımcısı olmuştu. Öyle ki Buhârâ'da Bîdûn/Beydûn Hudât ve eşi Kabac Hâtûn'un adına darbettirildiği tahmin edilen bir sikke mevcuttur. [bkz, Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/B'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 345 (Lev: LXV/b.c); Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*, TDAV Yay., İstanbul 1989, s. 102] Şimdi ise kocasının öldüğü, oğlunun ise çok küçük bir yaşta bulunduğu bu dönemde Buhârâ'yı yönetiyor, bu suretle Hâtûn sıfatıyla kendisine yüklenen bir vazifeyi de yerine getirmiş oluyordu.

[155] et-Taberî, IV, s.221; el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.545, 597); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.118-119); Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.171); Yâkût el-Hamevî, I, s.355; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s.168; ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], II, s.21

seçti. Bu [hâdise] elli üç senesi sonu ile elli dört senesi başında [673-674] oldu[156]. Buhârâ şehrine gelince[157], saf çekti ve mancınıkları kurdu.

Hâtûn, Türklere bir adam gönderdi ve onlardan yardım istedi[158]. Birini de Ubeydullâh b. Ziyâd'a yolladı ve [onu oyalamak amacıyla] birçok hediye gönderip "Ben senin emrindeyim." diyerek [ondan] yedi gün mühlet istedi. Bu yedi günde yardım gelmeyince yeniden hediyeler gönderdi ve bir kez daha yedi günlük zaman istedi. [Bu arada] Türk ordusu geldi. Diğerleri de toplandı ve kalabalık bir ordu meydana geldi. Birçok harbler yaptılar ve sonunda kâfirler münhezim oldular. Müslümânlar onları takib ettiler ve birçoğunu öldürdüler[159]. Hâtûn, kaleye [sığındı]. [Hâtûn'a yardıma gelen] askerler [ise] kendi vilâyetlerine döndüler.

[Müslümânlar] silâhdan, elbiseden, altından, gümüşten ve köleden [birçok ganîmet] elde ettiler. Hâtûn'un çizmesi ile çorabının birer tekini [harp meydanında] buldular. Çorab ve çizme altından olup cevâhirle süslenmiş idi ve [**36**] iki yüz bin dirhem kıymetinde idi[160]. Ubeydullâh, [şehrin düşmesini temin için] ağaçları kesmelerini ve köyleri harab etmelerini emretti. Şehir de tehlikede idi. [Çaresiz kalan] Hâtûn, birini gönderip emân istedi. Bir milyon dirhem [vermek suretiyle] barış yapıldı[161]. [Hâtûn] parayı

[156] Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Horâsân valiliğine atanması ve ilk fütuhatı, bazı kaynaklarda 53/673, bazı kaynaklarda 53/673 senesi sonu ve bazı kaynaklarda ise 54/674 senesi olarak zikredilmiştir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597), et-Taberî, IV, s.220-221; ez-Zehebî, II, s.21; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.118-119); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s.168]

[157] Birçok kaynak, Beykend, Nahşeb, Râmitîn ve Zâmin gibi yerleri ele geçirdikten sonra Buhârâ'ya geldiğini zikretmişlerdir. [et-Taberî, IV, s.221; Belâzurî, (Türkçe terc, s.597); Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.282); Yâkût el-Hamevî, I, s.355; ez-Zehebî, II, s.21-22; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.118-119); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s.169]

[158] Belâzurî, (Türkçe terc, s.596); et-Taberî, IV, s.221; Yâkût el-Hamevî, I, s.355.

[159] Ubeydullâh b. Ziyâd'ın bu savaş esnasında Türklere karşı çok sert ve katı davrandığı anlaşılmaktadır. et-Taberî'deki kayda göre Ubâde b. Hısn, Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Türklerle yaptığı savaşı şu şekilde anlatmıştı. "Ben Ubeydullâh'dan daha sert savaşanını görmedim. Horâsân'da Türklerden bir orduyla karşılaşmıştık. Bir baktım Ubeydullâh savaşıyordu, sonra baktım üzerlerine atıldı/taarruz etti ve bir anda kayboldu. Daha sonra kanlar akar bir vaziyette bayrağı kaldırdığını gördüm." (et-Taberî, IV, s.221)

[160] et-Taberî, IV, s.221; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.498-499); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.118-119); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s.169; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.145

[161] et-Taberî, IV, s.221; el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.596)

gönderdi. [Ubeydullâh] parayı aldı ve geri döndü. O dört bin köleyi[162] de kendisiyle birlikte götürdü[163].

Ubeydullâh elli altı senesinde [675-676][164] Horâsân Emîrliğinden azledilince Horâsân Emîri Sa'îd b. Osman oldu[165]. [Sa'îd b. Osman] Ceyhûn'dan geçti[166] ve Buhârâ'ya geldi[167]. Hâtûn birini gönderdi ve "Ubeydullâh b.

[162] Ubeydullâh'ın kendisiyle birlikte götürdüğü esîrlerin, en-Narşahî'nin de yukarıda bahsettiği üzere "kendisi için seçtiği Buhârâlı köleler (berde-i Buhârî)" olduğu anlaşılmaktadır. et-Taberî, Türk esîrlerin sayısını iki bin olarak verir ve bunların okçulukta mahir olduklarını ve Basra'ya getirildiklerini zikreder. (et-Taberî, IV, s.221). el-Belâzurî ise Ubeydullâh'ın beraberinde götürdüğü esîrler hakkında şu bilgileri verir: "Râvilerin dediklerine göre, Ubeydullâh b. Ziyâd, Buhârâ halkından bir topluluğu esîr almıştı. Bir rivâyete göre ise onlar, Ubeydullâh'ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı. Bir başka rivâyette ise, Ubeydullâh onlara eman vermeyi, kendilerine maaş bağışlamayı teklif etmiş; onlar da bunu kabul etmişler ve kalelerinden inmişlerdir. Ubeydullâh, onları Basra'da iskân etti. el-Haccac, Vâsıt şehrini kurunca, onlardan pekçok kimseyi oraya nakletti. Bugün onların soyundan gelen bir topluluk orada yaşamaktadır; onlardan Hâlid eş-Şâtır, İbn Mârkulî diye bilinir." [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.545, 597); Yâkût el-Hamevî, I, 355]. Bu konuda ayrıca bkz, Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5, (1948), s.392; Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, (1946), s.105; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.146.

[163] Ubeydullâh, Horâsân'da veya Horâsân valiliği görevinde iki sene kalmıştı. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.501) ve İbn Kesîr (Türkçe terc, VIII, s.126)'e göre 55/675, Ya'kûbî (Farsça terc., II, s.171)'ye göre de 56-57/676-677 senesinde Muâviye, Abdullah b. Amr b. Gaylân'ı Basra valiliğinden azledip yerine Ubeydullâh'ı atayınca o da Buhârâ'dan ayrılıp Basra'ya gitti. Ubeydullâh, daha sonra Yezîd b. Muâviye döneminde Kûfe valisi tayin edilmiş ve Kerbelâ hâdisesinde hem Kûfe valisi hem de komutan olarak rol almıştır. Ubeydullâh b. Ziyâd hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ -Emevî Valisi Ubeydullâh b. Ziyâd Döneminin Anatomisi-*, Yediveren Kitap, Konya 2001.

[164] Yâkût el-Hamevî'ye göre, 55/675. (I, s.355)

[165] el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597); et-Taberî, IV, s.223-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, s.176; el-Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.172); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.513-514); İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.138); ez-Zehebî, II, s.21; İbn Haldûn, III, s.136

[166] el-Belâzurî "O, askeriyle birlikte nehri geçen ilk kimseydi. Onunla beraber, Benî Riyâh kabilesinden bir kadının azadlısı Rufey Ebû'l-Âliye er-Riyâhî de vardı; ona Rufey Ebû'l-Âliye adı, yücelik ve yüksekliği ifade için verilmiştir." demektedir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597)]. Yâkût el-Hamevî de onu "Ceyhûn nehrini ordusuyla ilk geçen Horâsân vâlisi" olarak kaydetmiştir (Yâkût el-Hamevî, I, s.355). Ancak daha önce de belirtildiği üzere bunların dışındaki birçok kaynakta Ceyhûn Nehri'ni askerleriyle geçen ilk Horâsân valisi veya Arap olarak Ubeydullâh b. Ziyâd olarak kaydedilmiştir. (Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.282); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.499)]

[167] et-Taberî'nin kaydına göre Sa'îd b. Osmân'ın ordusunda Kusem b. Abbâs, Abdülmelik b. Umeyr, Mâlik b. er-Rîb, Rufey' Ebû'l-Âliye er-Riyâhî gibi seçkin kimseler olmakla birlikte, askerlerin büyük kısmı Basra'da fena işlere karıştıkları için hapsedilmiş insanlardan oluşuyordu. Bunun dışında sefere katılmak isteyen gönüllüler de orduya alınmıştı ki,

Ziyâd ile yapmış olduğum sulhü aynen [kabul] ediyorum." deyip paranın bir kısmını gönderdi. O sırada ansızın Soğd, Kiş ve Nahşeb askerleri geldiler. Onların sayısı yüz yirmi bin kişi idi. Hâtûn, barış yaptığı ve o [paranın] bir kısmını göndermiş olduğu için pişman oldu. [Bunu öğrenen] Sa'îd "Ben de aynı şekilde düşünüyorum." dedi ve [Hâtûn'un gönderdiği] parayı iade edip "Bizim aramızda barış yoktur." diye haber gönderdi. Askerler hemen topladılar ve [Hâtûn'un ordusunun] karşısına dikilip savaş düzeni aldılar. Hudâ-yı Te'âlâ, kâfirlerin kalbine bir korku saldı ve küffâr ordularının hepsi savaşmadan geri döndüler [kaçtılar][168]. Hâtûn, yalnız başına kaldı. Tekrar birini gönderip barış istedi. Parayı ve tamamını ödedi[169].

Sa'îd [Hâtûn'a] "Ben şimdi Soğd ve Semerkand'a gidiyorum. Sen benim yolumun üzerindesin. Benim yoluma çıkmaman ve bana sıkıntı çıkarmaman için [teminat olarak] rehine vermen lazım." dedi. Hâtûn, Buhârâ melikzâdeleri ve dihkânlarından seksen kişiyi rehine olarak Sa'îd'e gönderdi. Sa'îd, Buhârâ kapısından çıktı, gitti ve [yola] devam etti.

bunlar arasında Fars yolunda Hac yolu kesen eşkıyalar bile bulunmakta olup, Sa'îd b. Osmân sırf asker sayısını artırmak için bunlara bile maaş bağlayıp orduya dâhil etmişti (et-Taberî, IV, s.227).

[168] el-Belâzurî, bu hadiseyle ilgili şu bilgileri verir: "Hâtûn Sa'îd'in nehri geçtiğini öğrenince, andlaşmadaki vergiyi ona getirdi. Ancak bu sırada, Soğd halkı, Türkler, Kiş ve Nahşeb halkları, yüz yirmi bin askerle Sa'îd'e karşı harekete geçtiler ve Buhârâ'da onunla karşılaştılar. Bu durumu gören Hâtûn, vergileri ödediğinden dolayı pişman oldu ve andlaşmayı bozdu. Ancak bu sırada toplanan bu askerlerin arasından bir köle ortaya çıktı ve yanındakilerle birlikte çekilip gitti; geri kalanlar da hezimete uğradılar. Bu durumu gören Hâtûn, Sa'îd'e rehineler verdi ve andlaşmayı yeniledi. Sa'îd de Buhârâ şehrine girdi." [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597). Ya'kûbî de Sa'îd'in Hâtûn ile savaştığını kaydetmiştir. [Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.172). Ancak bazı kaynaklarda Sa'îd'in Buhârâ'da yaptığı savaş hakkında hiç bilgi yoktur. Mesela et-Taberî, Sa'îd b. Osman'ın ordusunun Ceyhûn nehrini geçtikten sonra Sogdularla karşılaştığını bir müddet savaşmadıklarını ancak daha sonra Sa'îd'in Sogdluların üzerine yürüyüp şehirlerini kuşatıp onları yendiğini ve anlaşma yapmaya zorladığını zikretmiştir." (et-Taberî, IV, s.227). İbnü'l-Esîr de benzer bir şekilde şu bilgileri verir: "Saîd Horâsân'a vardığında Ceyhûn nehrini aşarak Semerkand'a gelmiş ve Soğdlarla karşılaşmıştı. Her iki taraf bir gün bir gece durup bekleşmişler, ertesi gün olunca Saîd çarpışmaya girip onları hezimete uğratmış ve Müslümanlar onları şehirlerinde muhasara altına almışlardı." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.514)]. Bu duruma dikkat çeken Hasan Kurt da et-Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilerin Sa'îd'in Semerkand seferini anlatırken Buhârâ hakkında herhangi bir haber nakletmemelerinin, savaş olmadığına dair görüşü kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.148)

[169] el-Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre Sa'îd Semerkand'ı ele geçirdikten sonra Tirmiz'e gitmiş ve Hâtûn, vergiyi burada ona getirmişti. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.598)].

Rivâyet etmişlerdir ki: Bu Hâtûn, kocasının kullarından birine âşık idi. Halk [arasında] onun oğlu Tuğşâde/Tuğşâd'ın bu adamdan olduğu söyleniyordu. O, bu çocuğu kendi kocasına bağlamış idi. Bu çocuk, Buhâr Hudât'dan değildir. Onun askerlerinden bir topluluk "Biz onun ülkesini, Hudât'ın diğer oğluna veriyoruz. Zira o, şüphesiz pâdişâh oğludur." dediler. Hâtûn, onların bu hareketinden haberdâr idi. Onları başından defetmek için çâre arıyordu. Sa'îd'le bu barışı yapıp, Sa'îd ondan rehine isteyince Hâtûn hîle yaptı ve rehine olarak [kendisine karşı] bu hareketi yapmış olan o topluluğu [37] gönderdi. [Böylece] hem onlardan kurtuldu hem de Sa'îd'den.

Anlatırlar ki: Sa'îd Hâtûn ile barış yapınca Hâtûn'a "Beni selâmlamaya [beni karşılamaya] çıkmalısın." dedi. Hâtûn o şekilde yaptı ve onu selâmlamaya [karşılamaya] çıktı. [Sonra] Sa'îd, "Benim büyüklerimi de selâmlamaya [karşılamaya] çık." dedi. Hâtûn, onun ordusunun önde gelenlerinden her birini selâmlama [karşılamaya] çıktı. Onun ordusunun önde gelenlerinden biri Abdullah b. Hâzim idi. Çadırında (hîme) büyük bir ateş yakmalarını buyurdu. O ayakta dikilmiş duruyordu. Hava çok sıcaktı. Bu Abdullah, kırmızı yüzlü bir adam idi. Ateşin sıcağından gözleri de kızarmış idi. Ürkütücü/heybetli bir adam idi. Silâhını aldı, kılıcını çekti ve oturdu. Hâtûn onun yanına gelince ondan korktu ve hemen kaçtı. Şöyle diyordu:

Beyit
Ey kul, Allah seni güzel süslemiştir
Kem göz uzak olsun, ki [güzelliğin] bozulmasın![170]

Hikâye

Süleymân-i Leysî de der ki: Sa'îd, Hâtûn ile Buhârâ'da barış yaptıktan sonra hasta düştü. Hâtûn, onu ziyârete gitti. [Elinde] altın dolu bir kese vardı. Elini keseye soktu ve keseden iki şey çıkardı ve "[Bunun] birini, hasta olursam yiyeyim diye kendime saklıyorum. Diğerini de sana vereyim ki yiyip iyileşesin." dedi. Sa'îd, Hâtûn'un büyük bir izzet ve önemle takdim ettiği şeye hayret etti. Hâtûn dışarı çıkınca baktı ki, [onun kendisine verdiği şey] bayatlamış bir hurma idi. Adamlarına beş deve taze hurma yüklemelerini ve

170 [خوبت آراست ای غلام ایزد چشم بد دور چه نیامیزد]

Hâtûn'un nezdine götürmelerini emretti. Hâtûn, çuvalları açınca birçok hurma gördü. Kesesini açtı ve kendi hurmasını çıkarıp o hurmalarla karşılaştırdı. Hâtûn'un [hurması] bayatlamış idi. Özür dilemeye geldi ve "Bizim bu tür [yiyeceğimiz] çok yoktur. [Bu yüzden] bu iki hurmayı uzun yıllar hastalık için saklamıştım." dedi.

Rivâyet etmişlerdir ki: Bu Hâtûn, hoş ve güzel yüzlü bir kadın idi. Sa'îd ona âşık oldu. Buhârâlıların bu konuda Buhârâ dilinde şarkıları vardır[171]. [38]

Rivâyet etmişlerdir ki: Sa'îd'in Buhârâ'ya gelmiş olduğu vakitte Kusem b. Abbâs (radıyallahu anh)[172] da Buhârâ'ya geldi. Sa'îd ona izzet ve ikrâmda

[171] Muhtemelen halk arasında dolaşan söylencelerden ibaret olan bu hikâyelerin gerçekle ne kadar alakası olduğu tartışılır. Anlaşılan o ki Kabac Hâtûn, sadece bölge halkı için değil, Arap-İslâm ordusu ve kumandanları arasında da söylencelere, şarkılara konu olan bir "*efsane*" hâline gelmiştir. Nitekim Arap-İslâm kaynaklarında bile Emevî ordularını bu kadar uğraştıran -klasik ifadeyle- "*kâfir bir melike*" olan Kabac Hâtûn hakkında kötü veya aşağılayıcı bir ifadeye rastlanmadığı gibi, aksine bu çeşit övücü veya hoş hikâyelerin kaydedilmiş olması, ona duyulan saygı ve müspet bakışın eseri olsa gerektir. Bkz, Richard N. Frye, "Women in Pre-Islamic Central Asia: The Khâtûn of Bukhara", *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, New Middle Ages, VI, (Edited by Gavin R.G. Hambly), New York 1999, s. 55-68.; Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (Bahar 2011), s.261-283.

[172] Kusem b. el-Abbâs b. Abdilmüttalib el-Hâşimî (ö. 57/676). Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın oğludur. Annesi Ümmü'l-Fazl Lübâbe bint Haris el-Hilâliyye, Hz. Hatice'den sonra Müslüman olan ilk kadın olup Resûl-i Ekrem'in hanımlarından Meymûne'nin kız kardeşidir. Resûlullah kendisine benzetilen Kusem'i arkadaşlarıyla oynarken görmüş ve bineğinin arkasına bindirmişti. Kusem, Hz. Peygamber'in cenazesi yıkanırken hazır bulunmuş, cesedi sağa sola çevirmiş. Resûlullah'ı kabrine yerleştirmiş ve kabirden en son o çıkmıştı. Bu sebeple Resûl-i Ekrem'e en son dokunan kişi olarak tanınır. Hz. Hüseyin'in sütkardeşiydi. Hz. Peygamber'den ve babasından, ayrıca kardeşi Fazl ve Talha b. Ubeydullâh'tan hadis rivâyet etmiş, kendisinden Hânî b. Hânî, Abdülmelik b. Muhammed b. Amr ve Ebû İshâk es-Sebîî rivâyette bulunmuştur. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde Mekke valiliğine tayin edilen Kusem onun ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Kusem'in Medine valiliği yaptığı da söylenmiştir. Mekke'deki idarî görevleri yanında Hac emirliği yaptı (38/658) ve fetvalar verdi. Muâviye'nin 39 (659) yılında Yezîd b. Şecre er-Ruhâvî'yi Hac emîri olarak tayin etmesine karşı çıktı. Bunun üzerine Yezîd b. Muâviye kumandasında 3000 kişilik bir ordu Mekke'ye doğru hareket etti. Kusem, ordunun Mekke'ye girmesini engellemek için halka çağrıda bulunduysa da gerekli destek ve yardımı sağlayamadı. Yezîd herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Mekke'ye girdi. Kusem, Hac emirliğine Yezîd b. Şecre er-Ruhâvî dışında birinin getirilmesi isteğini tekrarladı. Ebû Saîd el-Hudrî'nin görüşü doğrultusunda Hac idaresine Şeybe b. Osman getirildi. Kusem, Muâviye döneminde Horâsân Valisi Saîd b. Osman b. Affân'ın kumandasında Horâsân civarındaki fetihlere katıldı. Semerkand'ın fethi esnasında şehid oldu. Merv'de vefat

bulundu ve "Bu ganîmetden herkese bir ok, sana bin ok vereceğim." dedi. Kusem (radıyallahu anh) "Bir oktan başkasını istemem; zira bu, şerî'atin emridir." dedi. Kusem daha sonra Merv'e gitti ve orada vefat etti. Bazıları ise Semerkand'da öldüğünü söylediler[173]. Vallahu a'lem.

Sa'îd, Buhârâ işlerini yoluna koyunca Semerkand ve Soğd'a gitti[174]. Birçok savaşlar yaptı ve zafer onun oldu[175]. O dönemde Semerkand'ın bir pâdişâhı yok idi. Semerkand'dan otuz bin kişiyi köle yaptı. Birçok servet [ganîmet] elde etti.

Buhârâ'ya dönünce Hâtûn bir adam gönderdi ve "Güven içinde geri döndüğüne göre, niçin o rehineleri göndermiyorsun?" dedi. Sa'îd, "Henüz senden emin değilim. Ceyhûn'dan geçene kadar rehineler benimle kalacak."

ettiği de belirtilmiştir. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmıştır. Semerkandlılar arasında "şâh-ı zend" (yaşayan sultan) olarak anılan Kusem'in mezarına Bâbür devrinde Mezârşâh adı verilmiştir. (Abdulhalik Bakır, "Kusem b. Abbâs", *DİA*, XXVI, s.462-463)

173 el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.599); İbn-Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.137); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.514). Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.172); ez-Zehebî, II, s.43. [el-Belâzurî, Kusem b. Abbâs'la ilgili şu bilgileri verir: "Kusem b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib, Sa'îd b. Osman'la beraberdi; o Semerkand'da vefat etti. Bir başka rivâyete göre, o burada şehîd oldu. Abdullah b. el-Abbâs'a onun vefat haberi gelince: "Doğduğu yerle öldüğü yerin arası ne kadar uzak oldu!" dedi ve namaz kılmaya başladı. Bunun üzerine kendisine: "Bu ne namazı?" diye sorulunca, o şu cevabı verdi: "Allah'ın şöyle buyurduğunu işitmediniz mi? Sabır ve namazla Allah'a sığının; huşu duyanlardan başkasına namaz elbette ağır gelir. (Bakara, 2/45)" Abdullah b. Salih -Şerik- Câbir ve eş-Şa'bî yoluyla rivâyet edilmiştir: Kusem, Sa'îd b. Osman Horâsân'da iken onun yanına geldi. Sa'îd ona: "Sana ganimetten bin hisse vereceğim" deyince Kusem "Hayır! Ancak bir hisse kendime, bir hisse de atıma ver." diye karşılık verdi." [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.599)]

174 Hâtûn, Sa'îd'in Semerkand harekâtı için yardım göndermişti. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597)]

175 "O, Semerkand'ın kapısı önüne indi; şehri fethetmeden ve eski kalesini taşa tutmadan oradan ayrılmayacağına yemin etti. Şehir halkıyla üç gün savaştı. Savaşlarının en şiddetlisi üçüncü gündü; Sa'îd'in ve el-Mühelleb b. Ebî Sufra'nın birer gözleri çıktı. Bir rivâyete göre de, el-Mühelleb'in gözü, Tâlakan savaşında çıkmıştı. Daha sonra düşman şehirden ayrılmadı; çünkü onlar arasında çok yaralı vardı. Bu sırada Sa'îd'e bir adam geldi; emirlerin ve ileri gelenlerin çocuklarının bulunduğu sarâyı ona gösterdi. Sa'îd, onların üzerine yürüdü ve kendilerini muhasara etti. Şehir halkı, Sa'îd'in sarâyı savaş yoluyla fethetmesinden ve orada bulunanları öldürmesinden korktukları için, sulh istediler. Bunun üzerine o da, yedi yüz bin dirhem ödemeleri, ileri gelenlerinin çocuklarından ona rehineler vermeleri, onun şehre girmesi ve isteyenin de diğer kapıdan çıkması şartıyla onlarla andlaştı. Onlar Sa'îd'e, emirlerinin çocuklarından yirmibeş; bir diğer rivâyette kırk; bir başka rivâyette seksen çocuğu rehin olarak verdiler. Sa'îd'in eski kaleye attığı taş, kalenin mazgalına isabet etti. Daha sonra Sa'îd buradan ayrıldı." [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.597-598)]

diye cevap verdi. Ceyhûn'dan geçince Hâtûn tekrar birini gönderdi. [Sa'îd] "Merv'e ulaşıncaya kadar bekle." dedi. Merv'e gidince Hâtûn yine birini gönderdi. [Sa'îd] "Nîşâbûr'a[176] ulaşıncaya kadar bekle." dedi. Nîşâbûr'a gidince "Kûfe'ye" ve orada da "Medîne'ye ulaşıncaya kadar bekle." dedi.

Medîne'ye varınca [kendi] gulâmlarına (gulâmân), onların [rehinelerin] kılıçlarını ve kemerlerini çözmelerini, sonra onların yanında ipek elbiseden, altın ve gümüşten her ne varsa hepsini almalarını emretti. Onların yerine kaba ve âdi elbiseler verdiler ve onları ziraat işçisi yaptılar. Onlar [rehineler] çok üzüldüler ve "Bu adamın bize yapmadığı aşağılama kalmadı. Bizi bir köle yaptı ve zor işler yapmamızı emretti. Zilletten öleceğimize, bari faydalı bir şekilde ölelim [bari ölümümüz bir işe yarasın.]" dediler. Sonra Sa'îd'in sarâyına girdiler, kapıları kapadılar ve Sa'îd'i öldürdüler. Kendilerini dahi ölüme attılar[177]. Bu [hâdise] olduğunda Yezîd b. Muâviye halîfe idi.

Selm b. Ziyâd b. Ebîh[178], Horâsân Emîri oldu[179] ve Horâsân'a geldi. Buradan asker toplayıp [ordu kurup] Buhârâ'ya gitti[180]. Hâtûn, o orduyu ve

[176] Horâsân'ın en önemli şehri olarak nitelendirilen Nîşâbûr, hem ticarî ve ekonomik, hem de kültür ve medeniyet bakımından Ortaçağ'ın en önde gelen şehirlerinden biriydi. (Yâkût el-Hamevî, V, s.331-333; E. Honingman, "Nîşâpûr", *İA*, IX, s.302-305)

[177] Ya'kûbî, (Farsça terc, II, s. 172). el-Belâzurî (Türkçe terc., s.599-600) bu hadiseyi şöyle anlatıyor: "Sa'îd, Soğd'dan aldığı rehinelerle birlikte Medîne'ye geldi. O, rehinelerin elbiselerini ve diğer eşyalarını alıp azadlılarına verdi; onlara da kaba çuhadan yapılmış cübbeler giydirdi. Onları su taşıma, sulama dolapları ve diğer işlerde kullandı. Buna kızan rehineler, onun oturduğu yere girdiler ve kendisini ansızın öldürdüler; sonra da kendilerini öldürdüler." Ayrıca bkz. Zekeriya Kitapçı, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, X/112, (1972), s. 215 vd.; Kurt, *a.g.e.*, s.148-149.

[178] Metinde Müslim b. Ziyâd şeklinde zikredilmiş ise de doğrusu Selm b. Ziyâd olmalıdır. Nitekim diğer kaynaklarda bu şekilde geçmektedir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.600); et-Taberî, IV, s.361; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, 96-97); Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s. 192), ez-Zehebî, II, s.70] Hasan Kurt, en-Narşahî'nin bu ismi Müslim b. Ziyâd olarak kaydetmesi hakkında şu değerlendirmeyi yapar: "... sözkonusu tarihçilerin eserlerinin hiçbirinde Yezîd b. Muâviye döneminde, Müslim b. Ziyâd isimli bir valinin yer almaması, en-Narşahî'nin kastettiği kişinin Selm olduğunu göstermektedir. Hatta kaynaklarımızda Yezîd ve oğlu Muâviye dönemi boyunca Horâsân valisi olarak sadece Selm b. Ziyâd'ın adı geçmektedir. Kanaatimizce bir istinsah hatası sonucu Selm (سلم) isminin başına mim (م) harfinin eklenmesi ile bu isim, Müslim (مسلم)'e dönüşüp karışıklığa sebep olmuştur." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.149-150). Tercümede, metinde Müslim olarak geçen bu isim, Selm şeklinde yazılacaktır.

[179] Muâviye Sa'îd b. Osman'dan sonra 59/678-679 senesinde Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horâsân Valisi tayin edilmişti. Muâviye öldüğü sırada Horâsân Valisi o idi. O, dönemin iç çatışmalarının da etkisiyle herhangi bir fetih harekâtına girişmemişti. [et-Taberî, IV, s.233-234; el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.600); Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s. 172-173); İbn Haldûn, III,

hazırlığı görünce, Buhârâ'nın bu orduya karşı mukâvemet edemeyeceğini anladı. Soğd Meliki Tarhûn'un huzuruna bir adam gönderdi ve [39] "Ben, senin eşin olayım [seninle evleneyim]. Buhârâ senin şehrin olur. [Yeter ki] Arapların eli [Arap hâkimiyeti], bu ülkeden uzak dursun." dedi. Tarhûn yüz yirmi bin adam ile geldi. Bîdûn/Beydûn (بيدون)[181] da büyük ordu ile birlikte Türkistân'dan geldi[182]. Hâtûn, Selm ile sulh yapmış, şehir kapılarını ve içerideki sarây kapılarını açmış idi. Bîdûn/Beydûn geldi ve Harekân Kanalı kıyısına kondu.

Selm'e, Bîdûn/Beydûn'un geldiği haberini verdiler. Hâtûn ona [Bîdûn/Beydûn'a] bey'at etti ve şehrin kapılarını kapadı. Selm b. Ziyâd, Mühelleb [b. Ebî Sufra]'in yanına birini gönderdi ve "Git ve bu ordunun [sayısının] ne kadar olduğuna bak, keşif (talâyegî) yapıp [bana] haber ver." dedi. Mühelleb "Beni kimse bu işe gönderemez. Ben tanınmış bir adamım. Öyle bir adam gönder ki selâmetle dönerse doğru haber getirsin, yok eğer ölürse senin ordunda üzüntü ve sıkıntıyasebeb olmasın." diye cevap verdi.

s.17; İbn Kesîr, (Türkçe terc, VIII, s.165-166)]. İbnü'l-Esîr onun hakkında şu bilgileri vermektedir: "Muâviye, 59/678-679 senesinde Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horâsân Valisi olarak atamıştı. Kays b. Heysem es-Sülemî ondan önce oraya varıp Eslem b. Zür'a'yı yakalamış, hapse atmış ve ondan 300.000 dirhem almıştı. Abdurrahman Eslem'in hapsedilmesinden sonra Horâsân'a varmıştı. O cömert, aynı zamanda haris ve savaş kabiliyeti olmayan bir adam olduğu için bir tek gazaya bile çıkmamıştı. Hz. Hüseyin'in şehâdetine kadar Horâsân'da vali olarak kalmıştı. Bir ara Horâsân'dan Yezîd'in yanına gelen Abdurrahman b. Ziyâd 20 milyon dirhem getirip Yezîd'e takdim etmiş, Yezîd b. Muâviye ona şöyle demişti: "Arzu ediyorsan seni hesaba çekelim ve bu getirdiğin 20 milyon dirhemi elinden alıp tekrar Horâsân'a görevine iade edelim. İstiyorsan da bu getirdiklerini sana verip görevinden azledelim. Ayrıca Abdullah b. Ca'fer'e de 500.000 dirhem vereceksin." Bu iki tercih ile karşı karşıya kalan Abdurrahman b. Ziyâd, "Getirdiğim bu paraları verip beni azletmeni tercih ediyorum." demiş ve Yezîd de onun bu isteğini yerine getirmişti." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, III, s.522)]. Muâviye'den sonra yerine geçen Yezîd b. Muâviye Abdurrahman b. Ziyâd'ı azledip, 61/681 tarihinde Selm b. Ziyâd'ı Horâsân valiliğine getirmiştir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.600); et-Taberî, IV, s.361; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.96-97); Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.192), ez-Zehebî, II, s.70]

[180] Selm b. Ziyâd henüz 24 yaşında idi (et-Taberî, IV, s.361) ve "karısı Abdullah b. Osman b. Ebi'l-Âsî'nin kızı Ümmü Abdullah yanında olduğu halde nehri geçti. O, karısıyla birlikte bu nehri geçen ilk Araptır. O, Semerkand'a geldi; buranın halkı ona bin kişinin diyetini verdi. Burada onun bir oğlu oldu ve ona es-Suğdî adını verdi. Selm'in karısı, Soğd sahibinin karısından mücevherlerini ariyet olarak almıştı; bunu sahibine iade etmedi ve yanında götürdü." [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.600-601); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.97)]

[181] el-Belâzurî'de Bendun. (Türkçe terc., s.601)

[182] Hasan Kurt, en-Narşahî'nin Tarhûn ile Bîdûn/Beydûn hakkında verdiği bilgilerde bir karışıklık olduğunu, Bîdûn/Beydûn ismiyle zikredilen kişinin Tarhûn olması gerektiğini ifade etmiştir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.150 n)

[Ancak] Selm, "Mutlaka senin gitmen gerekir." dedi. [Bunun üzerine] Mühelleb, "Eğer mutlaka benim gitmem gerekiyorsa, her bir bölükten bir adamı benimle gönder ve gittiğimi kimseye haber verme." dedi. [Selm], onun dediği gibi yaptı ve amcasının oğlunu [da] onunla birlikte gönderdi. Onlar [Mühelleb ve yanındakiler] gece gittiler ve düşman ordusunun haberi olmadan, [gerekli bilgileri] öğrendiler.

Gün doğunca Selm b. Ziyâd sabah namâzını kıldı. İnsanlara dönüp "Ben dün gece Mühelleb'i keşif yapmaya gönderdim." dedi. Bu haber, askerler arasında yayıldı. Araplar [bunu] duydular ve "[Selm b. Ziyâd] Emîr Mühelleb'i daha fazla ganîmet alsın diye göndermiştir. [Zirâ] eğer bir savaş olacak olsa bizi de onunla birlikte gönderirdi." dediler. Hepsi birden çabucak atlarına bindiler ve Mühelleb'in ardından kanalın kenarına kadar gittiler. Mühelleb onları görünce "Gelmekle hata yaptınız. Ben gizlenmiş idim [gizlice sokulmaya çalışıyordum]. Onlar gizlenmeden geliyorlar. Şimdi kâfirler [görecek ve] hepimizi kuşatacaklar/yakalayacaklar." dedi. Mühelleb saydı, Müslümânlar dokuz yüz kişi idiler. [İçinden] "Vallahi bu yaptığınızdan pişman olacaksınız." dedi. Sonra saf çektiler [savaş düzenine geçtiler]. [Bu sırada] Bîdûn/Beydûn'un ordusunun öncüleri onları gördü. Müslümânlar, hemen boru/borazan çaldılar ve hepsi birden atlarına binip saf **[40]** çektiler [savaş vaziyeti aldılar].

Türk Meliki (Melik-i Türk) onların üzerine taarruz etti. Araplar âciz kaldılar. Mühelleb "Ben böyle olacağını biliyordum." dedi. [Araplar] "Çâre nedir [Ne yapmak gerekiyor]?" dediler. [Mühelleb] "Geri çekilin." dedi. Geri çekildiler. [Ancak] Bîdûn/Beydûn, onları kuşattı ve Müslümânlardan dört yüz kişiyi öldürdü. Kalanlar [ise] ordugâha kadar kaçtılar.

Ertesi gün [sabah olunca] Bîdûn/Beydûn kanaldan geçip, aralarında yarım fersah [mesafe] olan Hoten Emîri'nin yanına geldi. Savaşa başladı. İlk önce Mühelleb taarruz etti. Savaş şiddetli oldu. Kâfirler taarruz ettiler ve onun etrafını sardılar. Mühelleb "Bana yardım edin!" diye bağırdı. Selm, şaşırdı ve "Bu ses Mühelleb'in [sesi] dir." dedi. Abdullah b. Hûdân o sırada Selm'in önünde ayakta duruyordu. Hiç ses çıkarmadı [bir şey söylemedi]. Selm ona "Sana ne olmuştur ki hiç bir şey söylemiyorsun?" dedi. [Abdullah b. Hûdân] "Billâhi, eğer Mühelleb'in ölüm korkusu olmasaydı feryâd etmezdi. Ben ata bineyim ve üzerime düşeni yapayım. Eğer ölürsem yerindedir."

dedi. Her gerilemede Mühelleb bağırıyordu. Selm "Bir saat sabredin [Biraz daha bekleyin]." dedi. Bu arada Selm sofra istedi ve yemek yedi. Abdullah b. Hûdân "Yemek yeme vakti midir? Seni Allah doyursun. Ölmüşsün, haberin yok. Savaş adamı değilsin." dedi.

[Bunun üzerine] Selm "Şimdi çâre nedir?" diye sordu. [Abdullah b. Hûdân] "Atlılara söyle, atlarından insinler ve savaş meydanına gitsinler" dedi. Bu şekilde yaptılar. Abdullah b. Hûdân, dörtnala Mühelleb'in yanına gitti. Mühelleb, ortada sıkışmış idi. [Abdullah b. Hûdân, Mühelleb ve askerlerine] "Arkanıza bakın." dedi. [Onlar arkalarına] baktıklarında, onlara yardıma gelen adamları gördüler. Cesaretlendiler ve [o cesaretle düşman üzerine] atılıp savaşı şiddetlendirdiler. O arada Bîdûn/Beydûn öldürüldü[183]. Müslümânlar, tekbîr getirdiler. Kâfirler birdenbire münhezim oldular. Müslümânlar kâfirlerin arkasından gidiyorlar ve kâfirlerin canına okuyana öldürüyorlardı. Birçok ganîmet elde ettiler ve o gün paylaştılar. Her süvârîye iki bin dört yüz dirhem düştü[184].

[183] Hasan Kurt'a göre burada öldürülen Tarhûn'dur. Selm, Horâsân'a dönüp bir müddet Merv'de kaldıktan sonra muhtemelen Bîdûn/Beydûn es-Soğdî'nin başını çektiği bir isyânı bastırmak için tekrar Ceyhûn nehrini geçip Mâverâü'n-nehr topraklarına girmiş ve Bîndûn/Bendun, burada çıkan çatışmada öldürülmüştür (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.152). Nitekim el-Belâzurî de Selm'in Merv'e döndükten sonra tekrar savaşa gittiğini, nehri geçip Soğdlu Bendun'u öldürdüğünü ve ona karşı asker toplayan Soğd halkıyla savaştığını zikretmektedir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.601)]

[184] Bu savaş bazı kaynaklarda şu şekilde anlatılır: "Ondan (Selm'den) önce bütün Horâsân valileri gaza yapar, kış girdiği zaman Merv eş-Şâhicihân'a geri dönerlerdi. Müslümanlar geri dönünce bu sefer Horâsân beyleri Hârezm'e yakın olan bir şehirde bir araya geliyor, birbirlerine karşı savaş açmayacaklarına dair antlaşıyor ve ne yapacakları konusunda birbirlerine danışıyorlardı. 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermek için Horâsân'ın Hârezm'e yakın bir şehrinde toplandılar. Birbirleri ile savaşmama ve birbirlerini kışkırtmama konusunda anlaştılar. Eğer Müslümanlar herhangi birinden diğerine karşı savaşmasını isterlerse bunu kabul etmemeyi kararlaştırdılar. Selm gazaya başladıktan sonra kış mevsimi geldi. Ancak Mühelleb b. Ebî Sufra gazaya devam etmek ve şehre girmek için izin istedi. Selm ona izin verdi ve Mühelleb komutasındaki altı bin, başka bir rivâyete göre de dört bin kişiyi gazaya çıkardı. Mühelleb, onları kuşatınca canlarının bağışlanması şartıyla kendileriyle barış yapılmasını istediler. Mühelleb tekliflerini kabul etti. Onunla yirmi milyon küsur ödemek karşılığında barış yaptılar. Bu antlaşmaya göre bu miktarı nakit olarak ödemeleri şart koşulmuştu. Nakit yerine bazan bir davar, bir bineği ya da herhangi bir malı değerinin yarısı ile alıyordu. Bu bakımdan onlardan alınmış olan malların kıymeti elli milyonu bulmuştu. Mühelleb bunları alıp Selm'e götürdü. Selm de hoşuna gidenleri kendisi için seçip aldıktan sonra geri kalanları Yezîd'e gönderdi." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.96-97). Ayrıca bkz, et-Taberî, IV, s.362-363; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.150.

[Bu gelişmeler üzerine] Hâtûn bir adam gönderdi ve barış istedi. Selm, onunla barış yaptı ve çok yüklü bir para [mâl] aldı. Hâtûn "Senden [41] Abdullah b. Hâzim'i bana bir kere göstermeni istiyorum. Ben onun sûretini bir defa görmüştüm ve çok beğenmiştim [bayılmıştım]. Bana öyle geldi ki o bir insan değildir." dedi. Selm, Abdullah b. Hâzim'i, [Hâtûn'un] bulunduğu mihmânhâne'ye çağırdı ve Hâtûn'a gösterdi. [Abdullah b. Hâzim'in üzerinde] koyumavi/çivit bir ipek elbise ve [başında] kırmızı sarık vardı. Hâtûn, onu görünce eğildi ve [ona] hayret [uyandıran] hediyelerden gönderdi. Selm, muzaffer bir şekilde ve birçok ganîmet ile geri dönüp Horâsân'a gitti[185].

Kuteybe b. Müslim'in Velâyeti ve Buhârâ'nın Fethi

Kuteybe b. Müslim[186], Haccâc'ın[187] elinden Horâsân Emîri olunca Horâsân'a geldi[188]. Horâsân'ın tamamını düzene koydu. Tohâristân'ın fethi, onun eliyle oldu[189].

[185] Selm b. Ziyâd'ın Horâsân'a döndükten bir müddet sonra tekrar Ceyhûn nehrini geçip Mâverâü'n-nehr'e girdiği ve burada Soğd halkıyla savaştığı bilinmektedir. [el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.601); Kurt, a.g.e, s.152]

[186] Selm b. Ziyâd'ın Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de oluşturduğu nizam, 64/683-684 senesinde bozuldu. Zira bu tarihte Yezîd b. Muâviye ölmüş, yerine geçen oğlu Muâviye b. Yezîd (II. Muâviye) de önce hilâfetten feragat ettiğini açıklamış ve kısa bir süre sonra da ölmüştü. O, Beni Ümeyye'nin Süfyânî kolunun tek temsilcisi olup oğlu bulunmuyordu. Onun ölümüyle Emevî hilâfetinde Muâviye'den beri devam eden Süfyânî kolu sona ermiş ve ondan sonra kimin halife olacağı konusunda tartışmalar başlanuştı. Bu sırada Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan etti. Diğer yandan Mervân b. Hakem de Şâm'a gelerek II. Muâviye'nin yerine oturdu ve Abdullah b. Zübeyr ile mücadeleye başladı. Ancak Mervân'ın halifeliği fazla sürmedi. 65/685 tarihinde öldü ve yerine veliahdi Abdulmelik b. Mervân geçti. Bu hadiseler yaşandığı esnada bütün vilayetlerde olduğu gibi Horâsân'da karışıklıklar baş göstermişti. Büyük bir belirsizlik ve kargaşa ortamı mevcuttu. Selm b. Ziyâd, Horâsân Valisi olmakla beraber otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk olmuştu. Bunun üzerine Selm, Yezîd b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horâsân'ı terk etti. Daha sonra ise yerine Abdullah b. Hâzim'i vekil tayin etti. Ancak Abdullah b. Hâzim'in Horâsân Valiliğine karşı çıkanlar oldu. Bunun üzerine meselenin halli için o esnada Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in hakemliğine başvuruldu. O da Abdullah b. Hâzim'i Horâsân Valiliği'ne tayin etti ve böylece Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren, resmen Abdullah b. Zübeyr'in Horâsân Valisi oldu. Böylece Horâsân, Emevî hâkimiyetinden çıkmış ve Zübeyrî hâkimiyetine girmişti. Abdullah b. Hâzim, Horâsân'da sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek için hemen çalışmalara başladı. Belli bir ölçüde başarılı da oldu. Ancak durum böyle devam etmedi. Zira 72/691-692'de Abdülmelik b. Mervân Mekke'yi ele geçirdi ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürdü. Ardından Abdullah b. Hâzim'e bir elçi gönderip kendisine biat etmesini,

eğer bunu kabul ederse Horâsân Valiliği'nin yedi yıl süreyle kendisine verileceğini bildirdi. Fakat Abdullah b. Hâzim bunu reddetti. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân aynı yıl Horâsân Valiliği'ni Abdullah b. Hâzim'in emirlerinden Bükeyr b. Vişâh'a teklif etti. Bükeyr, bu teklifi kabul etti. Bu esnada Abdullah b. Hâzim öldürüldü ve Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervân'ın Horâsân Valisi olarak faaliyete başladı. Böylece Horâsân'daki Zübeyrî hâkimiyeti sonra ve bölgede tekrar Emevî hâkimiyeti başlamış oldu. Bu hadiseler yaşandığı esnada bütün vilayetlerde olduğu gibi Horâsân'da karışıklıklar baş göstermişti. Büyük bir belirsizlik ve kargaşa ortamı mevcuttu. Selm b. Ziyâd, Horâsân Valisi olmakla beraber otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk olmuştu. Bunun üzerine Selm, Yezîd b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horâsân'ı terk etti. Daha sonra ise yerine Abdullah b. Hâzim'i vekil tayin etti. Ancak Abdullah b. Hâzim'in Horâsân Valiliğine karşı çıkanlar oldu. Bunun üzerine meselenin halli için o esnada Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in hakemliğine başvuruldu. O da Abdullah b. Hâzim'i Horâsân Valiliği'ne tayin etti ve böylece Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren, resmen Abdullah b. Zübeyr'in Horâsân Valisi oldu. Böylece Horâsân, Emevî hâkimiyetinden çıkmış ve Zübeyrî hâkimiyetine girmişti. Abdullah b. Hâzim, Horâsân'da sarsılan otoriteyi yeniden tesis etmek için hemen çalışmalara başladı. Belli bir ölçüde başarılı da oldu. Ancak durum böyle devam etmedi. Zira 72/691-692'de Abdülmelik b. Mervân Mekke'yi ele geçirdi ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürdü. Ardından Abdullah b. Hâzim'e bir elçi gönderip kendisine biat etmesini, eğer bunu kabul ederse Horâsân Valiliği'nin yedi yıl süreyle kendisine verileceğini bildirdi. Fakat Abdullah b. Hâzim bunu reddetti. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân aynı yıl Horâsân Valiliği'ni Abdullah b. Hâzim'in emirlerinden Bükeyr b. Vişâh'a teklif etti. Bükeyr, bu teklifi kabul etti. Bu esnada Abdullah b. Hâzim öldürüldü ve Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervân'ın Horâsân Valisi olarak faaliyete başladı. Böylece Horâsân'daki Zübeyrî hâkimiyeti sonra ve bölgede tekrar Emevî hâkimiyeti başlamış oldu. Bükeyr b. Vişâh'tan sonra sırasıyla Abdullah Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd/Esîd (74/694), Ebi'l-As b. Ümeyye (77/696), el-Mühelleb b. Ebî Sufra (80/699), Yezîd b. el-Mühelleb (82/701), Musab b. Abdullah b. Hâzim (84/704) ve el-Mufaddal b. el-Mühelleb (85/704) Horâsân Valiliği yaptılar. Bunlardan sadece Ümeyye b. Abdullah Buhârâ'ya sefer düzenledi. Ancak onun bu seferi, bir yandan iç meseleler diğer yandan emirler arasındaki çatışmaların gölgesinde kaldı ve başarısız oldu. Kuteybe b. Müslim dönemine kadar geçen süre zarfında Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de meydana gelen gelişmeler ile Buhârâ ve Türkistân'ın durumu hakkında toplu bilgi için bkz, bkz, Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.35-37; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, s.79-100, 230; Kurat, a.g.m., s.393; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.152-161; İrfan Aycan, "Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.319-320.

187 Sözkonusu dönemde Irak valisi olan Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714), Tâ'if de doğdu. Emevî Halîfelerinden Abdülmelik b. Mervân'ın emrinde bulundu. Zamanında çıkan fitneleri bastırmasıyla meşhurdur. Bilhassa kendini Halîfe ilan eden Abdullah b. ez-Zübeyr fitnesini kanlı bir şekilde bastırdı. Bu olaylarda çok kan dökmesi onun "zalim" lakâbiyle anılmasına sebeb oldu. Mekke, Medine ve Taif valiliklerinde bulundu. 75/694 yılında Irak valiliğine, 78/697 senesinde ise Irak valiliğine ilave olarak Horâsân ve Sicistan da onun idaresine verilmişti. Sözkonusu dönemde Irak valisi Haccâc idi. Haccâc b. Yûsuf hakkında toplu bilgi için bkz, Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4, Bursa 1993, s. 117-127; H. Lammens, "Haccâc", *İA*, V/1, s.18-20; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi", *DİA*, XIV, s.427-428.

188 Kuteybe'nin Horâsân valisi olarak tayin ediliş tarihi Halîfe b. Hayyât ve İbnü'l-Esîr'e göre 86/705'tir. [Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.363); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.470)]

[Kuteybe] seksen sekiz senesinde [706-707] Ceyhûn'dan geçti[190]. Beykend halkı [bunu] haber aldılar ve Beykend'i tahkim ettiler[191]. [Şehir/şehir surları] çok sağlam idi. Beykend'e eskiden Şâristân diyorlardı. Onun sağlamlığından [dolayı] Şâristân-ı Rûyîn [Tunç Şehir] demişlerdir. Kuteybe birçok şiddetli savaş yaptı. Elli gün boyunca Müslümânlar âciz oldular ve eziyet gördüler[192]. [Sonunda] hîle/siyâset yaptılar. [Şöyle ki] bir topluluk,

et-Taberî ve İbn Kesîr'e göre ise 85/704'dir. et-Taberî, onun Horâsân valisi tayin edilişinin 85/704, Horâsân'a gelişinin ise 86/705, başka bir yerde de -Bâhilîlerin rivâyetine göre-85/704 tarihinde olduğunu kaydetmiştir. [et-Taberî, V, s.192-194, 214, 215; İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.95-97; 104-105)] Yine et-Taberî, Bâhilîlerin rivâyetine göre Kuteybe'nin orduyu teftiş ettiğini (عرض الجند) zikretmektedir. (et-Taberî, V, s.215). İbnü'l-Esîr de Kuteybe'nin Horâsân valiliğine atanmasını 86/705 senesi hâdisâtı arasında kaydetmekle birlikte et-Taberî'de yer alan 85/704 senesine dair rivâyeti aynen vermiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.470)]

189 Bu seferler hakkında bkz, [el-Belâzurî, (Türkçe terc, s.610-611)]; et-Taberî, V, s.214-217; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, (Tahkîk. Ali Şîrî) Beyrut 1411/1991, VII, s.135-136; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.470); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.95-97; 104-105; İbn Haldûn, III, s.59; Gibb, *a.g.e.*, s.31-33; Kurat, a.g.m., s.393-394; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.38-39; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.111-124.

190 Kuteybe b. Müslim, Mâverâü'n-nehr'de harekete geçmeden öönce, kendisine engel teşkil eden bazı yerli hükümdarlarla anlaşmak siyasetini takib etti. Önce Toharistan'da hüküm süren Akhun beglerinden Badgiz Tudunu Nîzek Tarhan ile anlaşma yaptı (87/705-706). Bundan sonra Mâverâü'n-nehr'deki şehirlerin zabtı için harekete geçti. [Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.369); el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.611); et-Taberî V, s.218; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.142-143; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.473); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.122); İbn Haldûn, III, s.59; ez-Zehebî, II, s.182; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı", s.393.] Nîzek Tarhan Emeviler döneminde Aşağı Türkistan'da Müslüman olan ilk Türk hükümdarıdır. Fetih hareketleri sırasında Badgiz'te kartal yuvası gibi bir kale yaptırmış ve çok geniş bir sahayı idaresi altına almıştı. Badgiz merkez olmak üzere Merv ve Herât arasında bulunan Tohâristân'ı da idaresi altına almıştı. Nîzek Tarhan hakkında bkz, Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, LI/201, (1987), s.1139-1152.; Aynı yazar, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., İstanbul 1998, s.30.

191 Kuteybe'nin Beykend harekâtı 87/706 senesindedir. [Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.370); el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.611); et-Taberî V, s.218; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.473); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.122)]

192 Bir rivâyete göre Kuteybe'nin, Tendür/Tenzür (تندر/تنذر) adında Acem bir casusu vardı. Buhârâlılar, ona bol miktarda mal vererek Kuteybe'yi bu savaştan geri çevirmesini istediler. O da Kuteybe'nin yanına gelip: "Seninle başbaşa görüşmem gerekiyor." dedi. Kuteybe, meclisindeki adamların dışarı çıkmalarını emretti. Yanında sadece Dırar b. Husayn kaldı. Tendür, Kuteybe'ye dedi ki: "Haccac, görevden azledildi. İşte onun azil haberini sana kısa zamanda bir görevli ulaştıracaktır. Adamlarını toplayıp hemen dönsen iyi edersin." Kuteybe, kölesi Siyah'a "Şunun boynunu vur." dedi ve Tendür'ü öldürttü. Sonra Dırar'a şöyle dedi: "Bu haberi benden ve senden başka bilen kimse yoktur. Allah'a söz veriyorum ki,

duvarın altından burca tünel açtı. Hisâr'ın içerisine bir ağıla çıktılar. Duvarı deldiler ve bir gedik açtılar. Müslümânlar henüz hisâra ulaşamıyorlardı. [Açılan] gedikten içeri girdiler. Kuteybe, "Her kim bu gedikten girerse, onun diyetini [ben] vereceğim. Eğer ölürse/öldürülürse de onun çocuklarına vereceğim." dedi. Herkes içeriye girmek istedi. Hisârı ele geçirdiler[193]. Beykend halkı emân diledi. Kuteybe, barış yaptı ve [çok miktarda] para aldı. Varkâ İbn en-Nasr el-Bâhilî'yi onların üzerine emîr yaptı. Kendisi de Buhârâ tarafına yöneldi.

Kuteybe, Hanbûn/Hunbûn (خنبون)'a ulaşınca ona [42] hisâr halkının [Beykendlilerin] muhâlefet ettikleri ve [bölgeye atanan] Emîr'i öldürdükleri haberini verdiler. Kuteybe, orduya "Gidiniz ve Beykend'i yağmalayınız. Onların kanlarını ve mâllarını size helâl kıldım." diye buyurdu.

Bu [durumun] sebebi şu idi: Beykend'de bir adam yaşardı. Onun iki güzel kızı vardı. Varkâ İbn Nasr, [o kızların] her ikisini aldı/seçti. [Kızların babası olan] bu adam, "Beykend büyük bir şehirdir. Niçin bütün şehirden [sadece] benim iki kızımı alıyorsun?" diye sordu. Varkâ cevap vermedi. [Bu-

eğer şu savaşımız sona ermeden bu durum duyulacak olursa (bilirim ki sen duyurmuşsun bu nedenle) seni de Tendür'ün akibetine uğratırım! Dilini tut, çünkü böyle durumlarda bu gibi haberlerin yayılması, askerlerin gücünü ve düşmana karşı direncini azaltır." (et-Taberî, V, s.219; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.144; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.474); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.122-123); Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.161-162)

193 Diğer kaynaklar, lağım kazdırmak suretiyle şehrin ele geçirilmesi hadisesini, en-Narşahî'nin aksine ilk kuşatma esnasında değil, Kuteybe'nin şehirden ayrıldıktan sonra çıkan isyân üzerine Beykend'e dönüp şehri tekrar kuşatması sırasında zikretmişlerdir. et-Taberî hâdiseyi şu şekilde anlatır: "...Bu haber Kuteybe'ye ulaşınca geri döndü bunun üzerine kaleye çekilen şehir halkı ile Kuteybe arasında bir ay savaş oldu. Savaş uzamaya başlayınca Kuteybe, işçiler vasıtasıyla şehri ayakta tutan duvarların altına lağımlar kazdırdı. Şehrin duvarlarının altında kazılan lağımların içine odunlar koydurdu. Bu odunlar yakılınca şehrin duvarları da çökecek ve yıkılacaktı. Tam bu esnada duvar çöktü, öyle ki lağım kazmakta olan kırk işçi yıkılan duvarın altında can verdi. Duvar yıkılınca Beykendliler çaresiz kaldılar..." (et-Taberî, V, s.219). İbn Kesîr ise aynı hâdise hakkında şunları söyler: "... Bunun üzerine Kuteybe geri döndü ve şehri kuşatma altına aldı. İnşaat işçilerine emir verdi, onlar da surlara tahta çakmaya başladılar Kuteybe, bu tahtaları tutuşturarak surları yakmak istiyordu, surlar yıkıldı. İşçilerden kırk kadarı öldü." İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.122-123)]. Ayrıca bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.474); İbn Haldûn, III, s.59.

nun üzerine] adam atılıp bir bıçak vurdu. [Bıçak/bıçak darbesi] Varkâ'nın karnına geldi. Ancak [bu darbe] tesirli değildi ve [Varkâ'yı] öldürmedi[194].

Haber Kuteybe'ye ulaşınca geri döndü ve Beykend'de eli silâh tutan kim var ise hepsini öldürdü. Kalanları [ise] köle yaptı. Öyle ki Beykend'de kimse kalmadı ve Beykend harâb oldu[195]. Beykend halkı tüccâr idiler. [Olay sırasında] birçoğu ticâret için Çin vilâyetinin beldelerine ve başka yerlere gitmiş idiler. Geri döndüklerinde çocuklarını, kadınlarını ve yakın akrabalarını istediler ve Araplardan satın aldılar. Beykend'i de tekrar mamur kıldılar. Beykend'den başka, tamamı virân olup hâli kalan ve [sonra] tekrar aynı şehirlilerin eliyle çabucak mamur olan hiçbir şehir yoktur demişlerdir.

Hikâye

Rivâyet ederler ki: Kuteybe Beykend'i fethettiğinde bir puthânede dört bin dirhem kıymetinde gümüş bir put ve gümüş kadehler buldu. Hepsini topladı tarttı/eritti. Yüz elli bin miskâl geldi[196]. [Bunların dışında] her biri güvercin beyazı gibi iki tane inci buldu. Kuteybe "Bu kadar büyük incileri nereden getirdiniz?" diye sordu. "İki kuş, ağızlarında tutarak getirmiş ve bu puthâneye bırakmışlardır." diye cevap verdiler. Sonra Kuteybe güzel şeyleri [nadîde eşyaları] topladı. O iki inciyle birlikte Haccâc'ın huzuruna gönderdi ve Beykend'in fethini [bildiren] mektup yazdı. Bu iki incinin kıssasını mektupda anlattı. Haccâc şu cevapı yazdı: "O anlattığın şey anlaşıldı. Bu iki büyük inci ve onları getiren kuşlara hayret ettim. [Ancak] öyle kıymetli bir

[194] Bazı kaynaklara göre Beykendlileri Müslümanlara karşı kışkırtan, kör veya bir gözü kör biriydi. Bu rivâyet için bkz, et-Taberî, V, s.219; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.474; İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.123).

[195] Kuteybe, Beykendlilerin sulh ve emân tekliflerini kabul etmeyerek şehirde büyük bir katliam yapmış, çok zengin ve mamur bir şehir olan Beykend yağma ve talana maruz kalmıştır. Öyle ki et-Taberî'nin ifadesiyle Arap ordusunun eline Horâsân'ın tamamında bile göremeyecekleri kadar altın, gümüş, para, mal ve ganimet geçmişti. Bu konuda geniş bilgi için bkz, Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.370); et-Taberî, V, s.219-220; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.145-146; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.474); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.123); İbnü'l-Cevzî, II, s.306; İbn Haldûn, III, s.59; ez-Zehebî, II, s.188-189; Gibb, *a.g.e.*, s.33; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.129 vd.

[196] et-Taberî'nin elli bin miskal ağırlığında, İbn A'sem iki yüz elli bin dinar ve İbn Kesîr'in de yüz elli bin dinar olduğu söylediği bu put ve diğer ganimetler hakkında bkz, et-Taberî, V, s.220; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.146; İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.123).

şeyi ele geçiren ve bana gönderen cömertliğine daha fazla [hayret ettim]. Bârekallahu aleyke." Sonra Beykend uzun yıllar harâb kaldı. **[43]**

Kuteybe, Beykend'in işini yola koyunca Hanbûn/Hunbûn'a gitti. Savaşlar yaptı. Hanbûn/Hunbûn (خنبون)[197], Târâb (تاراب)[198] ve birçok küçük köyü ele geçirip Verdâne'ye gitti. Orada Verdân Hudât adlı bir pâdişâh bulunuyordu. Onunla birçok savaşlar yaptı. Sonunda Verdân Hudât öldü. [Kuteybe], birçok köyü ele geçirdi[199].

Bu sırada Buhârâ köylerinden olan Târâb, Hanbûn/Hunbûn ve Râmitîn'den birçok asker toplanıp geldiler ve Kuteybe'yi çembere aldılar. Soğd Meliki Tarhûn[200], çok sayıda asker ile, Hanek Hudât çok büyük bir ordu ile ve Verdân Hudât da kendi kuvvetleriyle geldi. [Ayrıca] parayla tutmuş oldukları Fağfûr-i Çin'in kızkardeşinin oğlu Melik Kûr Mağânûn (كورمغانون)[201] da Kuteybe'yle savaşta ona yardım etmek için kırk bin adam ile gelmiş idi[202]. Askerler toplanınca Kuteybe'nin durumu zorlaştı. Kuteybe ve onun yârânı silâhsız idiler. Kuteybe "silahlarını yanlarından ayırmasınlar ve askerleri yalnız bırakmasınlar." diye seslendi. Bundan dolayı silâhın kıymeti

197 Horâsân yolu üzerinde olup Buhârâ ile arasında dört fersah idi. (es-Sem'ânî, II, s.405, 406; Yâkût el-Hamevî, II, s.391; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.82)

198 Buhârâ'nın köylerinden olan Târâb, Hanbûn/Hunbûn yakınlarında idi. (es-Sem'ânî, IV, s.27; Yâkût el-Hamevî, IV, s.4; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.82)

199 Kuteybe'nin Numicket/Tumuşkes ve Râmitîn/Ermesine'yi ele geçirmesi 88/70 senesindedir. [Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.371); el-Belâzurî, (Türkçe terc, s.612); et-Taberî, V, s.223; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.146; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.478)]

200 İbn A'sem'de Soğd Meliki Tarhân (طرخان ملك السغد). [İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.147]

201 İbn A'sem'de Türk Meliki Kûr Mağânûn (كورمغانون ملك الترك), el-Ya'kûbî'de Kür Ma'ânûn (كر معانون), et-Taberî'de Kûr Bağânûn et-Türkî (كوربغانون التركي), İbnü'l-Esîr'de ise Kûr Ne'âbûn (كور نعابون) [İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.147; et-Taberî, V, s.223; İbnü'l-Esîr, II, s.332, (Türkçe terc, IV, s.478)]. Hasan Kurt'un naklettiğine göre Şemseddin Günaltay, Arap alfabesinde bazı harflerin yazılışları birbirine çok benzediği için isimlerin yazılışlarında birtakım hataların ortaya çıktığını, buna zaman zaman bir de ehil olmayan müstensihlerin yaptıkları yanlışların eklendiğini belirttikten sonra bu ismin aslında Gür Boğa olduğunu ve bu şahsın II. Göktürk Devleti'nin hükümdarlarından Kapağan Kağan'ın yeğenlerinden olduğunu ileri sürmüştür. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.165) Bazı yazarlara ise göre bu isimle zikredilen kişinin Türgiş hükümdarı olması muhtemeldir. Zira bu hadiselerden otuz sene sonra Türgişlerin Mâverâü'n-nehr'e yönelik bir herekâtında hükümdarlarının isminin "Kûr Mağânûn" olduğu bilinmektedir. (Gibb, *a.g.e.*, s.35; Kurat, a.g.m., s.394).

202 Bazı kaynaklarda müttefik ordusunun sayısı iki yüz bin kişi olarak zikredilmiştir. [Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.371); et-Taberî, V, s.223; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.147; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.478); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.128); ez-Zehebî, II, s.189]

arttı. Öyle ki bir mızrak elli dirhem, bir kalkan elli ya da altmış dirhem ve bir zırh yedi yüz dirhem oldu.

[Bu sırada] Hayyân en-Nebatî, Kuteybe'ye "Bana yarına kadar izin ver, [düşmanı] araştırayım [ve bir çare bulayım]." dedi. Sabah olunca Hayyân en-Nebatî, Soğd Meliki'nin yanına birini gönderdi ve "Benden sana [bazı] nasîhatler var. [Bunları sana söyleyebilmem için] ikimizin bir yerde buluşması gerekiyor." dedi. Tarhûn, "Münasibdir. Ne vakit buluşalım." diye cevap verdi. Hayyân "Askerlerin savaşla meşgul oldukları ve savaşın şiddetlendiği vakitte." dedi. Öyle yaptılar. Savaşın şiddetlendiği sırada Hayyân en-Nebatî, Tarhûn'u gördü ve [ona] "Mülk senden gitmiş; senin haberin yok." dedi. [Tarhûn] "Nasıl?" diye sordu. [Hayyân] "Biz burada, hava sıcak olmasına rağmen bu kadar dayandık. Şimdi hava soğuktur ve bizim gitme vaktimizdir. Biz burada olduğumuz zaman bu Türkler bizimle savaşıyorlardı. Biz buradan gittikten [sonra] ise seninle yaparlar [savaşırlar]. Soğd vilâyetinin her bir yeri güzeldir. Güzellikte onun benzeri dünyada yoktur. Onlar [Türkler] Türkistân'a gidene kadar seninle birlikte nerede kalırlar? Sen sıkıntıya düşersin, senin ülkeni ele geçirirler." [**44**] diye cevap verdi. [Bunun üzerine] Tarhûn "Benim izlemem gereken yol nedir/ne olmalıdır?" diye sordu. [Hayyân], "Kuteybe ile barış yap ve bir şey [biraz mâl/para] ver. Türklere, Haccâc'ın Müslümânlara yardım gönderdiğini, çok büyük bir ordunun Kiş ve Nahşeb yolunda olduğunu söyle ve 'Ben geri dönüyorum.' de. [Böylece] onlar da geri dönerler. [Neticede] sen bizimle barış yapmış, bizden ahid almış olursun, biz de sana kötü niyet beslemeyiz ve [seni] incitmeyiz. [Böylece] bu sıkıntıdan kurtulursun." dedi.

Tarhûn, "Bana iyi nasîhat verdin. Öyle yapayım ve bu gece geri döneyim." dedi. Tarhûn gece olunca Kuteybe'nin yanına adam gönderip barış yaptı ve iki bin dirhem para gönderdi. Boru/borazan çaldılar ve yola koyuldular. Dihkânlar ve emîrler, "Ne oldu?" diye sordular. [Tarhûn], "Aman, akıllı (dikkatli) olun! Haccâc, bizim arkamızdan gelip, bizi araya alması (etrafımızı sarması) için Kiş ve Nahşeb tarafından çok büyük bir ordu göndermiştir. Ben kendi vilâyetime geri dönüyorum." dedi. Kûr Mağânûn-i Türk (كورمغانون ترک) adam gönderdi ve bilgi istedi. Bu durumdan ona da

haber verdiler. O da boru/borazan çaldırdı ve gitti[203]. Vilâyeti yağmalıyorlar ve gidiyorlardı. [Böylece] Hudâ-yı Te'âlâ o belâyı Müslümânların başından kaldırdı.

Kuteybe, [orada] dört ay kalmış ve bu müddette Kuteybe'nin ve onun yârânının haberi Haccâc'a ulaşmamış idi. Haccâc'ın kalbi bu tarafla meşgul oluyordu [aklı bu tarafta idi]. Mescidlerde Kur'ân okuyorlar, hatimler indiriyorlar, dualar ediyorlardı. Kuteybe ve onun yârânı tekrar Buhârâ'ya gittiler. Bu, Buhârâ'ya dördüncü [gelişleri idi]. [Daha önce üç defa] Buhârâ'ya gelmiş, savaşmış, ganîmet almış, bu vilâyette biraz yağma yapmış, [bölge halkının] bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esîr edip götürmüş, Merv'e kadar gitmiş ve Buhârâ'ya [Allah onu affetsin ve belâlardan korusun] geri dönmüştü. [45]

Buhârâ'nın Fethi ve Orada İslâm'ın Doğuşu

Muhammed b. Ca'fer rivâyet etmiştir ki: Tuğşâde/Tuğşâd'ın annesi olan Hâtûn'un kocası ölmüş idi. Onun oğlu padişâhzâde Buhâr Hudât küçük idi. Tahta bu Hâtûn sahipti [Ülkeyi Hâtûn yönetiyordu]. Ubeydullâh b. Ziyâd ve Sa'îd b. Osmân b. 'Âffân [radıyallahu anhma] ile ilgili bölümde anlatıldığı gibi İslâm ordusu her yaz Buhârâ'ya gelmiş ve gazve yapmış, kışın [ise] geri dönmüştü. Bu Hâtûn her gelişlerinde biraz savaşmış ve [ardından] tekrar barış yapmıştı. Onun oğlu küçük olduğundan, hanedândan herkes bu mülke tamah etmişlerdi. Buhâr Hudât'la savaşarak Buhârâ alınmış idi. Her seferinde Buhârâ halkı Müslümân oluyor, [sonra] Araplar geri dönünce tekrar irtidât ediyorlardı. Kuteybe üç defa onları Müslümân yapmış idi. [Ancak

203 Diğer kaynaklarda hadise şu şekilde anlatılmaktadır: "Kuteybe seferi bitirip Merv'e gitmek üzere hareket ettiği sırada, Türklerden, Soğdlulardan ve Fergânalılardan oluşan kalabalık bir ordu, Müslüman ordusunun önünde giden Kuteybe'nin bir mil gerisinde bulunan Abdurrahman b. Müslim el-Bâhilî kumandasındaki artçı (sâkâ) birliğine saldırdı. Kuteybe hemen hareket edip Abdurrahman'ın yardımına koştu. Türklerin Müslümanlar üzerinde üstünlük kurdukları sırada Kuteybe yardıma geldi ve rahatlayan ordu savaşı kazandı. Savaş öğlene kadar sürdü. Bu savaşta Nîzek Tarhan da Kuteybe'nin yanında yer almıştı. Türkler o savaşta yenildiler." Bu hadise hakkında bkz, Halîfe b. Hayyât, (Türkçe terc, s.371-372); et-Taberî, V, s.223; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.147; Ya'kûbî, (Farsça terc., II, s.240-241); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.478); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.128); İbn Haldûn, III, s.59; Yıldız, *Türkler ve İslâmiyet*, s.38-39; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.131-132; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.165-166)

onlar] her seferinde dinden dönmüş, kâfir olmuş idiler. Bu dördüncü seferde Kuteybe savaştı ve şehri ele geçirdi[204].

[Kuteybe] birçok mücadeleden sonra [Buhârâ'da] İslâm'ı açıkladı ve Müslümânlığı onların [Buhârâlıların] kalbine yerleştirdi. Her bir yolla [her yolu deneyerek] onların durumunu sağlamlaştırdı. [Ancak] onlar, İslâm'ı zâhiren kabul ettiler. Gizlice putperestlik yapıyorlardı. Kuteybe, Arapların onlar ile birlikte yaşamaları, onların ahvâlinden haberdâr olmaları ve mecburen Müslümân olmaları için, Buhârâ halkının kendi evlerinden bir yarısını Araplara vermelerini emretmeyi uygun buldu[205]. Bu yolla Müslümânlık zâhir oldu. Şerî'at hükümlerine uymak, onlara zorunlu kılındı. Mescidler binâ edildi, âsâr-ı küfr ve mecûsîlik gelenekleri (resm-i gebrî) kaldırıldı. Büyük çaba gösteriyordu. Her kim ahkâm-ı şerî'atte bir kusur yapmışsa, cezalandırıyordu. Mescid-i Câmi' binâ etti ve insanlara, Buhârâ halkını Cuma namâzına getirmeleri buyurdu. Allahu Te'alâ, bu hayrın sevâbını onun âhiret zahîresine/azığına koysun[206]. [46]

Mescid-i Câmi'in İnşâsı

Kuteybe b. Müslim, doksan dört senesinde [712-713] Buhârâ hisârı içinde Mescid-i Câmi' binâ etti[207]. [Mescid-i Câmi'in binâ edildiği] o yer

[204] Kuteybe, 89/708 senesinde yaptığı askerî harekât neticesinde Buhârâ çevresini ele geçirmiş, ancak Buhârâ'yı hâkimiyet altına alamamıştı. Rivâyete göre bu durumdan haberdar olan Haccac, bir an önce Buhârâ'yı fethetmesini emretmiş ve bunun üzerine 90/709 tarihinde hareket eden Kuteybe, Buhârâ'yı ele geçirmiştir. Buhârâ'nın Kuteybe tarafından kuşatılması ve şehrin düşüşü hakkında geniş bilgi için bkz, el-Belâzurî, (Türkçe terc, s.612); et-Taberî, V, s.225-226; İbn A'sem el-Kûfî, VII, s.147-148; Ya'kûbî, (Farsça terc, II, s.240); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IV, s.479, 485-486); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.129-130, 131-132); İbnü'l-Cevzî, II, s.309, 311; İbn Haldûn, III, s.59.; ez-Zehebî, II, s.190; Gibb, *a.g.e.*, s.35-36; Yıldız, *Türkler ve İslâmiyet*, s.39-40; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.131-137; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.166-169)

[205] Bu dönemde farklı coğrafyalardaki Arap iskânı hakkında bkz, Khalü Athamına, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", (Çev: Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), s.203-226.

[206] Buhârâ'nın fethi ve bölgede İslamiyet'in yayılışı hakkında toplu bilgi için bkz, Erkan Göksu, "Buhârâ'da Ezân Sesleri", *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 13-14 Mayıs 2011.

[207] Anlaşıldığı kadarıyla bu Mescid-i Câmi', iç kalede, putperestlerin tapınağının bulunduğu ve şehrin en kalabalık mevkii durumunda olan Mâh-ı Rûz çarşısında yer almaktaydı. (Barthold, *Türkistân*, s.114; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.48.)

[eskiden] puthâne idi. Buhârâ halkına her Cuma orada toplanmalarını buyurdu. Öyle ki münâdî, her Cuma "Her kim Cuma namâzında hâzır olursa, iki dirhem verilecektir." diyordu.

Buhârâ halkı, İslâm'ın ilk [dönemlerinde], namâzda Kur'ân'ı Farsça (Pârisî) okuyorlardı. [Çünkü] Arapça (Arabî) bilmiyorlardı. Rükû' vakti olunca/gelince orada bulunan bir adam onların arkasından "bekünîtâ nekînet (بكنيتّا نكينت)", secde yapmak istediklerinde "nekûniyâ nekûnî (نكونيا نكونى)" diye bağırıyordu.

Muhammed-i Ca'fer, kitabında Buhârâ Mescid-i Câmi'inin kapılarının üzerinde sûret gördüğünü zikretmiştir. O yüzler kazınmış ve kalanı öylece bırakılmıştı. Kendi üstâdına [câmi'i yapana] "O kapılar önceden mi yapılmıştır [eskiden mi kalmıştır]?" diye sordum. Yaşlı bir adam bu durumun sebebini şu şekilde anlattı: "O zamanda şehrin dışında, zenginlerin oturdukları yedi yüz köşk vardı[208]. Onlar [bu köşklerde oturanlar] kibirli [ve zengin] olduklarından Mescid-i Câmi'e [bunlardan] fazla kimse gelmiyordu. Fakat fakîrler, o iki dirhemi almak için geliyorlardı.

Bir Cuma günü Müslümânlar köşklerin kapısına gittiler ve onları Cuma namâzına çağırdılar. Israr ettiler. [Fakat köşklerde oturanlar kabul etmedikleri gibi] köşklerin damından onlara [Müslümânlara] taş attılar. [Aralarında] çatışma oldu. Müslümânlar galebe ettiler ve onların köşklerinin kapılarını söküp getirdiler. Onların hepsi o kapılara kendi putunun sûretini yapmış idi. Mescid-i Câmi' kalabalıklaşınca, o kapıları Mescid-i Câmi'in [genişletilmesi için] kullandılar. Yüz sûretlerini kazıdılar. Kazıyamadıklarını da bırakıp öylece kullandılar."

Ahmed b. Muhammed İbn Nasr der ki: "Bu gün, damlardan indirilip Mescid-i Câmi'e sarfedilen o kapılardan biri orada kalmıştır. [47] İstersen Horâsân Emîri'nin sarâyına [bak], kapının ilk yüzünde görürsün, ikinci kapı [da] kalan o kapılardandır. Kazıma izi hala orada bellidir.

Hisârın içinde olub Kuteybe [tarafından] binâ edilmiş olan o Mescid-i Câmi'de halk namâz kılıyordu. Müslümânlık yayılınca, insanların İslâm'a rağbeti gün be gün fazlalaşıyordu. Zamanla o mescide sığmaz oldular. [Bu

[208] Daha önce bahsedilen Âl-i Keskese/Kuskusa kasdediliyor.

durum] Fazl İbn Yahyâ b. Hâlid-i Bermekî[209] döneminde [son buldu]. Zira o, Hârûn er-Reşîd zamanında Horâsân Emîri olunca Buhârâ halkı toplandı ve hepbirlikte hisârın göletini bina etti. [Ardından] da yüz elli dört senesi içinde [770-771] hisâr ile şâristân arasına bir Mescid-i Câmi' yaptılar. Hisâr Mescid-i Câmi 'inde Cuma namâzı kıldılar. Mescid-i Câmi' eskiyince Hisâr Mescid-i Câmi'i boş kaldı ve Dîvân-ı Harâc'a bağlandı. Hiç kimsenin [bu] büyük mescidin imârında Fazl b. Yahyâ-yı Bermekî kadar büyük eseri [katkısı] olmadı. [Zira] o, birçok mâl/para sarfetmişti. Ondan sonra Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî (rahmetullahi aleyh) zamanına kadar her emîr [Mescid-i Câmi'i] biraz daha genişletiyordu. O [Emîr İsmâ'îl], birçok ev satın aldı ve Mescid-i Câmi'i üçte bir oranında genişletti. Ramazan ayında mescidlerde kandiller [yakılmasını] buyuran ilk kişi, bu Fazl İbn Yahyâ-yı Bermekî idi.

Hikâye

Rivâyet etmişlerdir ki: Emîr Sa'îd Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl zamanında Ramazan ayında Cuma günü idi. Halkın, Mescid-i Câmi'in kapısında içeri girdikleri sırada, mescid birden çöktü ve birçok insan orada helâk oldu. Şehrin her yerinde matem oldu. Bazılarını dışarı çıkardıklarında henüz nefes alıyorlardı. [Ancak] bir süre yaşadılar ve öldüler. Bazılarının el ve ayakları kırılmış idi. Şehir halkından birçok insan öldü. Öyle ki bu olaydan sonra Buhârâ şehri boş kaldı.

Şehir halkı yine de sağlam kaldılar. Sultân'ın adamları (peyvestegân-i Sultân) herkese yardım ettiler. Kâdı Ebû [...][210] (rahimehullâh) o işe [Mescid-i Câmi'in imârına] ön ayak oldu ve [yıkılan binayı] bir seneye kadar yeniden inşâ ettiler. [Ancak] ertesi sene **[48]** bir kez daha yıkıldı. İki kıble tarafı da çöktü. [Neyse ki] halk orada [binânın içinde] değildi. Tekrar mamur ettiler. Ebû 'Ubeydullâh b. el-Ceyhânî, beş sene müddetle kendi hâlis-i

[209] Hârûn er-Reşîd'in sütkardeşidir. Kardeşi Cafer el-Bermekî'den önce vezirlik makamına yükselmiştir. Kardeşi vezareti aldıktan sonra Horâsân valisi olarak tayin edilmiştir. Hârûn er-Reşîd, Cafer el-Bermekî'yi öldürttükten sonra onu ve babası Yahyâ'yı da hapsetmiş ve 193/808 senesinde hapis bulunduğu sırada ölmüştür.

[210] Bu yer metinde boş bırakılmıştır.

mâlından sarf ederek üç yüz altı senesinde [918-919] minâreyi inşa etti[211]. O [Ebû 'Ubeydullâh b. el-Ceyhânî], o tarihde Sultân'ın vezîri idi.

Bu Mescid-i Câmi', İbrâhîm Tamgac Han'ın saltanatının sonuna kadar hisârın yanında bulunuyordu. İbrâhîm Tamgac Han'ın diğer bir oğlu olan Şemsü'l-mülk Nasr b. İbrâhîm tahta oturdu ve Buhârâ üzerine yürüdü[212]. Seyfes/Sîfes (سيفس)[213], Buhârâ hisârını tahkim etti. Şemsü'l-mülk, Buhârâ hisârının kapısının önünde savaştı. [Savaş esnâsında] Mescid-i Câmi'in minâresinden hisârın içine ok attılar. Hisâr halkı oradan [atılan oklardan dolayı] sıkıntıya düştü. [Bunun üzerine] Şemsü'l-mülk, hisârdan ateş atmalarını buyurdu. Minârenin tepesi ahşap olduğundan tutuştu. Yanan [parçalar], Mescid-i Câmi'e düştü ve Mescid-i Câmi' yandı.

Melik Şemsü'l-mülk hisârı ele geçirince ve Buhârâ mülkü ona bağlanınca Mescid-i Câmi'in tekrar binâ edilmesini buyurdu. Hisâr ile Mescid-i Câmi'in arasında hendek kazmalarını söyledi. Minârenin tepesini pişmiş kerpiçten yaptılar. Maksûre ve o maksûrenin önünde bulunan binânın, hisârdan daha uzağa yapılmasını buyurdu. Hâcegân ve zenginlerden herkes yardım ettiler. Sonunda binâ tamamlandı.

Bu Mescid-i Câmi'in yanması dört yüz altmış [1067-1068], [yeni] binânın tamamlanması ise dört yüz altmış bir senesinde [1068-1069] olmuş idi. Muhammed b. Ebî Bekr der ki: güvenilen birinden işittim ki Buhârâ'daki bu maksûre, minber ve mihrâbı, Melik Şemsü'l-mük [Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han]'ün emriyle Semerkand'da kazımışlar, nakşetmişler ve Buhârâ'ya getirmişlerdir.

211 Bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.48.

212 İbrâhîm Tamgac Han 460 (1067-1068) senesinde felç olmuş ve tahtını oğlu Şemsü'l-Mülk'e bırakmıştı. Şemsü'l-Mülk'ün Buhârâ'ya yürümesinin sebebi, bazı kaynakların Toğan Han b. Tafğaç/Tabgac, bazı kaynakların ise Şu'ayb (شعيب) veya Şu'ays (شعيث) ismiyle kaydettiği kardeşinin onun hükümdarlığını kabul etmeyerek isyân etmesiydi. İbnü'l-Esîr, iki kardeş arasındaki savaşın Semerkand'da meydana geldiğini kaydetmiştir. Ona göre Semerkand üzerine yürüyen –müellifimizin verdiği bilginin aksine– Şemsü'l-Mülk değil, kardeşi Toğan Han b. Tafğaç/Tabgac'tır. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.234-235)]. Ayrıca bkz, Barthold, *Türkistân*, s.335; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.18.

213 Yukarıda da belirtildiği üzere bu isim bazı kaynaklarda Toğan Han b. Tafğaç/Tabgac, bazı kaynaklarda ise Şu'ayb (شعيب) veya Şu'ays (شعيث) şeklinde zikredilmiştir. İbnü'l-Esîr'in zikrettiği Toğan, sözkonusu kişinin ismi değil, unvanıdır. (Barthold, *Türkistân*, s.335 n)

Bu mescid, Arslan Han Muhammed b. Süleymân zamanına kadar bu özelliğiyle duruyordu. O, Şemsü'l-mülk [Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han] zamanında olduğu gibi, ona bir zarar gelmesin diye Mescid-i Câmi'in hisârdan daha uzakta yapılmasını buyurdu. Arslan Han şâristânda hisâra Mescid-i Câmi'den daha yakın olan birçok ev satın aldı ve oraya yapmalarını söyledi. Hisârın yanındaki minâreyi de oradan kaldırıp [49] şâristâna yapmalarını buyurdu. Gösteriş ve güzellikte onun misli hiçbir yerde yoktu. Tamamlanınca onun tepesini koydular. Bitmesine az kalmıştı ki göz/nazar değdi ve minâre yıkıldı. Mescid-i Câmi'in üzerine düştü ve mescidin üçte biri çöktü. Nakkâşlık ve marangozluk eseri olan [işlemeli ve oymalı] ahşapların hepsi kırıldı. Arslan Han bir kez daha minâre getirmelerini buyurdu. [Bu defa daha] sağlam olmasına özen gösterdiler ve tepesini pişmiş tuğladan yaptılar. [Arslan Han bu binânın masrafının] hepsini kendi hâlis-i mâlından harcadı. Arslan Han'ın [yapılmasını] buyurduğu o Mescid-i Câmi' beş yüz on beş senesinde [1121-1122] tamamlandı[214].

Mescidde beş avlu/iç avlu vardır. Arslan Han yaptırmış olduğu minâre ile şâristânda bulunan Şemsü'l-mülk [Nasr b. İbrâhîm Tamgac Han]'ın yaptırmış olduğu o büyük sarây ve maksûrenin arasında, eskiden hisârın yanında olan iki avlu/iç avlu bulunur. Bunlardan biri, Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî'den (rahimehullah) kalma olup iki yüz doksan senesinde [902-903] yapılmıştır. Horâsân Emîri'nin sarâyı tarafında olan diğeri ise, Emîr Hamîd Nûh b. Nasr b. İsmâ'îl-i Sâmânî tarafından Sallallahu aleyhi ve sellem'in hicret-i nebeviyyesinin üç yüz kırkıncı senesinde [951-952] yaptırmıştır.

Bayram Namâzgâhı

Kuteybe b. Müslim, Mescid-i Câmi' binâ edince, [câmi'] hisârın içinde [yani şehrin iç tarafında] kaldı. O havâlîye Rîgistân diyorlardı. O yeri bayram namâzgâhı yaptı. Müslümânlar'ı bayram namâzgâhı yapılana kadar [oradan] çıkardı. Halka, silâhlarını yanlarında taşımalarını buyurdu. Bunun sebebi İslâm'ın henüz yeni oluşu ve Müslümânların, kâfirlerden emin olmamaları idi. Eli silâh tutan herkesin, üzerinde [silâh] taşıması, bugün

[214] Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.22.

gelenek olarak devam etmektedir. [50] O kapıya, Ma'bed'in Sarâyının Kapısı dediler. Bu Ma'bedü'l-hayl (معبد الخيل)[215], Buhârâ Emîri olmuş idi.

Bu namâzgâh'da uzun yıllar bayram namâzı kıldılar. [Ancak cemaat kalabalık olduğundan] buraya sığmıyorlardı. Emîr Sedîd Mansûr b. Nûh b. Nasr, Semtîn (سمتين) yolu üzerindeki duvarları (hâyithâ "حايطها") ve nezîh bahçeleri, çok para [ödeyerek] satın aldı ve birçok servet harcayarak orayı bayram namâzgâhı yaptı. Güzel [bir] minber ve mihrâb ile mükebbirlerin (مكبران), halkın duyması için üzerine [çıkıp] tekbîr getirecekleri sütunlar yapmalarını buyurdu. Namâzgâh yerinden Buhârâ hisârına kadar yarım fersah idi. Halkın tamamı [orada] bulunuyordu. Uzun yıllar bayram namâzı orada kılındı. Bu [namâzgâhın yapılış] târîhi üç yüz altmış senesi [970-971] idi.

O namâzgâh, Arslan Han zamanına kadar kaldı. Arslan Han, halka zorluk olmaması ve eğer bir vakit bir düşman şehre saldırırsa şehir halkının yok olmaması için, namâzgâhı şehrin yakınına yapmalarını emretti. İbrâhîm Kapısı (Dervâze-i İbrâhîm)'nda pâdişâhların ona Şemsâbâd dedikleri bir bahçe vardı. Ziraat yaptıkları bu bahçe vîrân olmuş idi. Hakan-i Türk, onların hepsini almalarını ve onun üzerine yüksek duvarlar yapmalarını buyurdu. Pişmiş tuğladan minber ve mihrâb yaptılar. Onun önüne mükebbir sütunları diktiler. Bu [binânın yapılışı] Sallallahu aleyhi ve sellem'in hicret-i nebeviyyesinin beş yüz on beşinci senesi [1121-1122] idi.

Buhârâ Şehrinin Araplar ve Acemler Arasında Taksîm Edilmesi

Hâtemü'l-fakîhden Muhammed b. Ca'fer rivâyet eder ki: Kuteybe dördüncü kez Buhârâ'ya gelip Buhârâ'yı ele geçirdiğinde, her sene Halîfe'ye iki yüz bin dirhem, Horâsân Emîri'ne de on bin dirhem göndermeleri, evlerinden ve arazilerinden bir yarısını Müslümânlara vermeleri, [51] Arapların hayvanlarının yemi/otu ile [yakacak] odun ve harcadıkları diğer şeyleri ödemeleri şartıyla barış yaptı. Şehir dışında bulunan insanlar da vermek

[215] "Ma'bedü'l-Hayl", kelime anlamı olarak "atlıların taptığı" demektir. Müellifin Emîr-i Buhâra olarak görev yaptığını söylediği bu şahıs hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. (Barthold, *Türkistân*, s.107)

zorunda kaldılar. Şehirde bulunan evler ve bazı mahalleler dağıldılar ve birer köy gibi birbirlerinden ayrıldılar[216].

Şehristânın yedi kapısı vardı:

Birincisine Pazar [Çarşı] Kapısı derlerdi. Çünkü o dönemde şehirde hiçbir kapının yanında pazar yoktu. Biz [bu kapıya] Attârlar Kapısı diyor idik[217].

Sonra Kuteybe şehristânı oradan yani Attârlar Kapısı'nın girişinden taksim etti. [İkinci kapı olan] Nûn Kapısı'na[218] kadar Rebî'a ve Muzar [aşiretlerine], diğer tarafı da Yemenlilere'e vermiş idi.

Şehristânın girişinde sol taraftaki birinci sokağa Rindân Sokağı derler. Onun arkasında/ondan sonra Tersâyân Kîliseleri vardır. Orada bir mescid [de] bulunur ve bu mescide Benî Hanzale Mescidi derler[219].

Şehristân kapısından girişte sağ tarafta bir sokak vardı ki ona Vezîr b. Eyyûb b. Hassân Sokağı derlerdi. O sokağa Kâh Sokağı da denirdi. Bu Vezîr b. Eyyûb, Kuteybe'nin serhenglerinden olup serhenglik yapmıştı. Babası Eyyûb ise Buhârâ Emîri olmuştu. İslâmî dönemde Kuteybe b. Müslim'in elinden Buhârâ'da emîr olan ilk kişi oydu [Kuteybe tarafından Buhârâ'ya atanan ilk Müslümân emîr o idi]. Buhârâ emîrleri daima bu Kâh Sokağı'nda ikâmet etmişlerdi. Buhârâ emîrlerinin her birinin orada ayrı bir sarâyı vardı.

[Orada] Hîne/Hayne (خينه) isimli bir dihkân yaşamıştı. İslâm'a geçince [Müslümân olunca] Ahmed ismini almıştı. Bu Kâh Sokağı tamamen onun

216 Bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.48

217 İslâm öncesi dönemlerde pazar yeri şehir merkezinin dışında kurulmaktaydı. Şehir halkının alışveriş ihtiyacını karşılamak için bu kapıyı kullandığı anlaşılmaktadır. Çarşı Kapısı Araplarca Bâbu'l-Hadîd (باب الحديد) yani Demir Kapı adı verilen kale kapısı önünde bulunmaktaydı. (İbn Havkal, s.399; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.136; Şeşen, *a.g.e.*, s.225; Barthold, "Buhârâ", *İA*, II, s.764; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 50; Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.47)

218 İbn Havkal, el-İstahrî ve el-Makdisî bu kapıyı Nûr (باب نور) olarak kaydetmişlerdir. (İbn Havkal, s.399; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.136; Şeşen, *a.g.e.*, s.225) Hasan Kurt, bu kapının adının "Nûr" olması "Nûn" olması ihtimalinden daha kuvvetli olduğunu, zira Buhârâ'nın Nûr adlı bir köyü bulunduğunu ve bu kapının sözkonusu köye açılan bir kapı olduğu kanaatindedir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.50).

219 Anlaşıldığı kadarıyla burada bulunan kilise mescide çevrilmiş ve buraya Benî Hanzala Mescidi adı verilmiştir. (Barthold, *Türkistân*, 112)

olmuş idi ve bu dihkânın bu sokakta kensine ait bir sarâyı vardı. Buhârâ emîrleri daima bu sarâyda ikamet ettiler. Ondan sonra bu sarây, onun sâhibinin elinden çıkmış idi. Yüz elli senesinde [767-768] bu Kedre-i Hîne/Hayne (كدره خينه) isimli dihkânın mirasçıları, Halîfe Ebû Ca'fer Devânikî'nin huzurunda bu sarâyı dava ettiler [istediler] ve tapusunu çıkardılar. Onun ilk sınırı, Çûbe-i Bakkâlân boyunca şehristân sûru; ikinci sınırı Fıstık Kıranlar Pazarı boyunca şehristân sûru; üçüncü sınırı [ise] Nûn Kapısı'nın girişindeki düz yoldan şehristânın ortasına kadar idi.

Attârlar Kapısı'ndan Nûn Kapısı'na kadar, şehristânın dörtte biri olan [alanın/bölgenin] hepsini bir mahalle olarak bu tapuya [**52**] kaydetmişlerdi. Buhârâ şehrinin pazarında bin dükkân ile Buhârâ Suyu ve İslâmî döneminde Ferâvîz-i 'Ulyâ' ismini alan su kanalı [üzerinde bulunan] yetmiş beş parça hâs köyün hepsini Halîfe'nin huzurunda dava ettiler [istediler] ve tapuları arz ettiler. Şâhidler, tasdik ettiler ve [bunun üzerine] Halîfe, kaydetmelerini buyurdu. [Onları] Buhârâ'ya getirdiler ve [o mülklerin] hepsini geri aldılar. Ondan sonra onların çocukları [o mülkleri] herkese parça parça sattılar ve böylece [bu emlâk] halkın elinde dağılıp parçalandı.

Attârlar Kapısı'ndan geçince [üçüncü kapı olan] Benî Sa'd Kapısı'na ve Benî Sa'd Mescidi'ne gelinir. Hasan b. 'Alâ es-Soğdî, büyük bir adam imiş. Onun, şâristânda çok yüksek bir sarâyı varmış. Öyle ki hiçbir pâdişâhın onun benzeri [bir sarâyı] yokmuş. 'Alâ Sokağı'na 'Alâ Kapısı'nı binâ etmiştir ve bu hazîreyi o yapmıştır. Bu hazîreden ona her ay bin iki yüz dînâr kira geliri hâsıl olurmuş. Şâristânda [birçok] gelir getiren araziye sahipmiş.

Hikâye

Horâsân Emîri Hasan b. Tâhir[220] zamanında, onun Hafs b. Hâşim adından bir vezîri vardı. O, bu arazileri onlardan satın almak istedi, [ancak onlar] satmadılar. Bu sebeble onları hapsetti ve birçok işkence yaptı. Onları her hafta bir kere huzuruna çağırıyor, [arazilerine] müşteri oluyor, [onlar]

220 Bu isimde bir Horâsân Valisi bulunmamaktadır. Sözkonusu şahsın Muhammed b. Tâhir'in Herat valisi Abdullah b. Tâhir olması muhtemeldir. Amr b. Leys Herât'ı ele geçirdiğinde Hüseyin b. Abdullah b. Tâhir burada vali idi. Frye, *The History of Bukhara*, (Notlar), s.138.

satmayınca tekrar zindâna gönderiyor ve işkenceyi artırmalarını emrediyordu.

Bunun üzerinden on beş sene geçti. Onlar işkence ve sıkıntı çekiyorlar, [ancak] arazilerini satmıyorlardı. Bir gün Hafs b. Hâşim onları çağırdı ve "Uzun zaman geçti, siz işkencede kaldınız. Âkıbet ne olacak, neyi bekliyorsunuz?" diye sordu. Hasan b. 'Alâ "[Şu] üç şeyden birini: Ya sen ölürsün, ya senin efendin ölür ya da biz ölürüz." diye cevap verdi. Hafs, o gün hapis ve işkenceyi artırmalarını buyurdu. Bu sözün üzerinden bir ay geçmemiş idi ki, Horâsân Emîri öldü. Ayaklanma çıktı ve zindânı yıktılar [mahkûmları serbest bıraktılar]. Hafs b. Hâşim kaçtı. Onun sarâyını yağmaladılar. [**53**] Hafs, saklandığı [yerde] öldü. Hasan b. 'Alâ, kardeşleri ile birlikte Buhârâ'ya geri döndü.

Benî Sa'd Kapısı'ndan geçince [dördüncü kapı olan] Benî Esed Kapısı vardır. Bu kapıya câhiliyyede [İslâmiyet'ten önceki dönemde] Mühre Kapısı demişlerdir. O kapıdan dışarı çıkınca, Horâsân Emîri'nin sarâyının arkasına gelinir.

Diğer [beşinci] kapıya Gebriyye Kapısı demişlerdir[221]. Çünkü kapıdan dışarı çıkınca hisârın önünde olursun. Bugün o mahalle vîrân olmuştur. O mahalleye Fağsâdre/Fuğsâdre (فغسادره) de diyorlardı. Şimdi o yer mezarlık olmuştur. Birçok Arabın evi o kapıdadır. O kapı, kapıların en sağlamıdır. Onun, altmış adım uzunluğunda büyük bir kemeri vardır. O kemerin aşağısında birçok ev bulunur. Bu binâyı Sûnâs Tegîn (سوناس تگین) isimli bir emîr yaptırmıştır. Aynı yerde, onun mezarı vardır.

Diğer [altıncı] kapı Hakrah Kapısı'dır. Hâce İmâm Ebû Hafs-i Kebîr-i Buhârî (rahmetullahi aleyh) o mahallede yaşamış idi[222]. O Buhârâ'dan

[221] İbn Havkal, el-İstahrî ve el-Makdisî bu kapının adını Kuhendiz Kapısı (باب القهندز) olarak kaydetmişlerdir. (İbn Havkal, s.399; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.136; Şeşen, *a.g.e.*, s.225) Hasan Kurt'a göre, en-Narşahî'nin zikrettiği Mecûsîlerin Siyavuş b. Keykavus'un köhendizdeki mezarına giderken kullandıkları kapı olması kuvvetle muhtemeldir. en-Narşahî'ye göre onlar burada Nevruz günü güneş doğmadan önce horoz kesip Siyâvuş'a adarlardı (Farsça metin, s.21). Hasan Kurt, bu nedenle bu kapıya Mecûsîler Kapısı dendiği kanaatindedir (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.51).

[222] 150/767 yılında Buhârâ'nın Hayzahaza köyünde doğan Ebû Hafs-i Kebîr'in (öl. 217/832) ünü sadece Buhârâ ile sınırlı kalmayıp bütün Mâverâü'n-nehr'e yayılmıştı. Kendisi-

Bağdâd'a gitmiş ve İmâm Muhammed Hüseyin-i Şeybânî'nin (rahimehullâh) öğrencisi olmuştu. Vilâyette onun misli kimse yoktu. O, Buhârâ'ya sonradan gelenlerden olup, hem zâhid hem de âlimdi. Buhârâ, ondan dolayı *Kubbetü'l-İslâm* hâline gelmişti. Buhârâlılar, onun sâyesinde ilim sâhibi olmuşlardı. İlim, onda/onun kapısında ortaya çıkmıştı. İmâmların ve âlimlerin hürmet kazanmaları, onun [varlığından] idi.

Onun oğlu Ebû Abdullah da onun ilminin derecesine varmıştı. Şöyle ki: Hac'dan gelen bir kafilede bulunan âlimlerden biri, Hâce İmâm Ebû Hafs'ın yanına gelmiş ve ondan [bir] mesele sormuş. O, "Irâk'dan geliyorsunuz, niçin Irâk ulemâsına sormadınız?" demiş. O da şu şekilde cevap vermiş: "Bu mesele hakkında Irâk ulemâsı ile münâzara yaptım. Onlar cevap veremediler ve bana dediler ki Buhârâ'ya git ve bu meseleyi Hâce İmâm Ebû Hafs-i Buhârî'den ya da onun çocuklarından sor." Sonra o [da], bu meseleye doğru cevap vermiş.

Hâce Ebû Hafs, her gece ve gündüz [yirmi dört saatte] [**54**] iki kez Kur'ân'ı hatmederdi. Bununla beraber halka ilim öğretirdi. Hastalanınca ve yaşlanınca [günde] bir kere hatim yapardı. Daha hasta olmasından dünyadan göçene kadar ise [bir günde] Kur'ân'ın yarısını okurdu (Allah rahmet ve rızasıyla onu korusun).

Hikâye

Yahyâ İbn Nasr'ın şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: Hâce Ebû Hafs'ın yanında idim. Sabah namâzını kılmış idi. Yüzü kıbleye [dönük olarak] oturmuş bir şey okuyor idi. Güneş doğunca arkaya baktı. Cemaat, [onun] ilim sohbeti için hâzır olmamışlardı. Ayağa kalktı ve dört rekât namâz kıldı. Bu dört rek'at namâzda Bakara Sûresini, Âl-i 'İmrân Sûresini, Nisâ' Sûresini

ne "Mâverâü'n-nehr'in Şeyhi", "Doğunun Fakihi" gibi ünvanlar verilen Ahmed b. Hafs etrafında fetvalarını esas alan büyük bir cemaat toplamıştı. O, Bağdâd'a gidip Hanefî mezhebinin önde gelenlerinden ders almış ve rey ekolünün önemli isimlerinden birisi olmuştur. Oğlu Ebû Abdullah Muhammed de kendisinden sonra bütün Mâverâü'n-nehr'in şeyhi olmuştur. Oğlundan ayırt edilebilmesi için çevresindekiler ona Ebû Hafs-i Kebîr, oğluna ise Ebû Hafs-i Sagîr lakabını vermişlerdir. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.122 n). Buhârâ'daki Mahalli Hanefî okul, eş-Şeybânî'nin öğrencisi ve bu kasabada aşağı yukarı bir evliya gibi hürmet gören Ebû Hafs el-Kebîr (Ahmed b. Hafs) tarafından kurulmuş idi. (Wilfred Madelung, "Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", (Çev. Sönmez Kutlu), *AÜİFD*, 33 (1992), s.246 (239-247).

ve Mâ'ide Sûresi okudu. Selâm verdiğinde, cemaat hâlâ hâzır değillerdi. Ayağa kalktı ve Ra'd Sûresini okuyarak on iki rek'at daha namâz kıldı.

Hikâye

Muhammed b. Tâlût-i Hemedânî *Fazlu'l-Hitâb*'da rivâyet etmiştir ki: Buhârâ'da Muhammed Tâlût isimli bir emîr vardı. Bir gün vezîri Hışviyye (خشویه)'ye, "Hâce Ebû Hafs'ın ziyaretine gitmem ve onu tanımam gerekiyor." dedi. Hışviyye, Buhârâ'nın ileri gelenlerden ve büyüklerden idi. [Muhammed Tâlût'a] "Onun yanına gitmemen gerekir. Çünkü sen onun yanında gidersen, onun heybetinden karşısında konuşamazsın." dedi. [Muhammed Tâlût] "Mutlaka gideceğim." dedi. Sonra vezîri ile birlikte Hocâ Ebû Hafs'ın huzuruna gitti. O mescidde idi ve namâz kılıyordu. Öğlen namâzından sonra selâm verince vezîr içeri girdi ve "Emîr gelmiştir, içeri girmesine destûrunuz var mı?" diye sordu. [Ebû Hafs] "Vardır" dedi. Yüzü kıbleye [dönük bir şekilde] oturmuş idi. Emîr içeri girdi, selam verdi ve oturdu. Hiçbir şey söyleyemedi. Hâce (rahmetullahi aleyh), "Ne hâcetin var?" diye sordu. [Emîr] konuşmak için ne kadar çaba sarf ettiyse de söz söyleyemedi. Emîr, Hışviyye'ye bakınca [Hışviyye] sordu: "Hâce Ebû Hafs'ı nasıl buldun?" [Muhammed Tâlût] şöyle cevap verdi: "Senin söylediğin gibi oldu, [ona] hayrân kaldım. Birkaç kez Halîfe'nin yanına gitmiş ve Halîfe ile konuşmuş idim. Halîfe'nin heybeti, onunla konuşmama engel olmadı. [Ancak] burada, onun [Ebû Hafs'ın] heybetinden konuşamadım." [55]

Hikâye

Zühd ve ilim sâhibi Muhammed b. Selâm-i Beykendî'den rivâyet etmişlerdir ki: "Uykuda Resûl'ü (sallallahu aleyhi ve sellem) gördüm. Buhârâ'da Harekân Pazarı'nda idi." Harekân Pazarı, Muğân Sokağı'nın başından, Dihkânlar Sokağı'na kadar uzanan yerdir. "Oraya eskiden Harekân Pazarı derlerdi. Resûl'ün, bir devenin üzerinde oturmuş hâlde geldiğini gördüm. Başına beyaz külâh takmış idi. Kalabalık bir insan topluluğu, onun huzurunda ayakta durmuşlardı ve Resûl Aleyhi's-selâm'ın gelmesinden dolayı seviniyorlardı. Resûl'e [Salavâtullahi aleyh] "Nereye konacaksınız, [orayı] hazırlayalım." dediler. O zaman Hâce İmâm Ebû

Hafs'ın (rahmetullahi aleyh) hânesine indirdiler. Hâce Ebû Hafs'ı, Resûl'ün (sallallahu aleyhi ve sellem) önünde oturmuş, kitap okurken gördüm. Resûl (sallallahu aleyhi ve sellem), üç gün boyunca Hâce Ebû Hafs'ın hânesinde kaldı. O kitap okuyor, Resûl (aleyhi's-selâm) dinliyordu. [Resûl Aleyhi's-selâm] bu üç günde onun [okuduklarında] hiçbir hata görmedi ve [okuduğu] herşeyi doğru buldu.

Her ne kadar halk oraya binâ yapmış ise de bugün Hâce Ebû Hafs'ın (rahmetullahi aleyh) evi ayakta değildir. Lakin onun kalıntıları kalmıştır. Hânkâh (sûm'a) dahi, o evin içinde durmaktadır.

O [Hâce Ebû Hafs], duası kabul edilen bir [zat] idi. Onun vefatı, iki yüz on yedi senesinde [832-833] idi. Mezarı, Yeni Kapı'da duaların kabul olunduğu yer diye bilinen tepededir. O tepeye, Hâce İmâm Ebû Hafs Tepesi derler. Orada mescidler ve ibâdethâneler vardır.

İnsanlar, o mezarı kutsal sayarlar. O yere Hakrah Kapısı (در حقره) [yani doğruluk yolunun kapısı] derler. Çünkü insanlar fetvâyı [şer'î meseleleri] oraya, Hâce Ebû Hafs'ın (rahmetullahi aleyh) yanında götürürlerdi. Fetvâya "hak (حق)" demişler ve bu yüzden de "hakrah (حقره)"ı "hak yolu/fetvâ yolu" (راه حق)" olarak isimlendirmişlerdir[223].

Yedinci kapıya Yeni Kapı derler[224]. Bu ismin verilmesinin sebebi, şâristâna [yapılan] kapılarının sonuncusu olmasıdır[225]. Bu kapıdan girince sağ tarafta, Hâce Ebû Hafs'ın evinin yanında Kureyşliler Mescidi vardır. Buraya, Mukâtil İbn Süleymân el-Kureyşî orada yaşadığı için Kureyşliler Mescidi demişlerdir. **[56]** Bu Mukâtil, Hayyân'ın efendisi (mevlâ "مولا")

223 Bu isim Buhârâ'da kullanıldığı anlamıyla "fetva yolu kapısı" demektir. İmam Ebû Hafsi'l-Kebîr bu bölgede oturduğu için böyle bir isim verilmiştir. Çünkü ona fetva sormak amacıyla halk buraya çok sık gidip gelmekteydi. İbn Havkal ve el-Makdisî bu kapının adını Hafra Kapısı (باب حفره) şeklinde kaydetmişlerdir. Bu kapı Der-i Nev'in biraz daha batısında yer almaktaydı. (İbn Havkal, s.399; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.136; Şeşen, *a.g.e.*, s.225; Barthold, *Türkistân*, s.107; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 51)

224 İbn Havkal, el-İstahrî ve el-Makdisî'nin şehir kapısı (باب المدينة) dediği muhtemelen bu kapıdır (İbn Havkal, s.399; el-Makdisî, I, s.103; el-İstahrî, I, s.136; Şeşen, *a.g.e.*, s.225)

225 Hasan Kurt, "nev" kelimesinin, Buhârâ'nın kasabası (şehir merkezi) olan Nûmickes'in kısaltılmış şekli olduğu kanaatindedir. Bu kapı şehrin kuzey kısmında yer almaktaydı. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.51) Bu kapı ve diğerleri hakkında ayrıca bkz, Gangler (vd), *Bukhara, The Eastern Dome of Islam*, s.47-48.

idi[226]. Hayyân da Talha b. Hubeyre eş-Şeybânî'nin kölesi (mevlâ "مولى") olmuş idi. Hayyân, nüfûzlu ve kudretli bir adam idi. Kuteybe'nin Buhârâ önünde kâfirler tarafından sarıldığı vakit, Horâsân'a gidip Kuteybe ile Soğd Meliki Tarhûn arasında barış yapmış idi. Aynı Hayyân, Kuteybe'yi öldürmelerine kadar Fergâna'da ordunun [başında] görevlendirilmişti. Havz-i Hayyân'a, ondan sonra [bu adı] vermişlerdir.

Kuteybe'nin mezârı, Fergâna'da bilinen bir yerdir. Ribât-i Serheng civarında Kâh denilen bir köyde medfûndur[227]. Komşu vilâyetlerden oraya ziyârete giderler. [Kuteybe] şehîd olduğunda elli beş yaşında idi. (radıyallahu anh)

Sâmânoğulları (Âl-i Sâmân) ve Onların Nesebi

Esed b. Abdullah el-Kasrî[228] Horâsân Emîri olunca Buhârâ'ya geldi ve yüz altmış altı senesinde [782-783][229] ölene kadar orada kaldı. Derler ki o,

[226] "Mevlâ" kelimesinin çeşitli manâları vardır; hem de mahmi manâlarını ifade edebilir. Burada ikincisi daha muhtemeldir. Çünkü Hayyân, Nabatî; Mukâtil ise Kureyşî idi. (Barthold, *Türkistân*, s.112 n)

[227] Barthold eserinde "Bugün bile Andican bölgesinin Celâl-Kuduk nâhiyesinde yerliler İmâm Şeyh Kuteybe'nin mezarını gösterirler." demektedir. (Barthold, *Türkistân*, s.174)

[228] Metinde (قشيرى) şeklinde yazılmış ise de doğrusu el-Kasrî'dir. "Ebû'l-Münzir (Ebû Abdullâh) Esed b. Abdullâh el-Kasrî el-Becelî (ö.120/738), Dımaşk'ta doğdu ve orada yetişti. Emevî Halîfesi Hişâm b. Abdu'l-melik tarafından Müslim b. Saîd b. Eslem'in yerine Horâsân valiliğine tayin edildi (105/723). Kardeşi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî de bu sırada Irak valisiydi. Esed valiliğinin ilk yıllarında Mâverâü'n-nehir'de Müslüman Araplara karşı giderek artan Türk baskısına maruz kaldı. Garcistan (Garciştan) üzerine yaptığı sefer sonunda bu yörenin hükümdarı Nemrun Müslüman oldu. Daha sonra Gûr'a akınlar düzenleyen Esed çok çetin bir savaştan sonra düşmanı yenerek Gûr'a hâkim oldu. Kuteybe b. Müslim'in Nîzek Tarhan'ın isyânından sonra tahrip ettiği Belh şehrini Bermekî ailesine yeniden inşa ettirdi (107/725). Esed b. Abdullah, Mudârîlere karşı sert tutumundan dolayı 109/727'de Halîfe Hişâm tarafından görevinden uzaklaştırıldı. Ancak daha sonraki yıllarda Mâverâü'n-nehir ve Horâsân'daki karışıklıklar giderek artmaya başladı. Özellikle Haris b. Süreye, Emevîlerin Müslüman olmasına rağmen halkı ağır vergi yükü altında ezmeye çalışmalarına karşı isyân edince (116/734) Halîfe Hişâm, Cüneyd b. Abdurrahman'ın yerine Horâsân valiliğine tayin ettiği Âsim b. Abdullah el-Hilâlî'yi azlederek Horâsân'ı da Irak Valisi Hâlid b. Abdullah'ın idaresine verdi. Hâlid de kardeşi Esed'i Horâsân valiliğine tayin ederek olayları önlemesini istedi (117/735). Esed bu ikinci valiliği sırasında Haris b. Süreyc'in isyânını bastırdı ve taraftarlarını Ceyhûn'un öbür yakasına sürdü. Haris kendisine katılan Âsim b. Abdullah ve mahallî liderlerin de yardımıyla Tirmiz'i kuşattı. Fakat başarı sağlayamayıp Tohâristan'daki Tebüşkân Kalesi'ne sığındı. Esed b. Abdullah, Cüdey b. Ali el-Kirmânî'nin kumandasındaki bir orduyu oraya şevketti. Hâris'in taraftarları teslim oldu; bir kısmı öldürüldü, bazıları da esîr alındı (118/736). Hâris ise

hayırsever ve cömert bir adam idi. O kadar düşünceli idi ki, o taraftaki [Horâsân bölgesindeki] eski büyük ailelere bakıp gözetiyor, ister Arap, isterse Acem olsun asîl insanlara iyi davranıyordu.

Onların [Sâmânoğullarının] atası olan Sâmân Hudât, Belh'den[230] kaçarak onun [Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin] yanına Merv'e gelmiş idi. [Esed b. Abdullah] onu iyi karşıladı ve himâye etti. Onun düşmanlarını kahretti. Belh'i tekrar ona verdi. Sâmân Hudât, onun sâyesinde imân etti [İslâmiyet'i kabul etti][231].

Ona Sâmân Hudât demelerinin sebebi, bir köy kurması ve o köye Sâmân [Köyü] adını vermiş olmasıdır[232]. Buhârâ Emîri'ne Buhâr Hudât

Türgiş Hakanı Su Lu'ya sığındı. Bunun üzerine Esed müttefiklere karşı yeni bir harekât başlattı. Çağaniyân (Sağâniyân) meliki belki de komşu Türk hükümdarlarına duyduğu nefret sebebiyle Esed ile ittifak yaptı. Taraflar arasında cereyan eden savaşta önce Türk hakanı galip geldiyse de daha sonra mağlûp oldu ve ordusu dağıldı (119/737). Kısa bir müddet sonra da Türgiş hakanı ondan intikam almak isteyen Kursul/Kürsül adlı bir Türk kumandanı tarafından öldürüldü. Haris b. Süreye ise Türklere sığındı. Huttel küçük bir kale hariç tamamen Müslümanların eline geçti. Esed, bozkırlarda hanlar yaptırıp hacıların hiçbir güçlükle karşılaşmadan yolculuk etmelerini sağladı. Horâsân'ın idarî merkezini 118 (736) yılında Merv'den Belh'e nakleden Esed b. Abdullah 120 senesi Rebî'ü'l-evvelinde (Mart 738) Belh'de vefat etti. Cömert bir kişi olan Esed, özellikle Horâsân dihkânlarının sevgi ve saygısını kazanmış, Sâmânîlerin atası Sâmân Hudât ve Buhârâ halkının Müslüman olmasını sağlamıştı. Nîşâbûr yakınlarındaki Esedâbâd onun tarafından yaptırıldığı gibi, Kûfe'de daha sonra Sûk-ı Esed adıyla anılan çarşı da onun emriyle inşa edilmiştir." (Abdulkerim Özaydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, XI, s.365)

229 Yukarıda da belirtildiği üzere Esed b. Abdullah 120 senesi Rebî'ü'l-evvelinde (Mart 738) ölmüştür.

230 Belh, Amuderya'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Belh'in, İslâm kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Bir rivâyete göre kâğıt ilk defa Belh'te imal edilmiş ve İslâmî dönemde Abbâsî Veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin gayretiyle Bağdâd'da da kâğıt yapımına başlanmıştır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen âlimler daha sonra Bağdâd ve Dımaşk başta olmak üzere çeşitli şehirlere dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Bundan dolayı şehir "Kubbetü'l-İslâm" ve "Dârü'l-fıkh" adıyla anılmıştır. (Yâkût el-Hamevî, I, s.479; R. Hartmann, "Belh", *İA*, II, s.485-487; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, s.416)

231 en-Narşahî'nin bu kaydına rağmen Sâmân Hudât'ın İslâmiyet'i ne zaman kabul ettiği ihtilaflıdır. Bazı kaynaklarda Sâmân'ın Halîfe Me'mun'un Horâsân valiliği sırasında ve onun vasıtasıyla Müslüman olduğunu zikretmiştir. (Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", *AÜİFD*, XLIV/2 (2003), s.110)

232 Yâkût el-Hamevî'ye göre Semerkand civarında bir köydür. (Yâkût el-Hamevî, III, s.172) Frye, Sâmânoğulları ailesinin kaynaklarda ilk defa Horâsân'da görüldüklerini gerekçe göstererek bu yerin Mâverâü'n-nehr'de değil Horâsân'da olması gerektiğini belirtmektedir.

dedikleri gibi ona da o adı vermişlerdir. Sâmân Hudât'ın bir oğlu olunca, ona [Esed b. Abdullah'a] sevgisinden [dolayı] Esed adını verdi. Bu Esed, Emîr-i Mâzî Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî'nin (rahmetullahi aleyh) ceddidir: İsmâ'îl b. Esed b. Sâmân Hudât. [57] Samân Hudât, Melik Behrâm Çûbîn'in çocuklarındandır[233]. O zamandan bu yana Sâmânîlerin bârgâhı her geçen gün daha da büyümüş ve bu güne kadar gelmiştir.

Ahmed İbn Muhammed b. Nasr der ki: Muhammed b. Ca'fer kitabında Muhammed İbn Sâlih el-Leysî ve Ebû'l-Hasan Meydânî'den rivâyet etmiştir ki Esed b. Abdullah el-Kasrî[234] zamanında bir adam çıktı ve Buhârâ halkını

(Richard N. Frye, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran, Cambridge*, 1993, IV, s.136). Ancak Hasan Kurt, mevcut rivâyetin başka belgeler olmaksızın böyle bir ihtimali teyit etmekte yetersiz kaldığını belirtmektedir. Ona göre "Esed b. Sâmân'ın oğullarının daha ziyâde Semerkand ve çevresinde yönetici tayin edilmeleri, siyasî ve askeri güçlerini Mâverâü'n-nehr'den almaları, diğer ihtimalin de göz ardı edilmemesini gerektirmektedir. Bu nedenle Sâmânoğullarının, bir İranlı olarak değil, hâkim oldukları Mâverâü'n-nehr coğrafyasının insanları olarak değerlendirilmesi daha mantıklı görünmektedir." (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.110)

233 Kaynaklarda Sâmânoğullarının kökeni genellikle Sâsânî hükümdarı Behrâm Çûbîn (Behrâm Gûr/Behrâm Cûr)'e bağlanır. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.232); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, s.19; es-Sem'anî, III, s.201; İbn Haldûn, IV, s.333; Yâkût el-Hamevî, III, s.172-173; Ebû'l-Fidâ, I, s.182; Mîrhond, *Ravzatu's-Safâ*, IV, s.2813; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, s.376). Bunun dışında Reşîdü'd-dîn'in *Câmi'ü't-Tevârîh*'i gibi birkaç kaynakta da Sâmânoğullarının Oğuz yani Türk menşeli olduklarına dair bir rivâyet mevcuttur. (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Gazneliler Bahsi)*, II/4, (Neşr. Ahmed Ateş), TTK Yay, Ankara 1999, s.3) Ancak başta Richard N. Frye olmak üzere pek çok araştırmacı, bunun pek mümkün olmadığını ve bu rivâyetin, Sâmânoğullarını Eftalitlere veya Türklere bağlamak için sonradan ortaya atılmış olabileceğini ileri sürerek Sâmânoğullarını İrân-Sâsânî menşeli bir hanedan olarak kabul etmişlerdir. (Frye, "The Sâmânids", s.136; Barthold, *Türkistân*, s.225). Bununla beraber Sâmânoğullarını Behrâm Çûbin'e bağlayan rivâyetin tenkide açık olduğu ortadadır. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.110-111). Nitekim Sâmânoğullarıyla ilgili en yeni çalışmaları yapan Shamsiddin S. Kamoliddin ve Aydın Usta gibi araştırmacılar, muasır kaynaklarda zikredilen Sâmânoğullarını Behrâm Çûbin'e çıkaran şecere silsilesinin, birçok Ortaçağ devletinde tesadüf edilen "yeni hanedanların, meşruiyetlerini daha sağlam bir zemine oturtmak ve güçlendirmek için kendilerini eski hükümdar sülalelerine bağlamak geleneği"nin bir neticesi olduğu, dolayısıyla bu şecerelere dayanarak Sâmânoğullarının kökenini Sâsânîlere bağlamanın doğru olmadığı düşüncesindedirler. Gerek Shamsiddin S. Kamoliddin ve gerekse Aydın Usta'nın birçok araştırmacının gözünden kaçan muhtelif hususları irdelemek suretiyle ulaştıkları netice, Sâmânoğullarının Türk menşeli olduklarıdır. (Shamsiddin S. Kamoliddin, "To the Question of the Origin of the Sâmânids", *Transoxiana*, 10, (Julio 2005); Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s.65-76)

234 Metinde (قشيرى) şeklinde yazılmış ise de doğrusu el-Kasrî'dir. Ancak Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin bu dönemde Horâsân valisi olup olmadığı tartışmalıdır. Bu konuda bkz, Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.192-193.

îmâna [İslâmiyet'i kabul etmeye] davet etti[235]. Buhârâlılar önceleri ehl-i zımme idiler ve cizye veriyorlardı. Bir kavim [bu davete] icabet etti ve Müslümân oldu. Buhârâ Meliki Tuğşâde/Tuğşâd idi. O, sinirlendi. Çünkü kâfir dîninde idi. O [Tuğşâde/Tuğşâd], Horâsân Emîri Esed b. Abdullah'a "Buhârâ'da bir adam ortaya çıkmış ve bizim vilâyetimizi karıştırıp bir topluluğu bize karşı ayaklandırmıştır. 'İslâm'a geçtik [Müslümân olduk]' diyorlar. [Ancak] Müslüman olduklarını söyleseler de yalan söylüyorlar. [Zira] kalpleri tıpkı eskisi gibi kendi inançlarıyla meşguldür. Bu bahâne ile vilâyet ve ülkeyi karıştırıyorlar ve bu sebeple harâc vermiyorlar." diye mektup yazdı. [Bunun üzerine] Esed b. Abdullah, kendi âmillerinden Şerîk İbn Harîs'e mektup yazdı ve o kavmi yakalamalarını, ne isterse yapsın diye Buhârâ Meliki'ne teslim etmelerini buyurdu.

Rivâyet etmişlerdir ki, o kavim [bu sırada] mescidde bulunuyor idiler. Hepsi yüksek sesle "Eşhedü enlâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve rasûluhu" diyorlar ve feryad ediyorlardı. Buhâr Hudât onların boynunu vuruyordu. Hiç kimsenin söz söylemeye cesâreti yoktu. Nihayet, dört yüz kişinin boynunu vurduktan [öldürdükten] ve darağacına gönderdikten sonra [gerisine] şefaat etti. Kalanları Esed b. Abdullah adına köle yaptı ve onun yanına Horâsân'a gönderdi. Bu kavimden hiç kimse İslâm'dan dönmedi. Kurtulanların hepsi Müslümân olarak kaldı. Esed b. Abdullah bu kavmi Müslümân oldukları için tevkîf etmedi. Buhâr Hudât

235 Sözkonusu hâdise, Emevîlerin son döneminde ortaya çıkan Emevî muhalifi Haşimî ve Abbâsî taraftarlarının bölgeye gelmesi neticesinde meydana gelmiştir. Zira Emevîlerin Horâsân hâkimiyetinin zayıflaması üzerine Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Malik b. Heysem, Mûsa b. Ka'b, Halid b. Heysem ve Talha b. Züreyk gibi Haşimî ve Abbâsî taraftarları, 111/729 yılında Horâsân'da Haşimîler adına gizlice davete başladılar. Bunlar meslek sahibi kimseler olup, ticaret ve hac bahanesiyle hertarafı dolaşmakta idiler. Her yerde Emevîler'in zulümlerini dile getirerek, halkı onlara karşı örgütlüyorlardı. Davalarını anlattıkları kişinin, kendilerine bağlılığından emin olmadıkça, liderleri Muhammed b. Ali'den bahsetmiyorlardı. Horâsân Valisi Esed b. Abdullah, Haşimî taraftarlarını tutukladı. Ancak herhangi bir faaliyette bulunmadıklarını söyledikleri için onları serbest bıraktı. Fakat daha sonra Esed, bu kişileri salıvermekle ne büyük hata ettiğini anladıysa da bir daha ele geçiremedi. Horâsân'ın tamamında çalışmalarını sürdüren bu kişiler Merv'den Buhârâ'ya geçip pekçok insanın kendi saflarında yer almasını sağladılar. Onların vasıtasıyla Buhârâ'da pekçok insan Müslüman oldu. Geniş bilgi için bkz, Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.191-193

Tuğşâde/Tuğşâd ölünce o kavim Buhârâ'ya geri döndü[236]. Vallâhu a'lem. [58]

Nasr b. Seyyâr ve Tuğşâde/Tuğşâd'ın Öldürülmesi

Esed b. Abdullah'ın öldüğü yüz altmış altı [782-783] senesinde Hişâm İbn Abdu'l-melik b. Mervân, Nasr b. Seyyâr'ı[237] Horâsân'a emîr yaptı ve Horâsân'ın menşûrunu (menşûr-i Horâsân) ona gönderdi. O, Mâverâü'n-nehr'e gelince Türkler ile gazalar yaptı. Fergâna'yı fethetti, onları dağıttı ve Semerkand'a döndü. Semerkand'a gelince Buhâr Hudât Tuğşâde/Tuğşâd onun yanına gitti. Nasr, onu iyi karşıladı ve hürmet etti. Çünkü [Tuğşâde/Tuğşâd] onun kızını istemiş idi [kızını onunla nişanlamıştı]. Tuğşâde/Tuğşâd, Kâryek-i Aleviyân dedikleri Ulyâ Hanbûn/Hunbûn (عليا خنبون) arazisini ona vermişti[238].

[236] Hasan Kurt'un verdiği bilgiye göre Emevî Halîfesi Hişam b. Abdu'l-melik, Irak Genel Valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'den muhaliflerin çalışmalarını öğrenince, onların etkilediği kimselere hoş görüyle davranılmasını emretmiş idi. Dolayısıyla Tuğşâde/Tuğşâd tarafından Esed'e gönderilen bu insanlar, Horâsân'da herhangi bir zulme ve işkenceye maruz kalmayıp Tuğşâde/Tuğşâd'ın ölümünden sonra tekrar Buhârâ'ya döndüler. Bununla birlikte Hişam b. Abdu'l-melik bir taraftan yeni Müslüman olanlara hoşgörüyle yaklaşılmasını isterken, diğer taraftan muhalif propagandacıların bir an önce yakalanmasını istiyordu. Esed, sıkı takip sonucunda ele geçirebildiği muhaliflerin ellerini ayaklarını kesip astı ve bu olay Esed'in 120/738 yılında ölümüne kadar propagandacıların hızını biraz yavaşlattı. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.193-194)

[237] Emevîlerin bölgedeki son valisi olan Nasr b. Seyyâr el-Kinanî, 120/738 yılı Recep ayında Horâsân valiliğine atanmış ve Abbâsî İhtilalinin patlak verdiği sıralarda 131/748-749 senesinde ölene kadar bu görevini devam ettirmişti. (et-Taberî, V, s.481; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, V, s.187-188, 325); İbn Kesîr, (Türkçe terc, IX, s.533-534) Nasr b. Seyyâr ve valiliği hakkında toplu bilgi için bkz, Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.211-227; Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyâr", *DİA*, XXXII, s. 415-416

[238] "Valilik makamına oturan Nasr, 121/739 yılında Mâverâü'n-nehr'e düzenlediği seferin ardından köklü çözümlere ihtiyaç olduğunu farketti. O bu noktada Mâverâü'n-nehr'in istikrara kavuşmasının önünde engel olan Türgiş sorununun halledilebilmesi için iç barışın sağlanması gerektiğini düşündü. Bu yüzden yerli halkın düşman saflarında yer almasını önleyecek tedbirlere ihtiyaç bulunduğu kanaatine vardı. Nasr, Merv'de halka yaptığı bir konuşmada bu husustaki kararlığını şöyle ortaya koymaktadır: "Behramsîs Mecûsîlerden, İşbidâd b. Cureycûr Hristiyanlardan, Yahudilerin lideri ise kendi dindaşlarından vergiyi kaldırıp Müslümanlara yüklemektedir. Ben de bundan sonra Müslümanları vergiden muaf tutuyorum." O bu müjdesinin ardından gerekli düzenlemeleri yapması ve adaletle davranması için Mansûr b. Ömer'i görevlendirdi. Kendilerinden haraç ve cizye vergisi alınan Müslümanların Mansûr'a başvurmasını istedi. Böylece bir hafta içinde otuz bin kadar Müslüman cizye ve haraçtan

Tuğşâde/Tuğşâd, Nasr b. Seyyâr'ın yanına geldiğinde[239], Nasr b. Seyyâr sarâyının kapısının önünde oturmuş idi. Ramazan ayıydı ve güneşin batma vakti idi. Nasr b. Seyyâr, Buhâr Hudât ile konuşuyordu. [O sırada] Buhârâlı iki dihkân geldi. Her ikisi de Buhâr Hudât'ın kavminden idiler. İkisi de Nasr'ın sâyesinde İslâm'a geçmişlerdi [Müslümân olmuşlardı]. Bunlar büyük zâdegân idiler. İkisi de Nasr b. Seyyâr'ın huzurunda Buhâr Hudât'ın zulmünden yakındılar ve "Buhâr Hudât bizim köylerimizi gasb etmiştir." dediler. Buhârâ Emîri Vâsıl b. Amr da orada hâzır bulunuyordu. Ondan da şikâyetçi oldular ve "Bu ikisi [Tuğşâde/Tuğşâd ve Vâsıl] el birliği etmişler ve halkın arazilerini gasbetmişlerdir." dediler.

[Bu sırada] Tuğşâde/Tuğşâd, [Nasr b. Seyyâr ile] sessiz sessiz konuşuyordu [ona bir şeyler fısıldıyordu]. Dihkânlar, Tuğşâde/Tuğşâd'ın Nasr b. Seyyâr'dan kendilerini öldürmesini istediğini zannettiler ve birbirlerine "Buhâr Hudât bizi öldürmek istiyorsa, bari içimizi rahatlatalım [onurumuzla ölelim]." dediler. Tuğşâde/Tuğşâd, Nasr b. Seyyâr'a "Ey Emîr! Bu iki kişi, senin sâyende îmân etmişlerdir. Onların belinde neden hançerler vardır?" dedi. Nasr b. Seyyâr dihkânlara "Bu hançerler neden belinizdededir?" diye sordu. Onlar "Bizim ile Buhâr Hudât arasında [59] düşmanlık vardır. Biz, ona güvenmiyoruz." diye cevap verdiler. Nasr b. Seyyâr, Hârûn b. Siyâvuş'a onların bellerindeki hançerleri almasını buyurdu. Emîr, onlara yüzünü ekşitti. Dihkânlar uzaklaştılar ve onları [Tuğşâde/Tuğşâd ve Vâsıl'ı] öldürmek için hazırlık yaptılar.

[Bu sırada] Nasr b. Seyyâr namâz [kılmak için] kalktı. Namâza durdu ve İmâmlık yapıp namâz kıldı/kıldırdı. Buhâr Hudât kürsüde oturmuş idi.

kurtuldu. Bu arada cizye ve haraç vermediği tespit edilen seksen bin kadar gayr-i müslim ise mükellef yapıldı. Nasr, bununla da yetinmeyerek Mâverâü'n-nehr halkıyla daha yakın ilişkiler kurabilmek için bazı teşebbüslerde bulundu. Kızını Buhâr Hudât Tuğşâde/Tuğşâd ile nişanladı. Şüphe yok ki, Nasr'ın bu icraatları, Buhârâ halkının onun yanında yer almasına neden oldu." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.194-195,Ayrıca bkz, Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, s.219-221)

[239] Müellif yukarıda Nasr'ın Semerkand'a geldiğini duyunca, Tuğşâde/Tuğşâd'ın ta'zîmini arzetmek için huzuruna gittiği zikretmektedir. Hâlbuki Tuğşâde/Tuğşâd, Nasr ile birlikte yirmi bin kişilik Mâverâü'n-nehr ordusu içinde Şaş ve Fergâna seferine katılmıştı ve Nasr b. Seyyâr, Şaş'tan dönerken Semerkand'a uğrayıp burada konaklamıştı. Bu sırada Buhâr Hudât Tuğşâde/Tuğşâd, Buhârâ'ya dönme arzusunu bildirmek için Nasr'ın yanına gelmişti. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.196)

Namâz kılmadı. Çünkü henüz kâfir düşüncesinde/yolunda idi. Nasr b. Seyyâr, namâzı kılınca serâperdeye (سرا پرده)[240] girdi ve Tuğşâde/Tuğşâd'ı çağırdı. Tuğşâde/Tuğşâd, sarây kapısına ayağını attığı [esnada] kaydı ve düştü. [Tam bu sırada] o iki dihkândan biri koştu ve Buhâr Hudât'ın karnına bir bıçak vurarak onun karnını yaraladı. Diğeri ise Vâsıl'a hamle yaptı. Vâsıl henüz namâzda idi. Vâsıl'ın karnına hançer vurdu. Vâsıl, onu [kendisine saldıran dihkânı] görünce hemen hamle yaptı ve kılıçla vurup o dihkânın kellesini uçurdu. Her ikisi de aynı anda öldüler.

Nasr b. Seyyâr, Buhâr Hudât'ı bıçaklayan kişiyi öldürmelerini ve Buhâr Hudât'ı da hemen serâperdeye götürmelerini buyurdu. Nasr b. Seyyâr, onu kendi yatağına yatırdı. Karîha-i tabîbi çağırdı ve acil olarak gelmesini emretti. Buhâr Hudât, vasiyet ediyordu. Bir saat içinde öldü. Onun adamları geldiler, etini bedeninden ayırdılar ve kemiklerini Buhârâ'ya götürdüler[241]. O, otuz iki sene pâdişâhlık yapmış idi.

Nasr b. Seyyâr, Vâsıl b. Amr'ın namâzını kılıp, kendi serâperdesinin içine defnetti. Tuğşâde/Tuğşâd'ın oğlu Beşer'i [Beşer b. Tuğşâde/Tuğşâd] Buhâr Hudâtlığa oturttu ve Hâlid b. Cüneyd'i [de] Buhârâ'ya emîr olarak tayin etti[242]. Vallahu A'lem.

[240] Serâperde, otağ-ı pâdişâhîye verilen addır. Çadırlarda tozluk tabir olunan perde ile harem-i hâs önlerinde ve çadırlarda sokak tabir olunan perdeye de serâperde denir. (*Tercüme-i Burhân-ı Kâtı'*, s.606; Hasan Enverî, s.40)

[241] 121/739 senesinde cereyân eden bu hadise için ayrıca bkz, et-Taberî, V, s.495. [Buhâr Hudât'ın kemiklerinin götürülmesi, onlar için önemli bir âdet idi. Bu konuda İbnü'l-Esîr'in Nasr b. Seyyâr'ın Kürsul'u öldürtmesi münasebetiyle verdiği şu bilgiler dikkat çekicidir: "Nasr oradan ayrılacağı zaman Türkler kemiklerini götürmesinler diye Kürsul'u yaktırdı. Bu, Türkler için Kürsul'un öldürülmesinden daha ağır bir şey idi." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, V, s.196-198)]

[242] Müellif, Nasr b. Seyyâr ve Emevîlerin âkıbeti hakkında bilgi vermemiştir. Bu süreci şu şekilde özetlemek mümkündür. Bir yandan halkın hoşnutsuzluğu, diğer yandan ise Nasr b. Seyyâr'ın kabilecilik esasına dayanan adaletsiz uygulamaları ihtilâl şartlarının olgunlaşmasına zemin hazırladı. Buhârâ ve çevresinde faaliyet gösteren Abbâsî propagandacısı Süleyman b. Kesîr'in isteği üzerine, İbrahim b. Muhammed, 129/747 yılında Ebû Müslim'i Horâsân'a gönderdi. Buhârâ, Horâsân genelinde cereyan eden bu gelişmelerden uzak değildi. Bu sırada el-Alâ b. Hureys Buhârâ ve çevresinde halkı Emevîlere karşı örgütlemekteydi. Süleyman b. Kesîr, 129/747 yılı Ramazan ayının son haftası içinde Buhârâ ve Âmul'de faaliyet göstermesi için Nadr b. Sabîh ile Şerîk b. İsa'yı görevlendirdi. Hummalı bir çalışma sonucunda Ebû Müslim taraftarı olan insanların sayısı yüz binlere vardı. Buhârâ halkı da Ebû Müslim'in yanında yer aldı. Nasr b. Seyyâr, onun karşısında başarı gösteremediği için 130/748 yılında

Şerîk b. Şeyh el-Mehrî

[Şerîk b. Şeyh el-Mehrî], Buhârâ'da yaşayan Araplardan biri olub cengâver bir adamdı. Şî'a mezhebine [60] mensûbdu. İnsanları, Emîrü'l-Mü'minîn Ali'nin (radıyallahu anh) çocuklarının hilâfetini [tanımaya] davet ediyor ve "Biz Mervânîlerin (Mervâniyân) eziyetinden henüz halas olduk. Bize Âl-i Abbâs'ın (Abbâsîlerin) eziyeti gerekmez. Bize Peygamberin halîfesi olan Peygamber çocukları lâzımdır." diyordu[243].

Kalabalık bir halk onun etrafında toplandı[244]. Buhârâ Emîri Abdu'l-cabbâr İbn Şu'ayb, Hârezm Emîri Abdu'l-melik b. Herseme ve Berzem Emîri (امیر برزم) Muhalled b. Hüseyin ona bey'at ettiler. "Bu daveti âşikâr yapalım, önümüze her kim çıkarsa onunla savaşalım." diye anlaştılar ve harekete geçtiler.

hükümet merkezi olan Merv'i terketti. 131/749 yılında Emevî Valisi Âmir b. Dubâra'nın elinde bulunan İsbahan'a düzenlenen sefer esnasında Ebû Müslim, Ebû'r-Rebî' İbrahim b. Hasen el-Buharî'ye ikiyüz kişilik birliği ile Kûmis-Taberistân ve Dünbâvend yollarının emniyetini sağlama görevini verdi. Hilâfet merkezinden yardım alamadığı ve Horâsânlıların desteğini kaybettiği için, Ebû Müslim karşısında da zor duruma düşen Nasr b. Seyyâr, 12 Rebî'ü'l-evvel 131/10 Kasım 748 tarihinde Hemedân yakınında bulunan Sâve'de vefat etti. Nasr b. Seyyâr'ın ölümüyle artık Ebû Müslim'in önünde durabilecek ciddi bir kuvvet kalmadı. Böylece Buhârâ'nın da içinde yer aldığı Horâsân bölgesi Ebû Müslim'in hâkimiyeti altına girdi. Abbâsîlerin ihtilal girişimi sadece Horâsânla sınırlı kalmayıp, dalga dalga bütün ülkeyi sardı. Horâsân'da elde edilen başarılar diğer yerlerde de kazanıldı ve 132/750 senesinde Emevî devleti yıkılıp yerine Abbâsî devleti kuruldu." (Şemseddin Günaltay, "Abbâs Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, VI/23-24, (1942), s.177-205; Barthold-Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 98-102; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.197-199)

243 Şerîk b. Şeyh el-Mehrî hareketi, Abbâsî İhtilali neticesinde Emevî Devleti'nin yıkılıp yerine Abbâsî Devleti'nin kurulmasından hemen sonra 133/751 senesinde çıkmıştır. İsyanının temel sebebi Abbâsî yönetiminin halkın sıkıntılarını giderememesi idi. Nitekim Şerîk, "Biz kan akıtmaları ve insanları öldürmeleri için Muhammed ailesine bey'at etmedik." diyordu. Bazı kaynaklarda ise bu isyânın sebebi Ebû Müslim Horâsânî'nin kibir ve zorba hareketleri gösterilmiştir. İsyan hakkında bkz, Taberi, VI, s.112; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, V, s. 363-365); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.99-100), İbn Haldûn, III, s.178; ez-Zehebî, II, s.479; Barthold, *Türkistân*, s. 211; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.258-259; Mehmet Dalkılıç, *Horâsân'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*, Erc. Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009, s.187-189.

244 Kaynaklarda otuz bin Buhârâlı'nın toplandığı zikredilmiştir. Taberi, VI, s.112; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, V, s. 363-365); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.99-100), İbn Haldûn, III, s.178; ez-Zehebî, II, s.479.

Bu haber Ebû Müslim'e ulaşınca, Ziyâd b. Sâlih [el-Huzâî]'yi on bin kişi ile Buhârâ'ya gönderdi ve "Âmûy (آموى)'a ulaşınca sabretmelerini, Şerîk-i Hâricî'nin durumundan haber vermeleri için casuslar göndermelerini ve ihtiyatlı bir şekilde Buhârâ'ya gitmelerini" buyurdu. Ebû Müslim (rahimehullâh) de Merv'den çıktı ve Âmûy yoluna bir menzil[245] [mesafede] ordugâh kurdu. Her taraftan kendi askerleri toplanmış idi. [Ebû Müslim], Ziyâd b. Sâlih'e "Ben oradayım. Eğer sana asker gerekirse haber ver, göndereyim." dedi.

Ziyâd, Buhârâ'ya geldi ve ordugâh kurdu. Şerîk b. Şeyh [de], büyük bir ordu ile Buhârâ kapısının yanına ordugâh kurdu. Buhârâlıların hepsi, Ebû Müslim'le savaşmak [konusunda] Şerîk'le anlaştılar.

Otuz yedi gün savaştılar. Zaferin İbn Şeyh [Şerîk b. Şeyh]'in olmadığı hiçbir gün olmadı. Her gün Ziyâd b. Sâlih'in askerlerinden birçoğu öldürülüyor veya esîr düşüyordu. Nihayet [Ziyâd b. Sâlih'in kumandanlarından] Hayyân-i Nebatî'nin mevlâsı Süleymân-i Kureyşî, beş yüz kişi ile şehir kapısına gitti. [Şerîk'in kumandanlarından] Hamza el-Hemedânî, onu karşılamak için Buhârâ şehrinden çıktı. Süleymân dört yüz kişiyi pusuya yatırmış, kendisi de [yüz kişi ile] Hamza el-Hemedânî ile savaşmak üzere onun karşısına çıkmış idi. Hamza, [Süleymân'ın] adamlarının bu kadardan fazla olmadığını [yüz kişiden ibaret olduğunu] zannetti. Daha öne çıktı [askerleri ileri sürdü] ve savaşa başladı. [Bu sırada] o dört yüz kişi, gizlendikleri yerden çıktılar ve [Hamza el-Hemedânî'nin kuvvetlerinden] birçoğunu öldürdüler. [Sağ] kalanlar, şehrin içine kaçtılar.

[Bu sırada] Buhâr Hudât Kuteybe b. Tuğşâde/Tuğşâd, on bin kişi ile geldi. Ordu alâmetini (alâmet-i sipâh) [**61**] çıkarıp, Ziyâd b. Sâlih'in yanında savaşa başladı. Buhârâ şehrinin kapısının önünde yedi yüz köşk vardı. [Kuteybe b. Tuğşâde/Tuğşâd] bu köşklerde oturanlara köşklerin kapılarını açmalarını ve savaş alâmeti çıkarmalarını buyurdu. Bu köşklerdeki halkın [sayısı], şehirde bulunanlardan fazla idi. Ancak [Araplar] şehirde, şehir halkıyla beraber idiler ve köşklerde Araplardan kimse bulunmuyordu. Buhâr

[245] Bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesâfe için kullanılan tabir olup konak ya da merhale de denir. Sekiz saate tekabül ettiği kabul edilmektedir (Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s.481).

Hudât [Kuteybe b. Tuğşâde/Tuğşâd], köylülere ve köşklerde oturanlara Şerîk'in askerlerine kapılarını kapamalarını, yiyecek ve [hayvanları için] saman vermemelerini, yiyecekleri ve samanı Ziyâd'ın ordugâh'ına götürmelerini buyurdu. [Onlar] her şekilde Şerîk'in ordusunun işini zorlaştırdılar.

[Şerîk'in] ordusu sıkıntıya girdi. [Askerler] aç kaldı ve hayvanları saman bulamadı. Sonunda bitkin düştüler. [Bu durumdan kurtulmak için] çâre düşündüler. Şehir kapısının daha yakına gidip şehirden yiyecek ve ot/saman getirmek üzere anlaştılar. Ancak gündüz gidemediler. Çünkü Ziyâd ve Buhâr Hudât'ın ordugâh'ı yol üzerinde idi. [Bu yüzden] gece gittiler. Şehre bir fersahlık [mesafeye] ulaşmışlardı ki, Ziyâd [onların] şehirden çıktıklarından haberdar oldu ve onların yolunu kesti. Çetin bir derbend savaşı yaptılar. Mağlubiyet, Ziyâd ve Buhâr Hudât'ın ordusuna düştü. Buhâr Hudât, "Doğru olan [yapılması gereken] şudur ki ordunun artçılarına (leşker-i sâka) taarruz etmeliyiz. Çünkü eğer biz onların öncülerine (leşker-i pîş) taarruz edersek, buraya saldırırlar ve bizim durumumuz sıkıntıya girer. Artçılara (sâka) taarruz edersek, onların öncüleri (mukaddeme), kendilerini şehre atarlar. Aceleyle geri dönüp savaşa girmeleri gerekir. [Böylece] bizim istediğimiz olur." dedi.

Bu şekilde yaptılar. Bir kısmı gidene kadar beklediler. Sonra artçılara taarruz edip savaşa tutuştular. Nevkende (نوكنده)'ye ulaşıncaya kadar bir yandan savaşıyorlar bir yandan da gidiyorlardı. Buhâr Hudât, Ziyâd b. Sâlih'e "Bu insanlar açtır. Bu yıl onlar üzüm ve kavunu ne görmüş ne de yemişlerdir. Nevkende'ye ulaştıklarında, onların üzüm ve kavunla meşgul olmalarına kadar bekleyelim. Onların öncüleri şehre ulaştığı sırada taarruz edelim" dedi. Nevkende'ye ulaştıklarında [62], üzüm, kavun ve [diğer] meyveleri almak için dağıldılar. Öncüler şehre ulaşmış idi. Bu sırada Buhâr Hudât ve Ziyâd, onlara taarruz ettiler ve onların büyük kısmını öldürdüler. Kalanlar ise bozguna uğradı.

Bu arada o kavmi [isyana] davet eden Şerîk b. Şeyh, attan düştü ve öldü. Ziyâd b. Sâlih, şimdi Meğâk Mescidi (Mescid-i Meğâk) dedikleri Mâh Kapısı'na[246], kanalın kenarına kondu. Şehri ateşe vermelerini buyurdu.

[246] İbn Havkal, s.399

[Şehir] üç gece ve gündüz yandı. Münâdî "Her kim dışarı çıkarsa, ona emân verileceğini" buyuruyordu.

Ziyâd, onlar dışarı çıksınlar diye [kendi] ordusunu şehirden uzağa bırakmış idi. Şerîk'in oğlu ve ordusunun kumandanlarından biri, o gece şehir kapısının önüne geldiler. Her ikisini de yakaladılar ve Ziyâd'ın huzuruna götürdüler. [Ziyâd] ikisinin de idam edilmesini buyurdu.

O şehrin halkı hâlâ endişeli idiler ve bu yüzden münâdînin [çağrısına] uymadılar. Üç gün sonra Ziyâd şehir kapısına geldi ve Hisâr Kapısı'nın önündeki Rîgistân'da bulunan Buhâr Hudât'ın köşküne kondu. Askerlerin şehir kapısına gitmesini ve tekrar savaşa başlamalarını emretti. Savaşıyorlar ve öyle tekbîr getiriyorlardı ki, yer titriyordu. Savaş [çok] şiddetli oldu. Ma'rûflardan birkaçı dışarı çıktı. Attârlar Kapısı'na taarruz ettiler ve şehir halkından birçok kişiyi öldürdüler. Ziyâd, şehirden kimi ele geçirirlerse, şehir kapısının önünde idam etmelerini buyurdu. Sonunda şehri ele geçirdiler[247].

Ziyâd, Buhârâ meselesini halledince Semerkand tarafina gitti. O, orada birçok savaş yaptı ve sonra tekrar Horâsân tarafina gitti[248]. Vallâhu a'lem.

[247] Ceyhûn'a bir merhale mesâfede karargâh kurmuş bulunan Ebû Müslim ise Buhârâ'ya gelmiş ve isyâna katılmış olanların boyunlarını vurdurup yakınlarını tutuklanuş ve mallarına el koymuştu. Ancak Şerîk b. Şeyh'in öldürülmesi ve taraftarlarının dağıtılması ile Buhârâ ve çevresinde Hz. Ali soyunun iktidarını isteyenlerin faaliyetleri sona ermedi. 140/757 yılında Horâsân valiliğine atanan Abdülcebbar b. Abdurrahman, makamına oturur oturmaz birtakım ileri gelenlerin de içinde yer aldığı pekçok insanı, Hz. Ali taraftan olmakla suçlayarak idam etti. Bunlar arasında, Buhârâ Valisi Mücâşi' b. Hureys el-Ensârî de vardı. Abdülcebbar'ın zulme varan icraaatlarda bulunduğunu öğrenen Halîfe Mansûr, 141/758 yılında bir vesile ile onu azletmek istedi ise de başaramadı. Ancak Halîfe onu azletmekte kararlı olduğu için Hâzim b. Huzeyme'nin komutasında bir ordu göndererek görevine son verdi. Hâzim b. Huzeyme tarafından tutuklanan Vali, yün bir cübbe giydirilip katıra ters bindirildi ve yakınlarıyla birlikte Halîfe'ye gönderildi. Halîfe, Vali'nin ellerini ayaklarını kestikten sonra boynunu vurdurdu." (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.202)

[248] Ziyâd b. Salih'in âkıbeti şu şekilde olmuştur: "Ebû Müslim, 134/752 yılında Merv'e dönerken Ziyâd b. Salih'i Buhârâ ve Soğd (Semerkand) valiliğine tayin etmişti. Vali Ziyâd b. Salih, 135/753 yılında Tıraz'a sefer hazırlığı içinde olan Horâsân Valisi Ebû Müslim'in makamına göz dikti. Bu nedenle Halîfe Ebû'l-Abbâs'ın kendisini Horâsân valiliğine atadığına dair bir mektup ortaya attı. İbn Tâhir bu mektubun sahte olduğunu belirtmektedir. ez-Zehebî ve İbn Haldûn ise, mektuptan söz etmemekle birlikte Halîfe Ebû'l-Abbâs'ın, Ebû Müslim'in Horâsân'da kurduğu otoriteden rahatsızlık duyduğunu rivâyet etmektedir. Bu nedenle onlar Halîfe'nin, Ebû Müslim'i Horâsân valiliğinden azledebilmek için böyle bir girişimde bulunduğunu; hatta onun öldürülmesini istediğini kaydetmektedir. ez-Zehebî ve İbn Haldûn'un bu rivâyetleri, Ziyâd'ın ortaya attığı mektubun Halîfe tarafından gönderilmiş olabileceği ihti-

Mukanna'/Peçeli ve Onun Taraftarları Beyaz Elbiselilerin (Sepîd/Sefîd Câmegân)[249] İsyanı

Ahmed b. Muhammed b. Nasr'ın söylediğine göre Muhammed b. Ca'fer kitabında bu faslı **[63]** anlatmıştır. Lakin tamam değildir. Mukanna' haberlerinin sâhibi olan İbrâhîm ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî zikretmiştir ki: Mukanna', Merv'in Kâze/Kâzeh (کازه) isimli bir köyündendi. Onun adı, Hâşim b. Hakîm idi[250]. O, önceden çamaşırcılık yapmış, ondan sonra ilim öğrenmekle meşgul olmuştu. Her tür ilimden tahsil etti. Hokkabazlık/elçabukluğu ile tılsımların ve sihirlerin ilmini öğrendi. [Özellikle] hokkabazlık/elçabukluğunu iyi öğrenmiş idi. Peygamberlik iddiasında dahi bulunuyordu. Mehdî b. Mansûr[251], hicretin yüz altmış yedi senesinde [783-784] onu öldürdü[252].

malini kuvvetlendirmektedir. Bu olay üzerine Ebû Müslim Tıraz seferinden vazgeçip, Ziyâd'ın üzerine yürümeye mecbur kaldı. Ebû Müslim'in komutanlarından Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim, Ziyâd'ın Tirmiz Kalesi'ni ve gemileri ele geçirmesine mani olmak için bazı tedbirler aldı. Bu sırada Ebû Müslim de, Siba' b. Ebi'n-Nu'man el-Ezdî'yi yanına alarak Buhârâ'ya doğru yola çıktı. Siba', Ziyâd b. Salih'le arası iyi olan ve Ebû Müslim'den çok Ziyâd'a bağlı birisiydi. Ziyâd haber göndererek, ondan bir fırsatını bulduğunda Ebû Müslim'e suikast düzenlemesini istedi. Bu durumu haber alan Ebû Müslim, Siba' b. Ebi'n-Nu'man'ı Âmul Valisi'ne gönderip hapsettirdi. Bu gelişmelerin ardından Ebû Müslim Buhârâ'ya geldi. Ebû Şakir ve Ebû Sa'd eş-Şervî, onun gelişini haber alınca Ziyâd'ın itaatinden çıkan komutanlarla birlikte huzuruna vardılar. Ebû Müslim bu kişilerden, Ziyâd'ı isyâna teşvik edenin Siba' b. Ebi'n-Nu'man olduğunu öğrenince, Âmul Valisi'ne bu kişinin yüz kırbaç vurulduktan sonra kafasının kesilmesini emretti. Komutanları tarafından ele geçirilen Ziyâd, bir yolunu bulup Bârkes dihkanına sığındı. Ancak Ebû Müslim'e sadık olan dihkan, Ziyâd'ın boynunu vurup Ebû Müslim'e getirdi. Böylece Ebû Müslim'e karşı yapılan isyân girişimi başarısızlıkla sona ermiş oldu." Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.202-204; Dalkılıç, *a.g.t.*, s.189-191

249 Mukanna' taraftarlarına verilen ad olup "Beyaz Elbiseliler" anlamına gelmektedir. Arapça kaynaklarda "Mübeyyiza (مبيضه)" şeklinde kaydedilmiştir (es-Sem'ânî, III, s.59).

250 Onun adı et-Taberî'ye göre Hakîm, İbn Kesîr, İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Fidâ ve ez-Zehebî'ye göre göre 'Atâ, İbnü'l-Esîr'e göre Hâşim ve İbn Haldûn'a göre ise Hakîm ve Hâşim idi. (et-Taberî, VI, s.367; İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.244-245); İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.151; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, s.153; ez-Zehebî, III, s.182; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.42-43); İbn Haldûn, III, s.206]

251 Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî. 775-785 yılları arasında Abbâsî hüküm süren Mehdî Billâh ve dönemi hakkında bkz, Nahide Bozkurt, "Mehdî Billâh", *DİA*, XXVIII, s.377-379.

252 Mukanna'nın ölüm tarihini et-Taberî, İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Fidâ, İbn Tağrıberdî ve ez-Zehebî'de 163/779-780 senesidir. [et-Taberî, VI, s.374; İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.243-244); İbnü'l-Cevzî, III, s.83; Ebû'l-Fidâ, I, s.153; İbn Tağrıberdî, I, s.153; ez-Zehebî, III, s.184]. İbnü'l-Esîr ise 161/777-778 senesi hâdisatında zikretmiş, ancak diğer bir

[Mukanna'], tılsımlar/sihirler öğrenmişti ve gâyet zeki biri idi. Geçmişlerin ilimlerinden birçok kitap okumuş ve sihirbazlıkda gâyet ustalaşmıştı. Onun babasının adı Hakîm idi. [Hakîm] Belhli olub [Halîfe] Ebû Ca'fer Devânikî döneminde Horâsân Emîri'nin serhenglerinden biri olmuştu. Çok çirkin, başı kel ve bir gözü kör olmasından dolayı başını ve yüzünü örttüğünden, ona mukanna' (örtülü, peçeli) demiş idiler. Başında ve yüzünde daima yeşil peçe bulunurdu[253].

Bu Mukanna', sâhibü'd-da'vet Ebû Müslim zamanında Horâsân serhenglerinden biri idi. Abdu'l-cabbâr Ezdî'nin[254] vezîri oldu. O, peygamberlik

rivâyete göre de Mukanna'ın başının Mehdî'ye ulaştığı tarihin 163/779 senesi olduğunu söyler. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.53)]. Mukanna've isyânı için hakkında bkz, Elton L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsid Rule (747-820)*, Minneapolis 1979, s.145-146; İbrahim Babur Gündoğdu, *Hişâm b. Hakim el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.204-209; Mustafa Öz, "Mukanna' el-Horâsânî", *DİA*, XXXI, s.124-125.; Dalkılıç, *a.g.t.*, s.225-233.

[253] Bazı kaynaklarda Mukanna'nın altın bir maske taktığı rivâyet edilmiştir [İbnü"l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.38); İbn Haldûn, III, s.206]

[254] Abbâsi Halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Horâsân valisi olan Abdu'l-cabbâr b. Abdu'r-rahmân el-Ezdî (ö. 142/759), Abbâsîlerin Emevî aleyhtarı faaliyetleri sırasında kendini göstermiş ve ilk Abbâsî Halîfesi Seffâh tarafından Sâhibü'ş-Şurta tayin edilmişti. Halîfe Mansûr zamarında da aynı görevde kaldı ve daha sonra Horâsân valiliğine getirildi. Bölgeye gittikten (Temmuz 758) kısa bir süre sonra Abbâsî aleyhtarlarının buradaki faaliyetleri hakkında bir rapor hazırlayarak durumu Halîfeye bildirdi ve bu meseleyi halletmek için ondan bir miktar para aldı. Bu tarihten itibaren şiddetli bir takibata girişti. "Ali evlâdı" adına davette bulunmak ve propaganda yapmakla itham ettiği pek çok kişinin mallarına el koyup onları hapsetti veya öldürttü. Bunlar arasında Buhârâ âmili Mücâşi b. Hureys el-Ensârî, Kûhistan âmili Ebû'l-Mugîre Hâlid b. Kesîr ve Hariş b. Muhammed gibi önde gelen kişilerle bazı Abbâsî taraftarları da vardı. Şikâyetler üzerine konuyu yakın adamlarıyla görüşen Hâlife, bu sefer Abdu'l-cabbâr'ı oradan uzaklaştırmanın yollarını aramaya başladı. Halîfe, güçlü Horâsân ordusuyla doğrudan mücadeleye girmekten çekindiği için, kâtibi Ebû Eyyûb'un tavsiyesine uyarak, Horâsân ordusunu Rumlara karşı cihada sevketmeyi ve bu fırsattan faydalanıp Abdu'l-cabbâr'ı oradan uzaklaştırmayı planladı. Bu maksatla yazdırdığı bir mektupta ondan, sınır boylarındaki Müslümanları Rum tehdidinden kurtarmak için büyük bir ordu göndermesini istedi. Halîfenin niyetini sezen Abdu'l-cabbâr, bölgedeki Türklerin sık sık karışıklıklar çıkardığını, Horâsân askerlerinin bölgeden ayrılması halinde durumun çok tehlikeli olacağını ve kendisinin zor durumda kalacağını söyleyerek bu teklifi kabule yanaşmadı. Birkaç mektuba rağmen emirlerinin dinlenmediğini gören ve bunu bir isyân kabul eden Halîfe, oğlu Mehdî kumandasındaki bir orduyu Horâsân'a gönderdi. Mehdî Rey'de bekleyip Hâzim b. Huzeyme'yi (başka bir rivâyete göre Üseyd b. Abdullah el-Huzâlyi) Abdu'l-cabbâr'ın üzerine gönderdi. Abbâsî kuvvetlerinin yaklaşmakta olduğunu duyan Merve'r-rûz halkı da valiye karşı ayaklandı. Merv'de meydana gelen savaşta mağlûp olan Abdu'l-cabbâr savaş meydanını terk edip kaçtıysa da yakalanarak Abbâsî kumandanına teslim edildi. Abdu'l-cabbâr gerek Merv'de gerekse Bağdâd'a götürülürken yolda pek çok hakarete uğradı. Bağdâd'da Halîfenin huzuruna

iddiasında bulundu. Bir müddet bu şekilde devam etti. [Sonra Halîfe] Ebû Ca'fer Devânikî ona bir adam gönderip [yakalattı] ve Merv'den Bağdâd'a getirtti. Senelerce zindânda kaldı[255]. Buradan kurtulunca Merv'e geri döndü. İnsanları etrafına topladı ve [onlara] "Benim kim olduğumu biliyor musunuz?" diye sordu. İnsanlar "Sen, Hâşim b. Hakîm'sin." diye cevap verdiler. [Bunun üzerine Mukanna'] "Yanıldınız, ben sizin ve bütün âlemin Hudâsıyım (ağzına toprak dolsun). Ben kendime istediğim herhangi bir adı veririm. Allah kendisini önce Âdem'in sûretiyle, sonra Nûh'un sûretiyle, sonra İbrâhîm'in sûretiyle, sonra Mûsâ'nın sûretiyle, sonra Îsâ'nın sûretiyle, sonra Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sûretiyle, sonra Ebû Müslim'in sûretiyle[256] ve sonra da bu sûretle [yani benim sûretimle] kendini halka göstermiştir." dedi. [**64**] İnsanlar, "Başkaları peygamberlik iddiasında bulunmuş idiler. Sen Hudâlık iddiasında mı bulunuyorsun?" diye sordular. [Mukanna'] "Onlar nefsânî idiler. Ben [ise] onların içinde bulunan rûhum. Benim, kendimi istediğim her sûretde gösterme kudretim vardır." dedi[257].

[Mukanna'] her vilâyete mektuplar yazdı ve kendi dâ'îlerine verdi. Mektupda şunlar yazılıydı:

"Bismillâhi'r-rahmani'r-rahîm. Efendiler efendisi Hâşim b. Hakîm'den, filan oğlu filana. Âdem'in, Nûh'un, İbrahim'in, Îsa'nın, Mûsâ'nın, Muhammed'in ve Ebû Müslim'in ilâhı olan, ondan başka ilâh olmayan Allah'a

çıkarılınca, işkence edilmeden öldürülmesi için yalvarmasına rağmen, elleri ve ayakları kesildikten sonra idam edildi ve bütün mallarına el kondu. Cesedi idam sehpasında birkaç gün kaldıktan sonra kardeşi Ubeydullâh tarafından geceleyin gizlice indirilerek defnedildi (142/759). Abdu'l-cabbâr cesur fakat çok gaddar ve zalim bir vali idi. Aile fertleriyle diğer yakınları da Kızıldeniz'deki Dehlek adasına sürülerek cezalandırıldılar." Bkz., Abdülkerim Özaydın, "Abdu'l-cebbâr el-Ezdî", *DİA*, I, s.202.

255 et-Taberî ve İbnü'l-Esîr Mukanna'nın 159/775-776 senesinde, İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzî, İbn Tağrıberdî ve ez-Zehebî 161/778 senesinde ilk defa ortaya çıktığını zikretmiştir. [et-Taberî, VI, s.367; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.42-43); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s 223-225); İbnü'l-Cevzî, III, s.75; İbn Tağrıberdî, I, s.151; ez-Zehebî, III, s.182] Ancak bu kaynaklarda en-Narşahî'nin bahsettiği yakalanma ve zindana atılma hadisesi hakkında bilgi yoktur.

256 İbnü'l-Esîr, Mukanna'nın Ebû Müslim'in Hz. Muhammed (s.a.s.)'den daha üstün olduğuna inandığını kaydetmiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.42-43)]. Esasen o, 137/754 yılında Halîfe Ebû Cafer Mansûr tarafından öldürülen ve Horâsân bölgesinde çok sevilen Ebû Müslim Horasânî'nin şöhretinden faydalanıp onun taraftarlarının kendi çevresinde birleşmesini arzulamaktaydı (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.204).

257 es-Sem'anî'ye göre Mukanna', Gulât-i Şî'a'dan olan Rizâmiyye (الرزامية) mezhebine mensup idi. (es-Sem'ânî, III, s.59)

hamdolsun. Kudret, sultan[lık], izzet, şeref ve burhân Mukanna'nındır. Bana imân ediniz. Biliniz ki pâdişâhlık benimdir (aleyhi'l-la'ne). İzzet, şeref ve yaratıcılık benimdir. Benim dışımda başka Hudâ yoktur (ağzına toprak dolsun). Her kim bana teslim olursa [iman ederse] cennet onundur ve her kim teslim olmazsa cehennem onundur."

[Mukanna'] henüz Merv'de bulunuyordu. Dâ'îlerini her bir tarafa gönderdi ve birçok halkı yoldan çıkardı. Merv'de bir Arap vardı. Onun adı Abdullah b. Amr idi. Ona [Mukanna'a] intisab etti ve kızkardeşini ona eş olarak verdi. Bu Abdullah, Ceyhûn'dan geçti, Nahşeb'e ve Kiş'e gedi. Her yerde halkı Mukanna'a (aleyhi'l-la'ne) [imâna] da'vet etti. Birçok halkı yoldan çıkardı.

[Mukanna' taraftarlarının sayısı] Kiş'de ve Kiş'in köylerinde çok fazla idi. Mukanna'ın dînine ilk girenler ve bunu ilk ilan edenler Kiş'de bir köy [halkı] idi. Bu köyün adı Sûbalı Köyü idi. Onların önderi Amr-i Sûbhî idi. Onlar isyan ettiler. Onların emîri [Sûbah Emîri], dindâr Araplardan biri idi. [Mukanna' taraftarları] onu öldürdüler. Böylece Soğd köylerinin [ahâlisinin] büyük kısmı Mukanna'ın dînine [dîn-i Mukanna'] girdi. Buhârâ köylerinin [ahâlisinin] birçoğu kâfir oldu ve küfürlerini açıkladılar.

Bu fitne çok büyüdü [Mukanna' taraftarları hızla arttı]. [Bu] bela, Müslümânlar [için] eziyet haline geldi. [Mukanna' taraftarları], kervânları vuruyorlar, köyleri yağmalıyorlar ve birçok tahribat yapıyorlardı. Mukanna'ın [isyân ettiği] haberi Horâsân'da duyulunca, Horâsân Emîri Humeyd b. Kahtabe[258] onun yakalanmasını emretti. O [Mukanna'] kendi köyünden

[258] "Humeyd b. Kahtabe b. Şebîb et-Tâî. Horâsân'daki on iki Abbâsî nakibinden biri olan Kahtabe b. Şebîb'in oğludur. Horâsân'da Abbâsîler adına davette bulunmak üzere seçilen yetmiş kişi içinde Humeyd de vardı. Babası Kahtabe ölünce askerleri kardeşi Hasan adına Humeyd'e biat ettiler (132/749). Abbâsî İhtilâli sırasında Emevî hilâfetine son veren ordunun önde gelen isimlerinden Ebû Seleme el-Haliâl Küfe valiliğine tayin edilmişti. Ancak şartlar uygun olmadığı için faaliyetlerini gizlice yürütüyor ve Humeyd'le haberleşiyordu. Humeyd ve kardeşi Hasan'ın kumandasındaki Abbâsî ordusu 14 Muharrem 132'de (2 Eylül 749) Kûfe'ye girince Ebû Seleme gizlendiği yerden çıkarak "vezîr-i Âl-i Muhammed" unvanıyla ve henüz belirlenmemiş olan Abbâsî Halîfesinin veziri sıfatıyla ihtilâlin yönetimini ele aldı. Humeyd'i de askerleriyle birlikte Medâin'e gönderdi. Abbâsîler'in kuruluşunda önemli rol oynayan, Halîfe Seffâh ile Mansûr'un amcaları Abdullah b. Ali, son Emevî Halîfesi II. Mervân'ı bir müddet takip ettikten sonra onun damadı Velîd b. Muâviye'nin idaresindeki Dımaşk üzerine yürüdüğünde Humeyd de yanında bulunuyordu. Birkaç günlük muhasaradan sonra şehir ele geçirildi

kaçtı. Saklanıyor idi. [65] Çok kalabalık bir halk kitlesinin toplanıp Maverâü'n-nehr vilâyetine gelmiş olduklarını ve onun dînini kabul ettiklerini öğrenince Ceyhûn'dan geçmeye niyetlendi. [Ancak] Horâsân Emîri, onu [gözleyip] yakalamak için Ceyhûn kıyısına nöbetçiler/muhafızlar göndermiş idi. Yüz atlı, eğer [nehri] geçerse onu yakalamak için sürekli Ceyhûn kıyısına gelip duruyorlardı.

Mukanna', otuz altı kişi ile birlikte Ceyhûn kıyısına geldi. Sal yaptı ve Ceyhûn'dan geçerek Kiş Vilâyeti'ne gitti. O vilâyet ona itaat etti. Halk ona ilgi gösterdi. Sâm Dağı'nda, gâyet sağlam, içinde su kanallarının, ağaçların ve çiftçilerin [bulunduğu] bir hisâr vardı. Onun için bundan daha sağlam başka bir kale yapmalarını buyurdu. Oraya pek çok mâl/servet ve sayısız ni'met topladı ve muhafızlar dikti.

Sepîd/Sefîd Câmegân'ın sayısı arttı. Müslümânlar onların karşısında çaresiz kaldılar. Feryâdları Bağdâd'a ulaştı. O sırada Halîfe Mehdî [Billâh] idi. [Bu duruma] canı sıkıldı. Mukanna' ile savaşmaları için birçok asker gönderdi. Ardından o fitnenin def'i için kendisi de Nîşâbûr'a geldi. Korkuyordu; korkusu, İslâm'ın harâb olması [ortadan kalkması] ve Mukanna'ın dîninin bütün cihâna yayılması idi. Mukanna' Türkleri çağırdı ve Müslümânların

ve binlerce kişi öldürüldü (Ramazan 132/Nisan 750). Humeyd b. Kahtabe, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın ölümü üzerine (136/754) Halîfelik iddiasında bulunan Abdullah b. Ali'ye biat etti. Ancak Abdullah b. Ali ona güvenmiyordu. Ortadan kaldırılması amacıyla bir komplo hazırlayarak kendisinin eline bir mektup verip Halep Valisi Zufer b. Âsim el-Hilâlî'ye gönderdi. Fakat yolda Humeyd mektubu açıp okudu ve valiye öldürülmesi için emir verildiğini öğrendi. Bunun üzerine adamlarıyla birlikte Ebû Müslim el-Horasânî'nin saflarına katıldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr Halîfe olunca (136/754) Humeyd'i önce Muhârik b. Akkâr'ın yerine el-Cezîre'ye, 143 (760) yılı başlarında da azlettiği Nevfel b. Muhammed el-Furât'ın yerine Mısır'a vali tayin etti. 5 Ramazan 143'te (18 Aralık 760) 20.000 kişilik bir orduyla Mısır'a giden Humeyd gerekli idarî tedbirleri aldı ve Muhammed b. Muâviye'yi şurta teşkilâtının başına getirdi. Daha sonra Ebû'l-Ahvas el-Abdî kumandasındaki bir orduyu Berberî isyânlarını bastırmak için İfrîkiye'ye gönderdi (Şevval 143/Ocak 761). Bu ordunun Berka'da Ebû'l-Hattâb el-Enmâtî karşısında mağlûp olması üzerine bizzat kendisi sefere çıktı ve Ebû'l-Hattâb'ı bozguna uğratıp öldürttükten sonra Mısır'a döndü. Ancak ertesi yıl azledildi ve 22 Zilkade 144 (21 Şubat 762) tarihinde Mısır'dan ayrılarak Bağdâd'a gitti. 148 (765) yılında İrmîniye seferine katıldı. Daha sonra Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Horâsân valiliğine tayin edildi (152/769). Valiliği sırasında Kâbil'e bir sefer düzenledi ve Abbâsîlerin önde gelen simalarından olup veliahtlıktan feragate zorlanan, ancak buna rızâ göstermeyen İsâ b. Musa'nın Horâsân'da saklanan taraftarları Abbâd ile Herseme b. A'yen'i yakalatıp Halîfe Ebû Ca'fer el-Mansûr'a gönderdi. Halîfe Mehdî-Billâh zamanında da valilik yapan Humeyd ölümüne kadar (Şaban 159/ Haziran 776) bu görevde kaldı." Bkz, Abdulkerim Özaydın, "Humeyd b. Kahtabe", *DİA*, XVIII, s.355-356.

kan ve mâlını onlara mübâh kıldı. Yağma tamahıyla Türkistân'dan birçok asker geldi. Vilâyetleri yağmalıyorlar, Müslümân kadın ve çocukları esîr alıyor, [gerisini] öldürüyorlardı.

Buhârâ'da ilk ortaya çıkan gürûh, Mukanna'a bey'at etmiş olan Sepîd/Sefîd Câmegân idi. [Bunlar] Numicket (نمجکت) dedikleri bir köye gittiler. Gece mescide girdiler ve [mescidde bulunan] onbeş kişi ile mü'ezzini ve [ardından] bütün köy halkını öldürdüler. Bu [hâdise] yüz elli dokuz senesinde [775-776] oldu ve [bu târîhde] Buhârâ Emîri Hüseyin b. Mu'âz idi.

Mukanna' tâifesinin önderlerinden olan Hakîm Ahmed adında Buhârâlı bir adam vardı. Onun yanında üç başka serheng bulunuyordu. Birinin adı Haşerî/Hışrî (حشری), ikincinin adı Bâğî (باغی) idi. Bu ikisi Köşk-i Fuzeyl (کوشک فضیل)'den idiler. Gicduvân/Gucdevân Köyü (غجدوان)'nden[259] olan üçüncünün adı ise Kerdek/Kirdek/Kürdek (کردک) idi. Her üçü de [66] savaşçı, başıbozuk (ayyâr)[260], sefil ve hilekâr adamlar idiler. [Bunların] köy halkını öldürdükleri haberi şehre ulaşınca Buhârâlılar toplandılar. Emîr'in yanına gittiler ve "Bizim bu Sepîd/Sefîd Câmegân ile savaşmamız şart olmuştur." dediler. Hüseyin b. Mu'âz kendi askerleri ile, Buhârâ kâdısı Âmir İbn İmrân ise Buhârâlılar ile yüz elli dokuz senesi Receb [25 Nisan-24 Mayıs 776] ayında [şehirden] çıktılar. Şimdi Narcak Köyü dedikleri Narşah Köyü'ne kadar gittiler ve onların karşısında ordugâh kurdular.

Buhârâ kâdısı "[Önce] onları hakk dîne [İslâm'a] davet edelim, kabul etmezlerse onlarla savaşırız." dedi. Sonra Kâdı, salâh ehli ile birlikte onları hakk dîne davet etmek için köye girdi. Onlar "Biz, sizin söylediğiniz [şeyleri]

259 Buhârâ'ya altı fersah uzaklıkta bulunan Gucdevân'da haftada bir gün çevre köylerin de katıldığı bir pazar kurulmaktaydı. Zerefşan'ın kuzeyinde büyük bir köy olan Gucdevân'da halk, su ihtiyacını Harkan rûd, diğer adıyla Kalkan rûd arkından karşılamaktaydı. (es-Sem'ânî, IV, s.282; Yâkût el-Hamevî, IV, s.187; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.72).

260 Arapça bir kelime olan "ayyâr", sözlükte "çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse" anlamlarına gelmektedir. İskender b. Keykâvus, ayyârları "cevânmerd"likle denk tutmakta ve ayyârları fütüvvet ehlinde bulunması gereken özelliklerle vasfetmektedir. Yine onun verdiği bilgilere göre bir reis etrafında toplanan ayyârlar, Kuhistan ve Merv gibi büyük şehirlerde önemli zümre halinde meydana getirmektedirler (İskender b. Keykâvus, Kâbûsnâme, 44. Fasıl.). Buna karşılık birçok kaynak "evbâş" gibi "ayyâr" zümresini de menfî vasıflarla zikretmiş, bu kelimelerin başıbozuk, hırsız, hilekâr vb anlanlarda kullanılmış ve menfi icraatları yüzünden tarihe daha ziyâde yağmacı ve soyguncu bir sınıf olarak geçmişlerdir (*Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, II, s.1360; Abdulkadir Özcan, "Ayyâr", *DİA*, IV, s.296.).

kabul etmiyoruz." dediler. Küfrü her gün artırdılar ve nasîhatleri reddettiler. O zaman savaşa başladılar. Onlara ilk taarruz eden Araplardan Na'îm b. Sehl idi. Çok savaştı ve bir hayli kişiyi öldürdü. Sonunda kendisi de öldürüldü. [Ancak] hezîmet Sepîd/Sefîd Câmegân'ın oldu. Onlardan yedi yüz kişi öldürüldü, diğerleri kaçtı.

O gün bu şekilde sona erdi. Akşam olunca elçi gönderdiler ve emân istediler. "Biz Müslümân olduk." dediler ve onlarla barış yaptılar. Yol kesmemeleri, Müslümânları öldürmemeleri, kendi köylerine dönmeleri ve kendi emîrlerine itaat etmeleri şartlarını koydukları bir sulhnâme imzaladılar. Bu şartları, Allah ve Allah'ın resûlü üzerine yemîn ederek sağlamlaştırdılar. Şehrin bütün ileri gelenleri de o sulhnâmeye yazılar yazdılar [imzaladılar].

Müslümânlar geri dönünce onlar da o ahidden geri döndüler [ahdi bozdular]. Yine yol kesiyorlar, Müslümânları öldürüyorlar ve morarmış cesetlerini Narşah Hisârı'nın tepesine asıyorlardı. Müslümânların durumu zorlaştı. Halîfe Mehdî, vezîri Cebrâ'îl b. Yahyâ'yı [Kiş'de bulunan] Mukanna' ile savaşmaya gönderdi. O, Buhârâ'ya geldi ve Mukanna' ile savaşmak için Semerkand Kapısı'na ordugâh (leşkergâh) kurdu. Hüseyin b. Mu'âz onun yanına gitti ve "Sen bize [67] Sepîd/Sefîd Câmegân ile savaşda yardım et ki, biz işimizi bitirince senin yanında Mukanna'yla savaşmaya gidelim." dedi.

Cebrâ'îl [bu teklifi] kabul etti ve orduyu kaldırıp Narşah Köyü'ne kadar gitti. Köyün etrafına hendek kazmalarını buyurdu. Hendeğin içine ordugâh kurdular [askerleri yerleştirdiler]. [Cebrâ'îl], Sepîd/Sefîd Câmegân'ın çıkıp gece baskını (şebîhûn) yapmamaları için askerlerin dikkatli olmalarını söyledi. Onun söylediği gibi oldu. İlk gece gelip onlara saldırdılar. Birçok tahribat yaptılar. Buhârâ Emîri Hüseyin b. Mu'âz bunu görünce [orduyu önceden uyaran] Cebrâ'îl'e birçok lütufta bulundu ve ona "Buhârâ'da dur ve bu mesele bitinceye kadar Kiş'e gitme." dedi. [Bunun üzerine] Cebrâ'îl savaşa başladı. Dört ay [boyunca] sabah ve gece sürekli savaştılar. [Ancak] zaferin Sepîd/Sefîd Câmegân'ın olmadığı hiçbir gün olmadı.

Müslümânlar çaresiz düşmüşlerdi. Çâre aradılar. [Bu sırada] Mâlik b. Fârim "Ben [bir] çâre söyleyeyim." dedi ve ordugâh'tan kalenin duvarına kadar bir ark kazmalarını ve silâhlı insanları oraya göndermelerini buyurdu. [Ardından] bulabildikleri ne kadar ağaç, kamış ve işe yaramaz şey varsa

sağlamlaştırıp üstüne koydular. Hisâr duvarının altına girip elli gez[261] miktarında bir yer kazdılar ve [çökmemesi için] sütunlar ile sağlamlaştırdılar. Elli gezlik bir yer kazılınca oraya odun doldurdular ve [bunların üzerine] neft döktüler. O sütunların yanıp hisârın duvarının çökmesi için ateşe verdiler.

Ateş yanmadı. Çünkü ateşin yanması için rüzgâr gerekiyordu. Oranın hisârı ise rüzgâr almıyordu. Mancınıklar kurdular ve altı [o nesnelerle] doldurulmuş olan o burca dönderip taş attılar. [Bu taşların etkisiyle] delik açıldı ve rüzgâr yol buldu. Ateş alev aldı ve o sütunlar yanıp elli gez miktarında aşağı indi. Müslümânlar kılıç (şemşîr) çektiler [taarruz ettiler] ve birçok kişiyi öldürdüler. Kalanlar ise emân istediler.

Daha önce kabul etmiş oldukları Müslümânlara eziyet yapmamaları, kendi köylerine geri dönmeleri gibi şartlara ilâve olarak önderlerini Halîfe'nin nezdine göndermeleri ve yanlarında silâh taşımamaları şartlarıyla tekrar antlaşma yaptılar. [**68**] [Sonra da] hendekten geçip gittiler.

[Ancak] gizlice silâhlandılar. Cebrâ'îl [b. Yahyâ], oğlu Abbâs'ı onların önderi olan Hakîm'i serâperdeye getirip gizlice öldürmesi için görevlendirdi. Onlar [Cebrâ'îl'in adamları] onun emrinin gereğini yaptılar ve [Hakîm'i] serâperdeye götürdüler. Onlar uzakta ayakta durmuş idiler. Cebrâ'îl serâperde'ye gitti. Sepîd/Sefîd Câmegân Hakîm'in yoldaşı olan Hışvî (خشوى)'yi[262] gönderip Cebrâ'îl'e "Biz Hakîm'siz gitmeyiz." dediler. Hışvî çizmelerini yeni giymiş idi. Bu sözü söylediği sırada Cebrâ'îl'in oğlu Abbâs geldi ve "Hakîm'i öldürdüm." dedi. Cebrâ'îl, Hışvî'yi attan indirmelerini ve hemen öldürmelerini emretti.

Haber, Sepîd/Sefîd Câmegân arasında duyuldu. [Hemen] silâhlarını çektiler. [İki taraf arasında] savaş oldu. Cebrâ'îl askerlerin hepsinin at binmesini buyurdu. Savaşa başladılar ve şiddetli savaşlar yaptılar. Sonunda yine mağlub oldular. Birçok insan onlar tarafından öldürülmüş, kurtulanlar da kaçmış idi.

[261] Bir metre civarında eski bir uzunluk birimi.
[262] Yukarıda Sepîd/Sefîd Câmegân taifesinden olan Haşerî/Hışrî (حشرى) ismi geçmişti. Bu iki kişinin aynı şahıs olması muhtemeldir.

Narşah Köyü'nün sâhibi bir kadın idi. Onun kocasının adı Şeref idi. O, Ebû Müslim'in serhengi idi. [Ancak] Ebû Müslim (rahimehullâh) onu öldürmüş idi. Bu kadını Cebrâ'îl'in yanına götürdüler. O kadının yanında çok kirli ve kötü işler yapan kör bir amcaoğlu bulunuyordu. Cebrâ'îl o kadına "Ebû Müslim'i bırak." dedi. Kadın "Ebû Müslim'e Müslümânların babası derler. O Müslümânların babası değildir. Çünkü benim kocamı öldürmüştür." dedi. Cebrâ'îl o kadını ortadan ikiye ayırmalarını, onun amcaoğlunu da öldürmeleri emretti[263].

Diğer bir Sepîd/Sefîd Câmegân lideri olan Bâğî de savaşta öldürüldü. Kerdek/Kirdek/Kürdek ise Mukanna'ın yanına kaçtı.

Cebrâ'îl onların başını Soğdlu Sepîd/Sefîd Câmegân üzülsün diye Soğd'a götürdü. Soğd halkının bir emîri vardı. Mukanna'ın nakîblerinden olup, adı Soğdiyân idi. Soğd halkı onunla anlaştı. [Bu yüzden] Cebrâ'îl, Soğd halkıyla birçok savaş yaptı. Sonunda Buhârâ halkından bir adam bu Soğdiyân'ı öldürdü. [Böylece] o topluluk dağıldı. Cebrâ'îl oradan Semerkand'a gitti. O, Türklerle ve Sepîd/Sefîd Câmegân ile birçok savaş yaptı.

[Bu sırada] Mu'âz b. Müslim yeniden Horâsân Emîri oldu ve **[69]** yüz altmış bir senesinde [777-778] Merv'e geldi. Orada hazırlık yaptı ve Âmûy Çölü'ne girdi. Buhârâ'ya ulaştığında dihkânlar, Buhârâlılardan savaşçı topladılar. Beş yüz yetmiş bin kişi toplandı. Mu'âz b. Müslim, birçok harb âleti yapmalarını buyurdu. Her türlü meslek erbâbından olup, [ellerinde] keserler, beller/kürekler, kovalar ve teberler/baltalar bulunan, işe yarayabilecek üç bin işbilir adamı orduda görevlendirdi. Mancınıklar ve arrâdeler[264]

[263] Bu olay Mukanna' taraftarlarının bir bölümünün tam olarak Mukanna'ın fikirlerini desteklemediklerini göstermesi bakımından önemli bir hadisedir. Şöyle ki sözkonusu kadının kocası, Ebû Müslim'in ordusunda görev yapmış, fakat bir süre sonra onun tarafından öldürülmüştü. Bu nedenle Ebû Müslim'e karşı kin ve nefret duymaktaydı. Hâlbuki Mukanna', bu kişiliğine kimliğine bürünmeden önce, Ebû Müslim olduğunu söylüyordu. Dolayısıyla bu kadının Mukanna'yı sevmesi ve onun taraftarı olması veya ona tam anlamıyla iman etmiş olması uzak bir ihtimaldir. Bu bilgiler bize Mukanna'ın etrafında toplanan insanların tümünün onun gibi düşünmediğini, hatta ona inanmadığını göstermektedir. (Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.262-263)

[264] Küçük veya hafif mancınıklara arrâde denmekte olup bunların "tek yönlü" (arrâde-i yek-rûy/عرادۀ يك روى), "dönen" (arrâde-i gerdân/عرادۀ گردان), "sabit/uyuyan" (arrâde-i hufte/عرادۀ خفته) ve "yürüyen" (arrâde-i revân (عرادۀ روان) arrâdeler gibi çeşitleri vardı (Fahr-i Müdebbir, s.427; İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, *el-Anîk fi'l-Menâcînîk*, (Tahkik: İhsân Hindî),

kurdu. En iyi tabyanın yönünü Soğd tarafına çevirdi. Soğd'da pek çok Sepîd/Sefîd Câmegân bulunuyordu.

Çok sayıda Türk askeri gelmiş idi. Hirî (Herat) Emîri (هری), Hirî [Herât]'den[265] on bin koyun getirmiş idi ve yanında götürüyordu. Mu'âz b. Müslim ona "Bizim düşmanımız olan Türkler, burada yakınımızdadırlar. Onların koyuna rağbeti çok olur. Bu koyunları ya Buhârâ'ya gönder ya da bana sat ki askerlere bölüştüreyim." dedi. [O], razı olmadı. [Bu sırada] Türklerden kalabalık bir topluluk geldi. Saldırıp koyunların hepsini götürdüler. Askerler, Erbencen/Erbencin (اربنجن) ve Zermân (زرمان) arasındaki bir menzile kadar onları takip ettiler. [Ancak Türkler], onların bir kısmını öldürdü. Bir kısmı da münhezim olarak geri döndü.

Mu'âz b. Müslim Soğd ve Semerkand'a gitti. İki yıl boyunca Türkler ve Sepîd/Sefîd Câmegân ile birçok savaş yaptı. Zafer bazen onun, bazen de düşmanın oldu. İki yıl sonra affını istedi ve yüz altmış üç senesi Cemâziye'l-evvelinde [13 Ocak-11 Şubat 780] Müseyyeb b. Zuheyr ez-Zabbî Merv'de Horâsân Emîri oldu ve Receb ayında [12 Mart-10 Nisan 780] Buhârâ'ya geldi. Buhârâ Emîri Cüneyd b. Hâlid idi. Horâsân Emîri onu Hârezm'e gönderdi. Mukanna'ın serhenglerinden Külârtegîn/Gülârtegîn (كلار تگين) isimli bir serheng, toplamış olduğu ordu ve maiyetiyle (haşem) Buhârâ'da bulunuyordu. [Cüneyd b. Hâlid] onunla savaşlar yaptı.

Muhammed b. Ca'fer zikretmiştir ki: Mukanna'ın ordusundan, Mâverâü'n-nehr halkından, Türklerden ve başkalarından [oluşan] elli bin kişi, Mukanna'ın kalesinin kapısına toplandılar. Secde [ettiler] ve yalvarıp yakardılar. Onunla görüşmek istediler. Hiçbir cevap alamadılar. Israr ettiler ve [70] "Hudâvend'i ziyaret edip kendisini görmeden gitmeyiz." dediler. Onun Hâcib adında bir gulâmı vardı. Mukanna' ona "Kullarımıza, 'Mûsâ

(Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985, s.26, 109-110, 117-119; Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s.319 vd)

[265] Afganistân'ın kuzey batısında bulunan bir Horâsân şehri olup günümüzde Afganistân sınırları içerisinde kalmakta ve aynı adla anılmaktadır. XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerindeki büyük ticaret merkezlerinden olan Herât, özellikle Abbâsîler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmıştı. el-İstahrî ve İbn Havkal'a göre burası da dönemin diğer büyük şehirleri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. (Yâkût el-Hamevî, V, s.396-397; Z. Velidi Togan, "Herat", *İA*, V/1, s.429; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216)

benimle görüşmek [benim yüzümü görmek] istedi; takati yetmediği için [yüzümü] göstermedim. Benim [yüzümü] görmeye kimsenin takati yetmez' (ağzına toprak dolsun) diye söyle." dedi. Onlar yalvardılar ve isteklerini arttırdılar. "Biz görmek istiyoruz. [Bunun için] helâk olmaya bile razıyız. Yeter ki onu görelim." dediler. O [Mukanna'], onlara "Falan gün geliniz, size yüzümü göstereceğim." diye söz verdi.

Sonra [durumu] onunla birlikte kalede bulunan kadınlara söyledi. Bu kadınlar, Soğd, Kiş ve Nahşeb dihkânlarının kızları olup sayıları yüz idi ve kendisinin yanında bulunuyorlardı. Onun âdetine göre her nerede güzel bir kadın varsa ona gösterilir, o da o kadını getirir ve kendisine alırdı. Kalede, onun yanındaki bu kadınlar ve gulâm-ı hâsdan başka hiç kimse yoktu. Öyle ki hisâr kapısı, onların yiyecek ihtiyacı için her gün bir kere açılır, o gulâm dışarıda hazır bir şekilde bekleyen vekilden [ihtiyaçları] ister ve [vekil de o emtiayı] hisârın içine getirirdi. Hisâr kapısı diğer güne kadar tekrar kapanırdı.

[Mukanna'] yeşil bir peçe ile yüzünü örttüğünden hiç kimse onun çirkin yüzünü görmezdi. [İnsanlara söz verdiği vakitte] o kadınlara, güneşin doğduğu vakitte birer ayna alıp hisârın çatısına çıkmalarını ve yanyana durmalarını emretti. Bütün aynaları, hep birlikte hareketsiz bir şekilde ellerinde tuttular. Halk toplanmış idi. Güneş, o aynaların üzerine düşünce [aynalar parladı] ve o [aynaların] karşısındaki havâlî pürnûr oldu. O sırada o gulâm'a "[Onlara] 'Hudâ, kullar için yüzünü size gösteriyor, bakınız!' diye söyle" dedi. [Orada bulunanlar] baktılar ve bütün cihânı pürnûr gördüler. Korktular; hepsi birden secde ettiler ve "Efendimiz, gördüğümüz bu kudret ve azamet kâfidir. Eğer bu gördüğümüzden fazlasını [görürsek] bizim ödlerimiz patlar." dediler. Yere kapanmış olarak öylece duruyorlardı. Nihayet Mukanna', o gulâm'a "Ümmetime başlarını secdeden kaldırmalarını söyle ve 'sizin Hudâ'nız sizden memnundur. Günahlarınızı bağışlıyor.' de." dedi. [71] O kavim, ürperti ve korku ile başlarını secdeden kaldırdılar. O esnada "Bütün vilâyetleri size mübâh kıldım. Her kim bana itaat etmezse, onun kan, mâl ve çocukları size helâldir." dedi. (ağzına toprak dolsun). O kavim, oradan yağmaya yöneldi. O kavim, "Biz Hudâ'yı gördük." diyerek diğer insanlara [karşı] övünüyordu.

Mukanna'nın Helâkının Sebebi

Herât Emîri Sa'îd, büyük bir ordu ile onun [Mukanna'ın] hisârının önüne kondu [ordugâh kurdu]. Evler ve hamamlar (germâbe) binâ ettiler. Kış ve yaz orada konakladılar. Hisârın içinde bir su çeşmesi, ağaçlar ve tarım arazileri vardı. Onun [Mukanna'ın] kulları hisârın içinde idiler. Kuvvetli bir ordu ile kumandanlar [da bulunuyordu]. Dağın tepesinde bir hisâr ve o hisârın içinde de başka bir kale [daha] mevcut olup, bu kale yolunu/girişini hiç kimse bilmiyordu. O [Mukanna'], o kadınlar ile o kalenin içindeydi. Her gün o kadınlar ile yemek yemek, onlarla şarâba oturmak ve şarâb içmek onun âdeti idi. On dört senedir onun bu âdeti devam ediyordu.

Herât Emîri, onun durumunu sıkıntıya sokunca, askerleri dağıldı. Hisârda bulunan sipehsâlâr, hisâr kapısını açtı. [Mukanna'a] itaatten ayrıldı ve İslâm'ı kabul etti. Müslümânlar hisârı ele geçirdiler. Mukanna' hisârın içini elde tutmanın mümkün olmadığını anladı.

Muhammed b. Ca'fer, Kiş dihkânlarından Ebû Ali Muhammed b. Hârûn'dan şu bilgileri rivâyet etmiştir: "Benim büyükannem, Mukanna'nın kendisi için almış olduğu hisârdaki Hâtûnlardan biri imiş. [O şunları anlattı:] Bir gün Mukanna', âdeti olduğu üzere yemek ve içmek için kadınlarla oturdu. Şarabın içine zehir kattı. Her kadına özel bir kadeh verdi ve 'Ben kendi kadehimden içtiğimde, siz de kendi kadehinizin hepsini içiniz' dedi. Hepsi içti. Ben içmedim ve yakamın içine döktüm. O [bunu] anlamadı. Kadınların hepsi düştü ve öldü. Ben de kendimi onların arasına attım ve ölmüş gibi yaptım. O, benim durumumu anlamadı. Sonra Mukanna' kalktı ve baktı. Bütün kadınların ölmüş olduğunu gördü. Gulâmının yanına gitti. **[72]** Kılıçla vurdu ve onun kellesini uçurdu. Üç gün boyunca tandırın yakılmasını buyurmuş idi. O tandırın yanına gitti, elbisesini çıkardı ve kendisini tandırın içine attı. [Tandırın içinden] duman yükseldi. Ben o tandırın yanına gittim. Ondan [Mukanna'dan] hiçbir eser görmedim. Kalede canlı hiç kimse kalmamıştı."

Onun [kendisini] yakmasının sebebi şu idi. Sürekli "Benim kullarım âsî olduklarında, ben göğe gideceğim ve onları cezalandırmak için melekleri getireceğim." derdi. O, kendisini o sebeble yaktı. [Bazı] insanlar, onun melekleri getirmek için göğe yükseldiğini ve onlara gökyüzünden yardım ettiğini söyler. Onun dîni cihânda devam etmiştir.

O kadın hisâr kapısını açtı. Sa'îd Haraşî içeri girip onun hazînesini ele geçirdi. Ahmed b. Muhammed b. Nasr, o kavmin [bakıyyelerinin], Kiş vilâyeti, Nahşeb ve Köşk-i Ömer, Köşk-i Hıştuvân (كشک خشتوان) ve Zermâz Köyü (زرماز) gibi bazı Buhârâ köylerinde hâlen yaşamakta olduklarını söyler. Onlar Mukanna'dan hiçbir haber alamamışlardır. [Ancak] onun dînini aynı şekilde [devam ettirirler]. Onların mezhebine göre namâz kılmazlar, oruç tutmazlar, gusletmezler. Ancak tedbîrlidirler ve bütün bu hâllerini Müslümânlardan gizleyip ve Müslümân olduklarını söylerler [hayatlarını Müslümânlar gibi devam ettirirler].

Onların kendi kadınlarını birbirlerine mübâh saydıklarını söylerler. "Kadın gül gibidir, kim koklarsa [koklasın] ondan hiçbir kötülük gelmez." derler. Bir adam bir kadının yanına [gelip] yatak odasına (halvet) girdiğinde, kadının kocası [eve] geldiğinde kadının evde bir adamla birlikte olduğunu anlasın ve geri dönsün diye evin kapısına bir işaret bırakırdı. O adam işini bitirince, o da kendi evine giderdi. Onların her köyde bir reisleri vardı. Onlar, onun [reislerinin] emirlerine uyarlardı.

Hikâye

Derler ki: onların her köyde bir adamları olurdu. O köyde her kim bakire kız almak isterse, onun bekâretini önce o adam zâ'il eder, ondan sonra kocasına teslim ederlerdi. Ahmed b. Muhammed b. Nasr diyor ki: köyün ihtiyarlarına "Bu büyüklükteki bir nimeti, [sadece] bu kişiye bırakmalarının [73] ve diğerlerinin kendilerini mahrûm bırakmalarının [yüz çevirmelerinin] sebebi nedir?" diye sordum. Dediler ki: "Onların töresine/kanununa göre, yeni doğan her çocuk, bir kadınla evlenene kadar ihtiyacını bu adam giderir. Bunun karşılığı, kendi karısını ilk gece ona bırakmaktır. O adam yaşlanırsa onun yerine bir başkasını nasb ederler. Bu köyün erkekleri daima bu adam ile muâmele ederlerdi. Bu işi yapan şahsın adına sekâne (ثكانه) derlerdi. Lakin bu işin hakîkatine vâkıf olmadım. Bu hikâyeyi, onların köylerinde ve o cemaatten olan köyün ihtiyarlarından işittim[266]. Allahümme 'ısmenâ minehu (Allah'ın bizi ondan korusun)

[266] Mukanna' ve Sepid Câmegân veya Mübeyyiza hareketi hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz, Ebû Temmam Habib İbn Avs et-Tâ'î, *Kitâbu'ş-Şecere*, (İngilizce terc,

Âl-i Sâmân'ın Velâyetinin Başlangıcı

Sâmân Hudât'ın bir oğlu olduğu ve Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye[267] olan sevgisinden [ona] Esed adını koyduğu bundan önce zikredilmiş idi. Esed'in Nûh, Ahmed, Yahyâ ve İlyâs isimlerinde dört oğlu vardı. Râfi' b. Leys, Hârûn er-Reşîd'e isyan edip Semerkand'ı ele geçirince[268], Hârûn er-Reşîd, Herseme b. A'yen'i[269] onunla harbe gönderdi. Râfi', Semerkand'a kapandı.

An Ismaili Heresiography: The "Bâb al-shaytân" from Abû Temmam's Kitâb al-shajara), (Eds. And trans. Wilferd Madelung ve Paul E. Walker), Leiden 1998, s.74-77; Muhammad Husayn Tabataba'i, *Shi'ite Islam*, (Translated by Seyyed Hossein Nasr), Selangor, Malaysia 2010, s.51; Hugh Kennedy, *The Early Abbâsid Caliphate: A Political History*, London 1986, s.182-186; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s.204-209, 261-263.

267 Metinde (قشیری) şeklinde yazılmış ise de doğrusu el-Kasrî (القسری)'dir.

268 Râfi' b. Leys İsyanı 190/805-806 senesinde meydana gelmiştir. İbnü'l-Esîr, bu hâdise münasebetiyle şu bilgileri verir: "Bu yıl Mâverâü'n-nehr bölgesinde bulunan Semerkand'da Hârûn er-Reşîd'e karşı koyan Râfi' b. Leys b. Nasr ortaya çıktı. Râfi'nin sahneye çıkışı şöyle oldu: Yahyâ b. Eş'as b. Yahyâ et-Tâ'î, amcası Ebû'n-Nu'man'ın kızı ile evlenmişti. Ebû'n-Nu'man'ın kızı hem servet sahibiydi ve hem de güzel konuşma melekesine mâlikti. Yahyâ b. Eş'as onu Semerkand'da bırakmıştı, kendisi ise Bağdâd'da ikame ediyordu ve birçok câriye edinmişti. Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra, Ebû'n-Nu'man'ın kızı kocasından ayrılmak ve ondan kurtulmak istedi. Durumdan haberdar olan Rafi', bu kadına ve malına tamah ederek hile yoluyla birini ona gönderdi ve şöyle demesini söyledi: "Kocandan kurtulmana asla imkân yoktur. Ancak Allah'a şerik koştuğuna dair şahit gösterirsen o zaman kurtulabilirsin. Bundan sonra tevbe etmek suretiyle tekrar dine girmiş olursun. Böylece nikâhın feshedilmiş sayılır ve başkalarıyla da evlenmen mümkün olur." Ebû'n-Nu'man'ın kızı Râfi'nin dediğini yaptı ve Râfi' de onunla evlendi. Bu durumu öğrenen Yahyâ b. Eş'as, Râfi'yi Hârûn er-Reşîd'e şikâyet etti. Hârûn er-Reşîd de Ali b. İsâ b. Mâhân'a bir mektup gönderdi ve Râfi' ile karısını ayırmasını, nikâhlarına son vermesini emretti. Ayrıca Ali b. İsâ'nın Râfi'yi cezalandırmasını, had vurmasını, başkalarına ibret olması için ellerine kelepçe vurup bir merkebe bindirerek Semerkand sokaklarında dolaştırmasını da buyurdu. Ali b. İsâ, Hârûn er-Reşîd'in emrini yerine getirdi. Fakat Râfi'e had cezası uygulamadı. Bu arada Râfi', karısını (Ebû'n-Nu'man'ın kızını) boşadı ve kendisi Semerkand'da hapsedildi. Bir müddet sonra Râfi' hapishaneden kaçtı ve Belh'te bulunan Ali b. İsâ'ya ulaştı. Ali b. İsâ, Râfi'nin boynunu vurmak istedi, fakat kendi oğlu İsâ'nın araya girmesiyle boynunu vurmaktan vazgeçti ve Semerkand'a dönmesini emretti. Râfi' Semerkand'a döndü ve Ali b. İsâ'nın Semerkand âmilini, üzerine atılarak öldürdü ve burayı istilâ etti. Bunun üzerine Ali b. İsâ, oğlunu Râfi'nin üzerine gönderdi. Ancak Râfi', Abi b. İsâ'nın oğlunu hezimete uğrattı. Bu durum karşısında kendisi Râfi' ile savaşmak üzere harp hazırlığına ve asker toplamağa başladı. Ancak o hazırlık işleriyle meşgul iken 190 (806) yılı tamamlanmış oldu." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.176-177); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.344)

269 Horâsânlıdır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yeğeni İsâ b. Musa'nın yakın adamlarındandı. Halîfe Mehdî Billâh döneminde (775-785) Musul'da ayaklanarak nüfûzunu el-Cezîre'nin geniş bir bölgesine yayan Haricî Yâsîn el-Mevsılî et-Temîmî'nin üzerine gönderildi ve isyânı bastırdı. Daha sonra Halîfe Hâdî İlelhakk'ın güvenilir adamlarından oldu. Rivâyete göre Hâdî, öz kardeşi Hârûn er-Reşîd'i öldürmesi için Herseme'yi görevlendirdi. Ancak bu girişim

Herseme, onun karşısında zayıf düştü [başarılı olamadı]. Bu yüzden Hârûn er-Reşîd, [oğlu] Me'mûn'u da yanına alarak Horâsân'a geldi[270]. Hârûn [er-Reşîd]'un canı bu işe çok sıkılıyordu. Me'mûn, Esed [b. Sâmân Hudât]'in çocuklarına bir mektup yolladı ve Râfi' ile savaşta Herseme'ye yardım etmelerini söyledi. Esed'in çocukları Râfi'yi Herseme ile barış yapması için zorladılar. Onların arasında evlilik bağı kuruldu. [Böylece] Hârûn, kendisini üzen o sıkıntıdan kurtuldu. [Zira] onun korkusu, Râfi'nin Horâsân'ın tamamını ele geçirmesiydi.

Bu durum, Me'mûn'un işine yaradı. [Çünkü] Hârûn [er-Reşîd], bu sefer sırasında Tûs'da[271] vefat etti[272]. Hilâfet Me'mûn'a geçince[273] [**74**] Gassân b.

anneleri Hayzûrân'ın müdahalesiyle önlendi. Herseme, Hâdî'nin ölümünden (170/786) sonra hapisten çıkarılıp Halîfe yapılmasında rol oynadığı Hârûn er-Reşîd'in güvenini kazandı ve bu sayede önemli görevlere getirildi. Önce Filistin, daha sonra da İfrikıye valiliğine tayin edildi ve buradaki Berberî isyânlarını bastırmakla görevlendirdi (179/795). Bermekîler'in tutuklanmasında da rol oynayan Herseme, böylece Hârûn er-Reşîd'in en önemli emirlerinden biri oldu ve 193/809 senesinde Buhârâlıların isyânını bastırmasının ardından azledilen Râfi' b. Leys'in yerine Horâsân valiliğine getirildi. Herseme, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede Me'mûn'un tarafını tuttu. Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçmesi ve İrân asıllı kişilerin yönetimde etkili olmaları, özellikle Bağdâd halkının ve ordunun tepkilerine yol açmış ve yer yer ayaklanmaya dönüşen bu tepkiler ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirmişti. Vezir Fazl b. Sehl, merkezî otoritenin sarsıldığı açıkça görüldüğü halde ülkedeki karışıklıkları Halîfeden gizliyordu. Bütün bunların farkında olan Herseme, o sırada Suriye ve Arabistan valiliğine tayin edilmesine ve Mecûsî dediği Fazl b. Sehl'in kendisini engelleyebileceğinden endişe duymasına rağmen Me'mûn'a gerçekleri açıklamak üzere Merv'e gitti ve ona olup biteni anlattı. Ancak Fazl b. Sehl'in etkisi altında bulunan Halîfe tarafından iyi karşılanmadı ve hakarete maruz kalıp hapse atıldı. Birkaç gün sonra da öldürüldü (Zilkade 200/ Haziran 816)." Nahide Bozkurt, "Herseme b. A'yen", *DİA*, XVII, s.239-240.

[270] Hârûn er-Reşîd, Horâsân'da bulunan Râfi' b. el-Leys ile savaşmak maksadıyla Rakka'dan Bağdâd'a geldi. Bu sırada hasta idi. Oğlu Kâsım'ı Rakka'da kendi yerine halef bıraktı ve Huzeyme b. Hâzım'ı da ona yardım etmekle görevlendirdi. 5 Şaban 192 (6 Nisan 808)'de Bağdâd'dan Nehrevân'a hareket etti ve Bağdâd'da yerine oğlu Emîn'i halef bıraktı. Me'mûn'a da Bağdâd'da kalmasını emretti. Hârûn er-Reşîd Horâsân'a gitmeğe niyetlenince Fadl b. Sehl, Me'mûn'a "Hârûn'un başına nelerin geleceğini bilemezsin, Horâsân senin vilâyetindir. Muhammed el-Emîn senden önce Halîfeliğe geçecektir ve sana yapacağı en iyi şey, önce seni veliahdlikten uzaklaştırmak olacaktır. Çünkü annesi Zübeyde, dayıları Hâşimoğullarıdır. Zübeyde ve malları Muhammed Emîn için bir destektir. En iyisi Müminlerin emiri Hârûn'dan izin iste ve onunla beraber Horâsân'a gitmeğe çalış." Bunun üzerine Me'mûn, Hârûn'dan Horâsân'a kendisiyle beraber gitmek için izin istedi. Hârûn bu isteği önce red ettiyse de daha sonra kabul etti..." İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.186-187); Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, s.101-102.

[271] Yâkût el-Hamevî, IV, s.49-50; V. Minorsky, "Tûs", *İA*, XII/2, 123-130

'Abbâd[274] Horâsân Emîri oldu. Me'mûn ona, Esed b. Sâmân Hudât'ın çocuklarına Horâsân şehirlerinden vilâyet vermesini buyurdu. Gassân b. 'Abbâd, Nûh b. Esed'i Semerkand'a, Ahmed b. Esed'i de Merv'e emîr yapmak sûretiyle her birine, mu'teber bir şehir verdi[275]. Bu [hâdise] iki yüz iki senesinde [817] oldu[276].

[272] 3 Cemâziye'l-âhir 193/24 Mart 809. Öldüğünde kırk beş (veya kırk yedi) yaşında idi ve yirmi üç sene hüküm sürmüştü. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.189-192); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.361-362); Nahide Bozkurt, "Hârûn er-Reşîd", *DİA*, XVI, s.258-261]

[273] Hârûn er-Reşîd Tûs'ta ölünce oğlu Emîn Halîfe oldu. Çünkü onun birinci veliahdi Emîn, ikincisi ise el-Me'mûn idi. Hârûn er-Reşîd, Emîn ve Me'mûn arasında ileride çıkması muhtemel ihtilâfı önlemek için, her ikisi de yanında olduğu hâlde 186/802 yılında Hacca gitmiş ve Kâbe'ye ahidnâmeler astırmıştı. Hârûn er-Reşîd, 3 Cemâziye'l-âhir 193/24 Mart 809'da Tûs'ta ölünce vasiyeti gereği birinci veliaht el-Emîn Halîfe oldu. el-Me'mûn bu sırada Merv'de bulunuyordu. Hârûn er-Reşîd'in ölümüyle vasiyeti ve Kâbe'ye astırdığı ahidnâmelerin hiçbir hükmü kalmadı. Böylece devlet içinde Araplarla mevâlî arasında büyük bir iktidar mücadelesi başlamış oldu. Daha babasının ölümünü duyar duymaz kardeşinin durumunu zayıflatmak için çalışmalara başlayan Emîn, babasının el-Me'mûn'a devrettiği orduyu ve malları babasının veziri Fazl b. Rebî' vasıtasıyla geri getirtmeyi başardı. el-Me'mûn bu durumdan rahatsız oldu. Fazl b. Rebî', el-Me'mûn'un ileride Halîfeliğe geldiği takdirde hayatına son vereceğini düşünerek el-Emîn'i, el-Me'mûn'u veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesi için kışkırtmaya başladı. el-Emîn, el-Me'mûn'dan Mûsâ lehine veliahtlıktan feragat etmesini ve Bağdâd'a dönmesini istedi. el-Me'mûn bu isteği reddedince onu veliahtlıktan azletti (195/810). Bu olaydan sonra el-Me'mûn, İranlı mutedil Şiî kitlesini kazanmak amacıyla "imam" unvanını kullanmaya başladı. el-Emîn, el-Me'mûn'u âsi ilân ederek üzerine İbn Mânân kumandasında 40.000 kişilik bir ordu sevketti. Ancak İbn Mâhân, el-Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin kumandasındaki ordusu karşısında mağlûp oldu ve öldürüldü. el-Emîn'in bundan sonra sevkettiği ordular da başarılı olamadı. el-Me'mûn'u destekleyen Herseme b. A'yen, Tâhir b. Hüseyin ve Züheyr b. Müseyyeb'in Bağdâd'ı kuşatmaları ve şehre girmeleri üzerine el-Emîn, el-Me'mûn'la uzlaşmaya razı oldu. Bağdâd'ı harabeye çeviren ve birçok kişinin ölümüne sebep olan bu iktidar mücadelesi 24 Muharrem 198/24 Eylül 813 gecesi Emîn'in öldürülmesiyle sonuçlandı. Emîn'in ölümü üzerine el-Me'mûn hilâfet makamına geçti." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.189-192); Nahide Bozkurt, "Me'mûn", s.101-104]

[274] el-Fadl b. Sehl'in amcasının oğludur. El-Hasan b. Sehl'den önce Horâsân'da valilik yapmıştır. 316/813 senesinden sonra öldüğü bilinmektedir.

[275] Diğer kaynaklarda Ahmed b. Esed'in Fergâna'ya vali tayin edildiği zikredilmiştir. Ayrıca Nûh ve Ahmed dışında Yahyâ Şâş ve Uşrusana'ya, İlyas ise Herât'a vali tayin edilmişti. Bunlar hakkında bkz, [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.232); Ebû'l-Fida, I, s.82; İbnü'l-Cevzî, III/249, IV/9; İbn Haldûn, III, s.311; İbn Tağrıberdî, I, s.294; el-Cuzcânî, I, s.203; Mîrhond, IV, s.2813; Barthold, *Türkistân*, s.226; Frye, "The Sâmânids", s.136; Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.112; Usta, *a.g.e.*, s.78]

[276] Metinde iki yüz doksan iki senesi şeklinde kaydedilmiş ise de (این در سال دویست و نود و دو بود), müellifin iki yüz iki senesini kastettiği, aradaki doksan (نود) ifadesinin sehven yazıldığı anlaşılmaktadır. Diğer kaynaklarda ise bu hâdisenin tarihi 204/819-820 olarak kaydedilmiştir.

Gassân, Horâsân'dan [Horâsân Emîrliği'nden] azledilince Tâhir b. el-Hüseyin[277] Horâsân Emîri oldu[278]. Bu vilâyetler [yine] onlara [Esed b. Sâmân'ın çocuklarına] verildi. [Tâhir b. el-Hüseyin] daha büyük olan Nûh b. Esed'e hil'at verdi. O [Nûh b. Esed] ölene kadar Semerkand'da yaşadı ve birâderi Ahmed b. Esed'i halîfe yaptı[279]. Ahmed b. Esed, âlim ve dindâr bir adamdı. [O da] ölene kadar Semerkand'da yaşadı ve oğlu Nasr b. Ahmed b. Esed'i halîfe yaptı[280]. [Nasr b. Ahmed], babasının yerine oturdu. Halîfe Vâsık Billâh'ın onun adına [gönderdiği] menşûr-i a'mâl (منشور اعمال), hicretin iki yüz elli bir senesi Ramazan-i Mübarekinin gurresi Cumartesi günü [26 Eylül 865] Mâverâü'n-nehr'e ulaştı[281].

(İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.232); Ebû'l-Fida, I, s.82; İbnü'l-Cevzî, III/249, IV/9; İbn Haldûn, III, s.311; İbn Tağrıberdî, I, s.294; el-Cuzcânî, I, s.203; Mîrhond, IV, s.2813.

277 Tâhiroğulları Devletinin kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin (ö.207/822-823) ve Tâhirîler hakkında bkz, el-Cuzcânî, I, s.190-196; Mîrhond, IV, 2771-2784; Hasan Kurt, *Türk İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları*, Ankara 2002, s.21-60; Fikret Işıltan, "Tâhir b. Hüseyin", *İA*, XI, s.361.

278 205/820-821 senesinde. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VI, s.313-315); İbn Kesîr, (Türkçe terc, X, s.430); el-Cuzcânî, I, s.191; Mîrhond, IV, s.2771-2773.

279 Nûh b. Esed, 227/841-842'de öldü. (es-Sem'anî, III, s.201). Onun ölümü üzerine bu sırada Horâsân valisi olarak görev yapan Tâhiroğullarından Abdullah b. Tâhir, rivâyete göre pek alışık olunmayan bir yöntemle Semerkand valiliğine onun kardeşleri Yahyâ ve Ahmed'i birlikte tayin etti. Kaynaklarda açıkça belirtilmemekle birlikte belki birisi diğerinin yardımcısı konumundaydı. Fakat Ahmed, bir süre sonra bilinmeyen bir nedenle kardeşi Yahyâ'nın görevini de üstlendi. Frye, Yahyâ'nın, iktidarını daha enerjik olan kardeşi Ahmed'e devretmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Mâverâü'n-nehr'in Buhârâ ve Harezm dışında kalan büyük bölümünü Ahmed'in yönetmesinin bu ihtimali güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Ona göre bu sırada Yahyâ, Semerkand'da pek etkinliği olmayan bir lider durumundaydı ve Yahyâ adına basılmış para olduğuna ilişkin rivâyet bulunmaması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Hâlbuki Ahmed'in fels denilen bakır paralarının varlığı ise Semerkand'da 244/858 yılına kadar dayanmaktadır. Paraların bakır oluşu, Nasr b. Ahmed'den önce Sâmânoğullarının gümüş para (dirhem) basma yetkileri bulunmayışından dolayıdır. Gümüş parayı ancak Sâmânoğullarının bağlı bulunduğu Tâhiroğulları basmaktaydı. Barthold, Yahyâ b. Esed'in 25 Rebî'ü'l-âhir 241/12 Eylül 855 tarihinde ölümünden sonra Şâş'ın Ahmed b. Esed'e intikal ettiği kahaatindedir. Bütün bu bilgilerden Mâverâü'n-nehr'de Ahmed b. Esed'in, kardeşi Yahyâ b. Esed'den daha nüfûzlu bir konumda bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.119). Kaynaklarda pek fazla bilgi olmayan bu dönem hakkında toplu bilgi için bkz, Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.73; Aynı yazar, "The Sâmânids", s.136-137; Barthold, *Türkistân*, s.227; Usta, *a.g.e.*, s.82.

280 Ahmed b. Esed, 250/864-865'de öldü. (es-Sem'anî, III, s.201).

281 Birçok kaynakta bu hâdisenin tarihi 261/874-875 senesi olarak kaydedilmiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.232); İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.74); Ebûl-Fidâ, I, s.181; Mîrhond, IV, s.2814] Nasr b. Ahmed, 261/874-875 yılından itibaren artık Tâhiroğullarına değil, doğrudan Halîfe'ye bağlı bir Mâverâü'n-nehr valisi haline gelmiş olup bu tarihi

Emîr-i Mâzî Ebû İbrâhîm İsmâ'îl b. Ahmed es-Sâmânî'nin Velâyetinin Başlaması

Sâmânoğulları (Sâmâniyân) sultânlarının ilkidir[282]. Hakîkaten pâdişâhlığa layık [olup], hakkıyla olmuş idi. Âkil, âdil, müşfik, sâhib-i re'y ve tedbîrli bir adam idi. Halîfelere daima itaat gösterir, onlara uymayı vâcib ve lâzım bilirdi. [İki yüz] seksen yedi senesi Rebî'ü'l-âhirinin ortası Cumartesi günü [19 Nisan 900] Amr b. Leys'i[283] Belh'de esîr etti[284]. Memleketi istila etti. Sekiz sene pâdişâhlık yaptı. İki yüz doksan beş [907-908] senesinde Buhârâ'da Hakk'ın rahmetine kavuştu[285]. Aleyhi'r-rahime ve'l-gufrân. [75]

O [Emîr İsmâ'îl], iki yüz otuz dört senesi Şevvâl ayında [Nisan-Mayıs 849] Fergâna'da doğmuş idi. On altı yaşına geldiğinde babası vefat etti. Onun büyük kardeşi Emîr Nasr idi. Onu büyük olarak kabul etti ve Emîr Nasr'ın hizmetinde bulundu.

Hüseyin b. Tâhir et-Tâ'î, iki yüz altmış senesi Rebî'ü'l-âhirinde [Ocak-Şubat 874] Hârezm'den Buhârâ'ya gelince onunla Buhârâlılar arasında savaşlar oldu[286]. Beş gün sonra şehri ele geçirdi. Buhârâlılar, şehirde ve köy-

Sâmânoğulları Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul etmek mümkündür. (Frye, "Sâmânids", s.137; Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.120; Usta, *a.g.e.*, s.82).

282 Bazı kaynaklarda Sâmânoğullarının ilk meliki/hükümdarı olarak Nasr b. Ahmed gösterilir ve kardeşi İsmâ'îl'in onun hizmetinde olduğu vurgulanır. İsmâ'îl, ancak Nasr'ın ölümünden sonra onun yerine geçmiştir (İbn Tağrıberdî, II, s.120; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.232); İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.74); Ebûl-Fidâ, I, s.181; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.377; Mîrhond, IV, s.2814-2817) Nitekim az evvel bahsi geçen Mâverâü'n-nehr menşuru da Halîfe tarafından Nasr b. Ahmed'e gönderilmişti.

283 Amr b. Leys hakkında bkz, W. Barthold, "Amr b. Leys", *İA*, I, İstanbul 1986, s.414.; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *DİA*, III, s.86.

284 Müellif az ileride de (Farsça metin, s.88) Amr b. Leys'in esir edildiği tarihi burada zikrettiğinden farklı olarak iki yüz seksen sekiz senesi Cemâziye'l-evvel ayının onuncu çarşamba günü (2 Mayıs 901) olarak vermektedir.

285 Müellif az ileride (Farsça metin, s.91) Emîr-i Mâzî İsmâ'îl b. Ahmed'in ölm tarihini iki yüz doksan beş senesi Safer ayının on beşi (25 Kasım 907) olarak kaydetmiştir.

286 Hüseyin b. Tâhir et-Tâ'î'nin kim olduğu ve hangi münasebetle Buhârâ'ya geldiği açıkça anlaşılamamaktadır. Hasan Kurt'a göre "Buhârâ'da büyük karışıklıklar çıkaran Hüseyin b. Tâhir'in, Horâsân Valisi Muhammed b. Tâhir'in bu bölgede faaliyet gösteren kardeşi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu dönemde Tâhiroğullarına bağlılığını sürdüren Harezmlilerle Muhammed b. Tâhir'in kardeşi Hüseyin b. Tâhir ilişki içinde bulunmaktaydı. Ayrıca Muhammed b. Tâhir'in kardeşi olduğunu düşündüğümüzde Hüseyin b. Tâhir, Buhârâ'nın kendilerine bağlı bulunduğu inancıyla şehirde hâkimiyet kurmak istemiş olabilir. Çünkü Buhârâ valileri Tâhiroğulları tarafından Nîşâbûr'dan gönderilmekteydi. Söz konusu

lerde karşı koydular. [Bu yüzden] birçok kişiyi öldürdü. Hârezmlileri, hırsızlık yapmaları ve [Buhârâlıların mâllarına] el koymaları için görevlendirdi. [Onlar insanları] korkutarak geceleri evleri basıyorlar, ağır harâclar (cibâyet) koyuyorlar, mâl/para alıyorlardı. Buhârâlılar, onunla [Hüseyin b. Tâhir et-Tâ'î ve Hârezmlilerle] savaşa başladılar. Birçok kişi öldürülmüş ve şehrin altıda ikisi yakılmış idi.

Şehirliler durumlarını kuvvetlendirmeye [savaşa hazırlanmaya] başlayınca o [Hüseyin b. Tâhir et-Tâ'î] münâdî çıkardı ve [mâl ve cânları konusunda] emân verdi. Savaşa hazır bir şekilde toplanmış bulunan halk, emân haberini işitince dağıldılar. Bir kısmı köylerine döndü.

[Ancak] halkın dağıldığını öğrenen Hüseyin b. Tâhir kılıca sarıldı ve halkın büyük kısmını öldürdü. Yeniden savaştılar. Hüseyin b. Tâhir mağlûb oldu. Bütün gün harbettiler. Gece olunca O [Hüseyin b. Tâhir], sarây kapısını kapattı. Halk, onu yakalamak için sarây kapısını tuttular. O, Buhârâ harâcının hepsini almış idi. Tamamı dirhem-i gadrîfî/gıdrîfî olan [bu para], sarâyın ortasına dökülmüş vaziyette bulunuyordu. Gümüş olarak harcamak istiyordu. [Ancak] zaman bulamadı. O gece duvarda bir delik açtı ve adamları ile çıplak ve aç [bir şekilde] kaçtı. O dirhem-i gadrîfî/gıdrîfîler [öylece] kaldı. [Bunu] haber alan halk, içeri girdiler ve o parayı yağmaladılar. Birçok kişi o paradan öyle zengin oldu ki, o servetten, onların çocuklarına [bile] kaldı. Şehirde "falan kimse, Hüseyin İbn Tâhir'in sarâyının zenginidir." diyorlardı.

Onun [Hüseyin b. Tâhir et-Tâ'î'nin] kaçmasından sonra, Buhârâlıların herkes ile birçok başka fitneleri ve savaşları oldu. İlim ve salâh ehli, **[76]** Buhârâ'dan Hâce Ebû Hafs-i Kebîr'in (rahmetullahi aleyh) oğlu Ebû Abdullah el-Fakîh'in[287] yanına toplandılar. O mübâriz idi. Onunla, Buhârâ'nın [durumu] hakkında çâre düşündüler. [Bu sırada] Horâsân'da bir emîr yok-

çatışmalar artık yıkılmış bulunan bir hanedanlığa karşı kendisini sorumlu hissetmeyen Buhârâlıların ona karşı direnmesinden kaynaklanmış görünmektedir." (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.121)

[287] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, Buhârâ'da Hanefî mezhebinin reisiydi. Bütün Mâverâü'n-nehr'in âlimi olarak şöhret kazanmıştı. O, sadece Buhârâ'da değil bütün Mâverâü'n-nehr'de tanınan önemli bir âlim olan Ebû Hafs-i Kebîr'in oğlu olup babasına Ebû Hafs-i Kebîr, oğluna ise Ebû Hafs-i Sagîr demişlerdi. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.122 n)

tu[288]. Ya'kûb b. Leys, Horâsân'ı ele geçirmiş idi[289]. Râfi' b. Herseme onunla savaşıyordu. Horâsân'da da fitne vardı ve bu fitnelerden dolayı Buhârâ harâb oluyordu.

Hâce Ebû Hafs'ın oğlu Ebû Abdullah, Semerkand tarafına Nasr b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî'ye bir mektup gönderdi. O, Semerkand ve Fergâna emîri idi. Ondan Buhârâ'ya bir emîr [göndermesini] istediler. O kardeşi İsmâ'îl b. Ahmed'i Buhârâ'ya gönderdi[290].

Emîr İsmâ'îl, Kermîne'ye ulaşınca birkaç gün orada kaldı. Buhârâ'ya, Buhârâ Emîri Hüseyin b. Muhammed el-Hâricî'nin[291] yanına bir elçi gönderdi. Onun elçisi birkaç kere gidip geldi ve sonunda Emîr İsmâ'îl'in Buhârâ Emîri, Hüseyin b. Muhammed el-Hâricî'nin de onun halîfesi olmasına karar verildi. Onun askerleri, bu karara uydular. Emîr İsmâ'îl, kendi hilâfet menşûrunu (menşûr-i hilâfet), 'alem ve hil'at ile birlikte Hâricî'nin nezdine gönderdi. Hâricî'yi bu 'alem ve hil'at ile birlikte Buhârâ'da

[288] İbnü'l-Esîr, Horâsân'da bir emîr bulunmamasını şu şekilde anlatır: "Ya'kûb b. Leys Horâsân'a hâkim olduğunda Nasr onun nehri aşmasını engellemek ve bundan emin olmak için Ceyhûn nehri sahiline bir birlik göndermiş, bu birlik öncülerin komutanını öldürmüş ve Buhârâ'ya geri dönmüştü. Buhârâ'da Nasr'ın vekili bulunan Ahmed b. Ömer onlardan korkmuş ve gizlenmişti. Bunun üzerine Buhârâlılar Ebû Hâşim Muhammed b. el-Mübeşşir b. Râfi' b. Leys b. Nasr b. Seyyâr'ı emir olarak başlarına geçirmişler, sonra onu da azlederek yerine Ebû Abdullah b. Cüneyd'in babası Ahmed b. Muhammed b. Leys'i getirmişlerdi. Ancak daha sonra onu da görevinden alarak yerine Abde b. Hadîd'in evlâdından olan Hasan b. Muhammed'i görevlendirmişler, sonra onu da görevinden almışlar ve Buhârâ bu şekilde bir müddet emîrsiz kalmıştı..." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s. s.233)]

[289] Saffârîler Hânedânının kurucusu olan Ya'kûb b. Leys, (ö.265/879), 259/873 senesinde Tâhiroğulları hanedanına (820-873) son vererek Horâsân'ı ele geçirmişti. Abbâsî Hilâfeti, Ya'kûb b. Leys'in bu harekâtına engel olamamış, daima kendilerine sadık kalmış olan Tâhiroğulları hanedanının yıkılışına ve Horâsân'da Saffârîler döneminin başlamasına göz yummak zorunda kalmıştı. (Mîrhond, IV, s.2785-2791; el-Cuzcânî, I, s.197-199; İbnü'l-Esîr, (Türkçe ter, VII, s.218-219, 271-272); Barthold, *Türkistân*, s.234; C. E. Bosworth, "The Tâhirids and Saffârids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1993, s.107-116; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DGBİT*, V, İstanbul 1989, s. 426-427; Kurt, *Tâhiroğulları*, s.161 vd; Saim Yılmaz, "Halîfe Mu'tazıd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s.80-81.

[290] Abbâsî Devleti'nin meşru valileri durumunda bulunan ve daha önce Tâhiroğulları adına görev yapan Sâmânoğulları, Buhârâlıların yardım talep edebilecekleri tek güç idi. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.122).

[291] Hüseyin b. Muhammed hakkında Buhârâ Emîri olması dışında başka bir bilgi yoktur. Barthold, onun nisbesine kıyasla Hâricî olduğunu ve muhtemelen Saffâroğulları adına hareket ettiğini belirtmiştir. (Barthold, *Türkistân*, 240).

bıraktılar. Buhârâlılar mutlu oldular. Bu [hâdisenin yaşandığı gün] Salı günü idi. Emîr İsmâ'îl henüz Buhârâ'ya girmeden önce iki yüz altmış senesi Ramazân-ı mübarekenin ilk Cuma günü [25 Haziran 874] Ya'kûb b. Leys'in adını hutbe'den çıkardılar ve hutbeyi Nasr b. Ahmed'in adına okudular[292].

Hâce Ebû Hafs-i Kebîr'in oğlu [Ebû Abdullah, Emîr İsmâ'îl'i] karşılamaya çıkdı. Araplardan ve Acemlerden oluşan Buhârâ eşrâfı da Kermîne'ye kadar onunla birlikte idiler. Ebû Abdullah şehri süslemelerini buyurdu. [Ancak] Emîr İsmâ'îl Buhârâ'ya gelmekten pişman olmuş idi. Çünkü yanında fazla adamı bulunmuyordu. Buhârâ karışıklık içindeydi ve kargaşa hâkimdi. Buhârâlıların gönlü ona karşı nasıldır bilmiyordu. Ebû Abdullah İbn Ebû Hafs [Buhârâ'dan] çıkıp Kermîne'ye kadar gidince [77] cesaretlendi. Ebû Abdullah ne yaparsa şehir halkının onu yanlış kabul etmeyeceğini biliyordu. [Bu yüzden] endişesi kalmadı. Ebû Abdullah ona birçok övgüler söyledi ve onun gönlünü hoşnud etti.

Onu şehre götürdüklerinde muazzam ve mükerrem [bir şekilde] karşıladılar. [Ebû Abdullah], şehir halkının onun üzerine birçok altın ve gümüş saçmasını buyurdu. Emîr İsmâ'îl [şehre girdikten sonra] Hüseyin el-Hâricî'yi tutukladı ve zindana gönderdi. O karışıklık, kudret-i Hudâ-yı Te'âlâ ile sona erdi.

Emîr İsmâ'îl'in Buhârâ'ya Girişi

[Bu hâdise] iki yüz altmış senesi Ramazan-ı mübarekinin on ikinci pazartesi günü [1 Temmuz 874] oldu. Böylece şehir rahat buldu ve Buhârâ halkı sıkıntıdan kurtulup râhata kavuştu.

Aynı sene [874] Halîfe Muvaffak Billâh'dan Nasr b. Ahmed'e Ceyhûn Nehri'nden doğu beldelerinin sonuna kadar Mâverâü'n-nehr işlerinin tamamının velâyet menşûrunu (menşûr-i velâyet) getirdiler. Buhârâ'nın hutbe'sini Emîr Nasr b. Ahmed ve Emîr İsmâ'îl'in adına okudular. Ya'kûb b. Leys-i Saffâr'ın adı hutbeden çıkarılmış idi.

292 İbnü'l-Esîr'e göre 261/875. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s. s.233)] Ayrıca bkz, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.377; Mîrhond, IV, s.2816; Ebûl-Fidâ, I, s.81; Vámbéry, *a.g.e.*, s.57; Barthold, *Türkistân*, 240; Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.122; Usta, *a.g.e.*, s.83-84; Sadi Kucur, "İsmâ'îl b. Ahmed", *DİA*, XXIII, s.85.

Emîr İsmâ'îl bir müddet Buhârâ'da ikâmet etti. Ondan sonra Emîr Nasr'ın ona bir buyruğu olmadığı halde kardeşinin oğlu Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ahmed b. Esed'i Buhârâ'ya vekil (halîfe) bırakıp Semerkand'a gitti.

Rîşhan/Riyeşhan (ریشخن)'a ulaştığında Emîr Nasr [durumdan] haberdâr oldu. İzinsiz gelmesinden dolayı rahatsız oldu. Karşılamaya çıkmalarını buyurdu. Ancak kendisi çıkmadı ve [ona] hiçbir ikrâmda bulunmadı. Onu Semerkand Hisârı'na indirmelerini buyurdu. Ona öyle öfkelenmişti ki Sâhib-i Şurta-i Semerkand'a onun ismini yazdılar.

Emîr İsmâ'îl, Buhârâ'ya gitmeden önce **[78]** yine selâma [onunla görüşmeye] gitti. [Ancak Emîr Nasr] onunla görüşmedi. [Emîr İsmâ'îl'in yerine] Muhammed b. Ömer'i onun halîfesi yaptılar. Emîr İsmâ'îl [bir kez daha] selâma geldi ve bir saat ayakta durdu. [Ancak Emîr onunla yine görüşmeyince] geri döndü. Emîr Nasr onunla hiçbir şey konuşmadı. Bu durum on üç ay devam etti. [Sonunda Emîr İsmâ'îl], amcasının oğlu Muhammed b. Nûh ve Abdu'l-Cabbâr b. Hamza'yı şefaatçi olarak gönderdi. [Emîr Nasr] sonunda onu Buhârâ'ya geri gönderdi. İsmet b. Muhammed el-Mervezî'yi onun vezîri yaptı. Fazl b. Ahmed el-Mervezî'yi de onun kâtibi olarak atadı. Emîr Nasr, Semerkand'ın bütün güvenilir ve seçkin kişileriyle birlikte onu yolcu etmeye [uğurlamaya] çıktı. Bu esnada Emîr Nasr, Abdu'l-Cabbâr b. Hamza'ya döndü ve "Ya Ebû'l-feth! Şu an hep beraber göndermekte olduğumuz bu çocuktan bizler ne göreceğiz [ne bekliyoruz]?" dedi. Abdu'l-cabbâr ise "Böyle söyleme. Zira o senin kulundur." diye cevap verdi.

Emîr İsmâ'îl Buhârâ'ya ulaşınca Buhârâlılar karşılamaya çıktılar, onu en iyi şekilde ağırladılar ve şehre getirdiler. [Onun yokluğunda] hırsızlardan biri, insanları köy evbâşları[293] ve rindlerinden oluşan dört bin adamı başına toplanmış idi. Râmitîn ve Berked arasında yol kesiyorlardı. Şehre musallat olmaları yakındı. Emîr İsmâ'îl, Sâhib-i Şurta olup, 'Alâ Sokağı dedikleri Buhârâ hazîresini yapmış olan Hüseyin b. el-'Alâ'yı bu hırsızlarla savaşa gönderdi. Buhârâ halkının büyükleri ve ileri gelenleri de ona yardım ettiler. Gittiler ve savaştılar. Hırsızları mağlub ettiler. Hüseyin b. el-'Alâ onların karşısında muzaffer oldu. Hırsızların reisini (kelânter) yakalayıp öldürdü ve

[293] Arapça "vebeş (وبش)" kelimesinin çoğulu olan "evbâş", başıbozuk, ayak takımı anlamındadır. (*Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, I, s.306).

onun kellesini getirdi. Onun yârânından bir topluğu da esîr etti. Emîr İsmâ'îl onları zincire vurdu ve Semerkand'a gönderdi.

[Emîr İsmâ'îl] bu meseleden kurtulunca Hüseyin b. Tâhir'in iki bin kişi ile tekrar [Hârezm'den] Âmûy'a gelmiş olduğunu ve Buhârâ'ya yöneldiğini haber verdiler. Emîr İsmâ'îl, toplayabildiği kadar ordu topladı ve savaşa gitti. Hüseyin b. Tâhir'in iki bin Hârezmli ile Ceyhûn'dan geçtiğini öğrendi. Emîr İsmâ'îl harekete geçti. [Şehirden] çıktı ve savaşa başladı. Şiddetli bir [şekilde] savaştılar. **[79]** Hüseyin b. Tâhir münhezim oldu. Onun askerinden bir kısmı öldürüldü ve bir kısmı da suya gark oldu. [Geriye kalan] yetmiş kişi ise esîr alındı. Bu, Emîr İsmâ'îl'in yaptığı ilk savaş idi. [Emîr İsmâ'îl], sabah olunca esîrleri çağırdı. Her birine pamuklu kumaştan elbise (câme-i kerbâs) verdi ve [Hârezm'e] geri gönderdi.

[Mağlub olan] Hüseyin b. Tâhir Merv'e gitti. Emîr İsmâ'îl de Buhârâ'ya döndü. Mülkün durumunu uzun uzun düşündü. Buhârâ ileri gelenleri arasındaki saygınlığının yeteri kadar fazla olmadığını anladı. Onların gözünde büyük, azametli değildi. [Bu şekilde] onların [etrafında] toplanmasından ona bir fayda gelmeyecekti. Buhârâ'nın ileri gelenlerinden bir topluluğu çağırmanın doğru olacağını düşündü. Onlara "Benim için Semerkand'a gitmeniz, Emîr Nasr'ın önünde konuşmanız ve benim adıma özür dilemeniz gerekiyor." dedi. Onlar "Duyduk ve itaat ettik." dediler. Birkaç gün emân istediler ve ondan sonra gittiler. Bu topluluk, Emîr İsmâ'îl'den önce Buhârâ emîrleri idiler. [Bunlardan biri olan] Ebû Muhammed-i Buhâr Hudât, bizzat Buhârâ pâdişâhı idi. Ebû Hâtem Yesârî ise çok zengin idi ve pek çok mâlı [bulunması] sebebiyle onları itaat altına alamıyordu.[294]

Buhârâ büyükleri bu adam ile birlikte Semerkand'a gittiler[295]. Emîr İsmâ'îl, Emîr Nasr'a [gizlice] mektup gönderdi ve Buhârâ mülküne hâkim olana kadar onları tutuklaması ve zindâna göndermesini istedi. Emîr Nasr da öyle yaptı. O topluluğu, Buhârâ'da durumun düzelmesine kadar bir müddet

[294] Anlaşıldığı kadarıyla Emîr İsmâ'îl karşılaştığı sıkıntılarda sözkonusu kişilerin etkisi olduğunu düşünüyor ve bu yüzden bunları kontrol altına almayı istiyordu. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.125; Usta, *a.g.e.*, s.85-86)

[295] Müderris-i Razavî neşrinde [بزرگان بخارا با این هر دو به سمرقند رفتند] yani "Buhârâ büyükleri bu iki adam ile Semerkand'a gittiler." şeklinde zikredilmiştir. (s.112)

orada alıkoydu. Emîr İsmâ'îl, [Buhârâ'da hâkimiyetini sağlamlaştırınca] Emîr Nasr'a tekrar mektup yazdı ve onları [geri göndermesini] istedi. Ondan sonra Emîr İsmâ'îl onları iyi tuttu. Onların ihtiyaçlarını karşıladı ve onların hukûkuna ri'âyeti kendisine vazife olarak bildi.

Nasr İbn Ahmed, Emîr İsmâ'îl'e Buhârâ mâllarından senelik beş yüz bin dirhem vergi (vazîfe) koymuş idi. [Fakat] bundan sonra onun savaşları başladı ve o mâl harcandı. Daha sonlaraları da göndermek mümkün olmadı. Emîr Nasr, o mâlı istemek için kâsıdlar gönderdi. O [Emîr İsmâ'îl] göndermedi. Bu yüzden onların arasında huzursuzluk meydana geldi. Emîr Nasr, ordu topladı. Fergâna'ya, birâderi Ebû'l-Eş'as'a mektup gönderdi ve çok sayıda asker çağırmasını istedi. [**80**] Bir başka mektubu Şâş'a, diğer kardeşi Ebû Yûsuf Ya'kûb İbn Ahmed'e gönderip [ona] ordusuyla gelmesini emretti. [Bunların dışında] İsticâb/İsficâb Türkleri de geldi. Çok büyük bir ordu topladılar. Bundan sonra [Emîr Nasr] iki yüz yetmiş iki senesi Receb ayında [Aralık 885-Ocak 886] Buhârâ'ya yürüdü.

Emîr İsmâ'îl [bundan] haberdâr olunca birâderine hürmetini göstermek için Buhârâ'yı boşalttı ve Farab/Fireb'e gitti. Emîr Nasr, Buhârâ'ya geldi. Emîr İsmâ'îl'i bulamayınca Beykend'e gitti ve orada konakladı. Beykendliler onu karşıladılar, üzerine altın ve gümüş saçtılar ve birçok hediye verdiler.

Emîr İsmâ'îl ile o tarihde Horâsân Emîri olan Râfi' b. Herseme arasında dostluk var idi[296]. Emîr İsmâ'îl ona mektup yazdı ve ondan yardım istedi. Râfi', kendi ordusu ile geldi[297]. Ceyhûn Nehri [soğuktan] donmuş idi. Buzun

296 İsmâ'îl, o sırada Horâsân'da Saffârîlere karşı mücadele eden Râfi' b. Herseme'nin Horâsân'a tayin edilmesi üzerine onunla mektuplaşmış ve birbirlerine yardım edeceklerine ve birbirlerini destekleyeceklerine dair bir anlaşma yapmışlardı. Hatta İsmâ'îl, Râfi'den kendisini Hârezm'e tayin etmesini istemiş, Râfi' de onu Hârezm'e vali yapmıştı. İsmâ'îl, Râfi' b. Herseme ile mektuplaşırken onu emîr olarak kabul ediyordu. Ancak Emîr İsmâ'îl'in Râfi' b. Herseme ile kurduğu bu dostluk, İsmâ'îl ve Râfi'nin aralarında anlaşarak Nasr'ı Mâverâü'n-nehr'den çıkaracakları şayiasına dönüşmüş ve bu şayia Nasr'ın kulağına kadar gitmişti. [Mîrhond, IV, s.2814; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.377; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.233-234); Ayrıca bkz, Vámbéry, *a.g.e.*, s.58-59; Frye, "The Sâmânids", s.137; Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.125; Usta, *a.g.e.*, s.86-87].

297 Mîrhond ve İbnü'l-Esîr, Nasr'ın 272/885-886 senesinde kardeşi İsmâ'îl üzerine yürüdüğünü, bunun üzerine İsmâ'îl'in, Hammûye b. Esed b. Ali'yi Râfi'den yardım istemek üzere Horâsân'a gönderdiğini ve Râfi'nin de İsmâ'îl'e yardım etmek üzere büyük bir ordu ile Buhârâ'ya geldiğini zikrederler. [Mîrhond, IV, s.2814; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.234)].

üzerinden geçti. Emîr Nasr, Râfi'nin geldiği haberini alınca Buhârâ'ya geri döndü. Emîr İsmâ'îl ile Râfi', gidip Semerkand'ı almak hususunda anlaştılar. Bu haber Emîr Nasr'a ulaşınca acele ile Tavâyis'e gitti ve yol başını tuttu. Emîr İsmâ'îl, Râfi' ile birlikte çöl yoluna gittiler. Buhârâ köylerinin hepsi Emîr Nasr'ın hâkimiyetindeydi. Onlar [Emîr İsmâ'îl ve Râfi'] çölde yiyecek ve [hayvanları için] ot/saman bulamıyorlardı. O sene kıtlık vardı ve bu durum onları sıkıntıya soktu. Öyle ki onların ordusunda bir men[298] ekmek (nân) üç dirhem'e yükseldi. Râfi'nin ordusunun büyük bir kısmı açlıktan helâk oldu. Emîr Nasr, Semerkand'a oğlu Ahmed'e, Soğd-i Semerkand'dan[299] gâzileri toplaması ve [bir ordu] kurması için mektup yazdı. Ehl-i vilâyet, Emîr İsmâ'îl'e [yiyecek] ve ot/saman vermediler ve "Bunlar hâricîlerdir. Bizim onlara yardım etmemiz helâl olmaz." dediler[300].

Emîr Nasr, Râfi'nin gelmesinden dolayı sıkıntıya girmişti. Emîr Nasr Kermîne'ye gitti. Onlar [Emîr İsmâ'îl ve Râfi'] da onun ardından gidiyorlardı. Bir adam[301] Râfi'ye "Sen kendi vilâyetini bırakmış ve buraya gelmişsin. Eğer onlar [yani] iki kardeş birbirleriyle barışır ve seni ortada bırakırlarsa ne yapabilirsin?" diye nasîhat etti. Râfi' bu sözden korktu. Emîr Nasr'ın huzuruna elçi gönderdi. **[81]** "Ben [seninle] savaşmaya gelmemiş

Aydın Usta'ya göre Râfi', İsmâ'îl b. Ahmed ile kurduğu dostluk sayesinde hem Saffârîlerle mücadelesinde İsmâ'îl'in desteğini almış, hem de İsmâ'îl'in ağabeyi Nasr ile arasında meydana gelen çatışmada güçlüye karşı zayıfı destekleyerek iki kardeşin arasını açmak ve belki de gelecekte hâkim olmayı düşündğü Mâverâü'n-nehr'de iyice artmış olan Sâmânî nüfûzunu kırmayı hedeflemişti. (Usta, *a.g.e.*, s.86). Hasan Kurt ise başlangıçta ağabeyine hürmetini gösterip Buhârâ'yı boşaltan Emîr İsmâ'îl'in, savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayınca bu yola başvurduğu düşüncesindedir. (Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", s.126)

298 Batman da denir. Bölgelere göre değişen bir ağırlık birimidir. Tebrîz men'i üç kilodur. Bazı yerlerde sekiz, bazı yerlerde altı kilogram, bazı yerlede ise 832/833 grama karşılık geldiği söylenmektedir. Selçuklu Türkiyesi'nde de küçük şer'i menn, 260 dirhem (= 833 gram) idi. (*Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd*, III, s.2311; *Ferheng-i Ziyâ*, III, s.2311; Hinz, *a.g.e.*, s.26).

299 Yeryüzünde suyu ve havasının letafetiyle dünyanın dört cenneti adı verilen dört memleketinden biriydi (Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 219-220; *Ferheng-i Ziyâ*, II, s.1202.

300 Halkın İsmâ'îl'i desteklememesinin sebebi, İsmâ'îl'in meşru hükümete karşı bir asi durumunda olması idi. (Barthold, *Türkistân*, s.240)

301 Mîrhond ve İbnü'l-Esîr, Râfi'ye nasihat eden kişinin, daha önce İsmâ'îl'in Rafi'den yardım taleb etmek için gönderdiği Hammûye b. Esed b. Ali olduğunu kaydetmişlerdir. Kayıtlardan anlaşıldığı Hammûye b. Ali, Râfi'nin ordusuyla gelmesinden dolayı endişelenmiş Râfi'yi geri dönmeye ikna etmiştir. [Mîrhond, IV, s.2814-2815; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.234)]

idim. Sizin aranızda barış yapayım [sizi barıştırayım] diye gelmiş idim." dedi. Bu söz, Emîr Nasr'ın hoşuna gitti. Buhârâ'ya başka bir kişinin emîr olması, Emîr İsmâ'îl'in harâc ve dîvân mâlları âmili (âmil-i harâc ve emvâl-i dîvân) olması, hutbe'nin onun adına okunmaması ve her sene beş yüz bin dirhem vermesi şartıyla barış yaptılar. Nasr b. Ahmed [Emîr İsmâ'îl'i] çağırdı. İshâk b. Ahmed'i de [çağırıp] hil'at giydirdi ve Buhârâ emîrliğini ona verdi. Emîr İsmâ'îl bu duruma rıza gösterdi. Emîr Nasr geri döndü. Râfi' de Horâsân'a gitti. Bu [hâdise] iki yüz yetmiş üç senesinde [886-887] oldu[302].

Bu hâdiseden on beş ay sonra Emîr Nasr bir adam gönderip [belirlenen] parayı/vergiyi (mâl) istedi. Emîr İsmâ'îl, parayı tuttu ve göndermedi. Emîr Nasr, [Emîr İsmâ'îl'e] kefil olan Râfi'ye bir mektup yazdı. Râfi' de Emîr İsmâ'îl'e bu manada bir mektup yazdı. [Ancak] Emîr İsmâ'îl [buna] iltifat etmedi.

Emîr Nasr, bir kez daha tamamı Mâverâü'n-nehr halkından olan bir ordu topladı. Ebû'l-Eş'as Fergâna'dan geldi ve tıpkı önceki seferde olduğu gibi bir kez daha Buhârâ'ya yöneldiler. Kermîne'ye ulaştıklarında Emîr İsmâ'îl de kendi ordusunu topladı ve Tavâyis'e gitti. Savaşa tutuştular. Şiddetli bir savaş oldu. İshâk b. Ahmed, münhezim olarak Farab/Fireb'e gitti. Emîr İsmâ'îl, [bu sefer] Fergânalılar üzerine şiddetli bir taarruz yaptı. Ebû'l-Eş'as da münhezim olarak Semerkand'a kadar gitti. Semerkandlılar, kendi birâderini bırakıp kaçmış olduğu için onu yakalamak istediler. [Bunun üzerine] Ebû'l-Eş'as Semerkand'dan geri döndü ve Rebencen'e geldi. [Bu arada] Emîr İsmâ'îl, Ahmed b. Mûsâ Mezrûk'u esîr etti ve Buhârâ'ya gönderdi. Buhârâ ordusu (leşker-i Buhârâ) bir kez daha münhezim oldu.

Emîr İsmâ'îl ayakta kalmış idi. [Ancak] onun yanında çok az insan bulunuyordu. Ma'rûflardan Sîmâ'ü'l-Kebîr[303] onunla birlikteydi. Emîr İsmâ'îl, bir adam gönderip kaçan gulâmların ve mevâlilerin hepsini topladı. İshâk İbn Ahmed'i Farab/Fireb'den geri getirdi. Buhârâ gâzilerinden dahi iki bin kişi geldi. Kuvvetli bir ordu topladılar. Hepsine ulûfe verdi.

302 İbnü'l-Esîr'e göre 272/885-886'de. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.234-235)]

303 Bu şahıs, yukarıda (Farsça metin, s.26) da Emîr İsmâ'îl'in babasının mevlâsı (mevlâ-yı peder) olarak zikredilmiş idi.

[Bu sırada] Emîr Nasr da Rebencen'e [**82**] gitti. Ordunun durumunu düzene koydu ve geri döndü. Emîr İsmâ'îl ondan önce [hareket edip] Vâzbedîn Köyü'ne (وازبدین) gitti. Orada karşılaştılar ve iki yüz yetmiş beş senesi Cemâziye'l-âhir ayının on beşinci Salı günü [25 Ekim 888] savaşa tutuştular. Emîr İsmâ'îl, Fergâna ordusuna karşı galib geldi. Ebû'l-Eş'as münhezim olarak kaçtı. Ordunun hepsi bozguna uğramış idi. Emîr Nasr, çok az sayıda adamla kaldı ve o da bozguna uğradı.

Emîr İsmâ'îl, [Emîr Nasr'a taarruz eden] Hârezmlilerden bir topluluğa bağırdı ve [onları] Emîr Nasr'dan uzaklaştırdı. Attan indi ve onun üzengisini (rikâb) öptü. Sîmâ'ü'l-Kebîr, onların babalarının gulâmı idi. Emîr İsmâ'îl'in sipehsâlârına haber verdi. Sîmâ'ü'l-Kebîr bir adam gönderdi ve bu durumu Emîr İsmâ'îl'e haber verdi[304]. Nasr b. Ahmed, attan indi. Kilim serdiler, oturdu. [Bu sırada] Emîr İsmâ'îl geldi. Attan inip eğildi ve kilimi öptü. [Ağabeyi Emîr Nasr'a] "Ya Emîr! Hudâ'nın hükmü budur ki [bu şekilde] ortaya çıkardı [Allah'ın takdiri bu şekildedir]. Biz bugün bu işin [Allah'ın takdirinin] büyüklüğünü kendi gözümüzle görüyoruz." dedi. Emîr Nasr "Senin ortaya çıkıp kendi emîrine itaat etmemene ve Hudâ-yı Te'âlâ'nın sana emrettiğini yapmamana hayret ediyorum." dedi. Emîr İsmâ'îl "Ya Emîr! Ben hata yaptığımı kabul ediyorum. Günâhın hepsi benimdir. Fazilete en çok layık olan sen, bu büyük günâhı benden al ve [beni] affet." dedi.

Onlar bu şekilde konuşurken diğer kardeş İshâk b. Ahmed geldi, [ancak] attan inmedi. Emîr İsmâ'îl "Ya falan! Efendine eğil!" dedi ve küfredip kötü söz söyleyerek kızdı. İshâk, hemen [attan] indi ve Nasr'ın ayağına eğildi, yeri öptü ve "Benim bu atım huysuzdur. Ondan çabuk inilemez." deyip özür

304 Schefer neşrindeki bu ifadelerde bir karışıklık olduğu anlaşılıyor: [امیر اسماعیل جماعتی از خوارزمیان را بانگ بر زد، و از امیر نصر دور کرد و از اسب فرود آمد و رکاب او را بوسه داد سیما الکبیر غلام پدر ایشان بود و سپهسالار امیر اسماعیل را خبر داد و سیماء الکبیر کس فرستاد و امیر اسماعیل او را خبر داد از این حال]

Aynı pasaj Müderris-i Razavî neşrinde biraz farklı olarak şu şekilde zikredilmektedir: [امیر اسماعیل جماعتی از خوارزمیان (را) بانگ بر زد، و از امیر نصر دور کرد. و از اسب فرود آمد. و رکاب او را بوسه داد. سیماء الکبیر غلام پدر ایشان بود و سپهسالار، و (به) سیماء الکبیر کس فرستاد (و امیر اسماعیل او را خبر داد از این حال)]

"Emîr İsmâ'îl, [Emîr Nasr'a taarruz eden] Hârezmlilerden (Hârezmiyân) bir topluluğa bağırdı ve [onları] Emîr Nasr'dan uzaklaştırdı. Attan indi ve onun rikâbını öptü. Sîmâü'l-kebîr, onların babalarının gulâmı ve [Emîr İsmâ'îl'in] sipehsâlârı idi. Sîmâü'l-kebîr'[e] bir adam gönderdi (Emîr İsmâ'îl bu durumdan ona haber verdi.)" Herhalde Hârezmlileri Emîr Nasr'dan uzaklaştırdıktan sonra onu yakalayıp rikâbını öpen ve durumu Emîr İsmâ'îl'e bildirmek üzere adam gönderen Sîmâü'l-kebîr idi.

diledi ve sustu. Emîr İsmâ'îl, "Bu haber Mâverâü'n-nehr'e ulaşmadan ve halk (ra'iyyet) kaynaşmadan hemen 'izz-i makarına dönmen uygun olur." dedi. Emîr Nasr, "Ya Ebâ İbrâhîm! Beni [83] kendi yerine gönderen sen misin?" dedi. Emîr İsmâ'îl, "Bunu yapmayayım da ne yapayım. Kulun, efendisine karşı bu muameleden başkasını yapması olmaz. Senin isteğin ne ise o olur." dedi.

Emîr Nasr, konuşurken gözlerinden yaş boşalıyordu. Onun üzerine gitmiş olmasından ve kan akıtmış olmasından dolayı pişmanlık duyuyordu. O sırada ayağa kalktı ve ata bindi. Emîr İsmâ'îl ve birâderi İshâk, onun üzengisini tuttular ve onu geri gönderdiler. Sîmâ'ü'l-Kebîr ve Abdullah b. el-Müslim'i [onu] uğurlamaya gönderdiler. Bir menzil gittikten sonra Emîr Nasr onları geri gönderdi ve Semerkand'a gitti.

Nasr b. Ahmed, esîr olduğu o gün o topluluk ile Emîr olduğu zamanlarda tahta oturmuş ve onlar [da] onun önünde hizmete durmuş gibi konuşuyordu[305]. Emîr Nasr, bundan dört sene sonra vefat etti. İki yüz yetmiş dokuz senesi Cemâziye'l-evvel ayına yedi gün kalmış idi [23 Cemâziye'l-evvel 279/21 Ağustos 892].[306] Emîr İsmâ'îl'i Mâverâü'n-nehr işlerinin [idaresinin] hepsine halîfe yaptı. Diğer kardeşi ve oğlunu onun emrine verdi.

Emîr Nasr dünyadan gidince Emîr İsmâ'îl Buhârâ'dan Semerkand'a gitti ve ülkeyi düzenledi. Onun oğlu Ahmed b. Nasr'ı kendi halîfesi olarak tayin etti. O, oradan gazveye başladı. Emîr İsmâ'îl, birâderinin öldüğü zamana kadar yirmi sene boyunca [kalmış olduğu] Buhârâ'ya gelmişti.

Emîr Nasr'ın ölüm haberi Emîrü'l-mü'minîn Mu'tazıd Billâh'a[307] ulaşınca iki yüz seksen senesi Muharrem ayında [Mart-Nisan 893]

305 Mîrhond, IV, s.2815; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.234-235); Vámbéry, *a.g.e.*, s.60; Frye, "The Sâmânids", s.137.

306 es-Sem'ânî'ye göre 23 Cemâziye'l-âhir 279/20 Eylül 892; İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî, Ebûl-Fidâ, İbn Tağrıberdî, ez-Zehebî ve Mîrhond'a göre 279/892-893. [es-Sem'ânî, III, s.201; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.381); İbnü'l-Cevzî, IV, s.12; Ebûl-Fidâ, I, s.186; İbn Tağrıberdî, I, s.294; ez-Zehebî, V, s.101; Mîrhond, IV, s.2816].

307 "Ebû'l-Abbâs el-Mu'tazıd Billâh Ahmed b. el-Muvaffak Billâh Talha (Muhammed) b. Ca'fer el-Abbâsî (ö.289/902). 892-902 yılları arasında Abbâsî Halîfesi idi. Bkz, Ali Aktan, "Mu'tazıd Billâh", *DİA*, XXXI, s.383-384; Ayrıca bkz, Saim Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Dönemlerinde Abbâsîler*, İstanbul 2006, s.57-270.

Mâverâü'n-nehr'in menşûr-i 'amel'ini (منشور عمل) Emîr İsmâ'îl'e göndererek bütün Mâverâü'n-nehr'i ona verdi[308].

Emîr İsmâ'îl, aynı tarihde Tarâz (طراز)'a savaşa gitti. Birçok sıkıntı çekti. Sonunda Tarâz Emîri, birçok dihkânla birlikte dışarı çıktı ve İslâmiyet'i kabul etti. [Böylece] Tarâz fethedildi. Büyük kiliseyi Mescid-i Câmi' yaptılar[309]. Emîrü'l-mü'minîn Mu'tazıd Billâh adına hutbe okudular. Emîr İsmâ'îl birçok ganîmet ile Buhârâ'ya döndü[310]. Yedi sene pâdişâhlık yaptı. Amr b. Leys'in güçlenip Horâsân'ın bir kısmını ele geçirmesine ve savaşa başlamasına kadar[311] Mâverâü'n-nehr Emîri oldu. [84]

[308] Emîr İsmâ'îl'in ağabeyi Nasr'ın ölümü üzerine onun yerine geçmesiyle Abbâsî Halîfesi Mu'tazıd'ın Hilâfet tahtına oturması aynı tarihlere tesadüf etmektedir. (Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Dönemlerinde Abbâsîler*, s.136-137.)

[309] "Yeni Hükümdar sözde muhalif/hasımlarına karşı seferler düzenleyerek hükümranlığını sağlamlaştırmak zorundaydı. Bu bağlamda bugünkü Frunze'nin batısına düşen Taraz kasabasını itaat altına alıp, en büyük kilisesini camiye çevirdi. Zira Nesturi Hristiyanlığı Türkler arasında yayılmış, hatta İsmâ'îl döneminden asırlar önce Çin'e girmişti." (Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.76.)

[310] 280/893'de. İsmâ'îl b. Ahmed'in bu seferinin o dönemde Tarâz'da bulunan Karahanlı meliki Oğulcak Kadir Han (öl.495/1102) üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır ki bölgedeki Türkler henüz İslâmiyet'i kabul etmemişlerdi. Bu savaşın Sâmânoğullarının hâkimiyetlerinin güçlenmesinde büyük payı bulunmaktadır. Rivâyete göre bu sefer sırasında bölgenin Türk hükümdarı ve Hâtûnunun da içinde olduğu on bin kişiyi esir alıp sayılamayacak kadar çok ganimet ele geçirdi. Öyle ki orduda bulunan her bir kişiye at, koyun ve deve dışında biner dirhem düştü. (et-Taberî, VIII, s.167; İbnü'l-Cevzî, IV, s.12; ibn Tağrıberdî, I, s.295; ez-Zehebî, V, s.102; İbnü'l-Esîr, VII, (Türkçe terc, s.387-388); İbn Kesîr, (Türkçe terc, s.XI, s.130-131); Mîrhond, IV, s.2817). Savaş sonunda Karahanlıların başkenti, Tarâz'dan Kaşgar'a taşınmıştır. 291/904 senesinde Mâverâü'n-nehr'e doğru Türklerden (Karahanlılar) sayılan belirsiz denecek kadar kalabalık bir kitle gelmiş ve her biri bir reise has olan yedi yüz kadar obadan ibaret oldukları söylenmiştir. Mâverâü'n-nehr Emîri İsmâ'îl b. Ahmed es-Sâmânî Türkler üzerine büyük bir ordu göndermiş, bu orduya halktan kalabalık bir gönüllüler kitlesi de katılmış ve Türklerin gelip konakladığı yere doğru hareket etmişlerdi. Sabahın erken saatlerinde Müslümanlar aniden Türklere hücum edip onlardan çok sayıda kimseyi öldürmüş, geri kalanları da mağlûb olup geri çekilince ordugâhlarını yağmalamış ve sağ salim ve bolca ganimetlerle geriye dönmüşlerdi. (Hasan Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", *AÜİFD*, XIV/I (2004), s.2-3) Ayrıca bkz, İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.444-445), İbn Kesîr, XI, (Türkçe terc, s.177-178); Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Dönemlerinde Abbâsîler*, s.137.; Usta, *a.g.e.*, s.91-92; Kucur, "İsmâ'îl b. Ahmed", *DİA*, XXIII, s.85.

[311] Ya'kûb b. Leys 9 Sevvâl 265/5 Haziran 879'de ölünce yerine kardeşi Amr b. Leys geçmiş idi. Amr b. Leys Halîfeye itaatini bildiren bir mektup yazmıştı. Bunun üzerine Halîfe el-Muvaffak onu Horâsân, Fars, İsfahan, Sicistân, Sind ve Kirman illerine tayin ettiği gibi Bağdâd Sâhibü'ş-Şurta'lığını da ona verip ona hediyeler ve hil'atler göndermişti. Bunların

Ali b. el-Hüseyin[312], [Amr b. Leys'e karşı] Güzgâniyân (Cüzcân) Emîri Ahmed'den yardım istedi. [Ancak ondan] olumlu cevap alamadı. [Bunun üzerine] Ceyhûn'dan geçti ve Emîr İsmâ'îl'in yanına Buhârâ'ya geldi. Emîr [İsmâ'îl onun gelmesinden dolayı] sevindi. Ordu ile onu karşılamaya gitti. [Ali b. el-Hüseyin'i] 'izâz ve ikrâmla Buhârâ'ya getirdiler. Onun yanına birçok ni'met gönderdi. Ali b. el-Hüseyin, Farab/Fireb'e gitti on üç ay [orada] kaldı. Emîr İsmâ'îl daima ona hediyeler gönderir ve onu hoş tuttardı. Ali b. el-Hüseyin, oğlu onu savaşta öldürene kadar orada [Farab/Fireb'de] yaşadı.

Amr b. Leys, Belh Emîri Ebû Dâvud'a[313], Güzgâniyân (Cüzcân) Emîri Ahmed b. Ferîğûn'a ve Mâverâü'n-nehr Emîri Emîr İsmâ'îl'e mektup yazdı ve onları kendisine itaate davet etti. İyi antlaşmalar teklif etti. [Bunun üzerine] onlar [Belh ve Cüzcân Emîrleri] onun buyruğuna girdiler ve [ona] itaatlerini bildirdiler.

dışında Amr'ın Haremeyn'de bir temsilci bulundurmasına da müsaade edilmişti. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.272); el-Cuzcânî, I, s.199-200; Mîrhond, IV, s.2790-2791; İbn Kesîr, XI, (Türkçe terc, s.81-82, 83); Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.4-5.; Usta, *a.g.e.*, s.91-92-93]. Ancak Abbâsîler ile Amr b. Leys arasındaki sıkıntı devam etti. 279/892-893 senesinde ise Halîfe Mu'tazıd, Saffârîlerle ilişkileri düzeltmek için Abbâsîlerin Horâsân Valisi olup Saffârîlerle mücadele etmekte olan Râfi' b. Herseme'yi azledip yerine Amr b. Leys'i atadı ve ondan Râfi'yi ortadan kaldırmasını istedi. Amr, Râfi' ile giriştiği mücadeleyi kazandı ve onu öldürerek Râfi'nin başını Mu'tazıd'a gönderdi. (4 Muharrem 284/11 Şubat 897). Horâsân'a hâkim olan Amr b. Leys, bununla yetinmeyip Sâmânî Emîri İsmâ'îl b. Ahmed'in idaresi altında bulunan Mâverâü'n-nehr'in de kendi idaresine verilmesini istedi. Bunu kabul eden Mu'tazıd, Mâverâü'n-nehr'e tayin edildiğini bildirmek üzere ona hil'at ve sancak gönderip, İsmâ'îl b. Ahmed'e görevinden azledildiğini, yerine onlara Amr b. Leys'in Mâverâü'n-nehr'e tayin edildiğini bildirdi. (23 Muharrem 285/21 Şubat 898). Bu durum, Amr b. Leys ile İsmâ'îl b. Ahmed'i karşı karşıya getirdi. Bu süreçte meydana gelen hadiseler hakkında bkz, et-Taberî, VIII, s.167, 174, 197, 190, 193, 196, 200, 204; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.381-383, 408); Ebû'l-Fidâ, I, s.183, 188; İbn Tağrıberdî, I, s.288, 290, 291, 298, 306, 307, İbnü'l-Cevzî, III/471, 474, 485, 490, 493, IV/2, 11, 21, 24, 27; el-Cuzcânî, I, 200, 205; İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.81-82, 83, 98-99, 104, 110, 126-127, 138, 148-149); İbn İsfendiyâr, s. 191-192; Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.4-6; Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Dönemlerinde Abbâsîler*, s.85 vd; Aynı yazar, "Halîfe Mu'tazıd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", s.79-96; Usta, *a.g.e.*, s.92-93; Bosworth, "Tâhirids and Saffârids", s.121.

[312] Ali b. el-Hüseyin Eski Fars valilerinden idi. (Kurt, *Tâhiroğulları*, s.132; Aynı yazar, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hâkimiyet Mücadelesi", s.4)

[313] Belh ve Toharistân Emîri Dâvud b. Muhammed b. Ahmed, Banîcûrîlerden idi. (Usta, *a.g.e.*, s.94) Banîcûrîler hakkında bkz, Erdoğan Merçil, "Banîcûrîler", *DİA*, V, s.5.

[Amr b. Leys'in] elçisi Emîr İsmâ'îl'in huzuruna geldi. [Amr b. Leys'in gönderdiği] mektubunu getirdi. Belh Emîri ile Güzgâniyân (Cüzcân) Emîri'nin itaat ettiklerini haber verdi ve "Senin [de] itaat etmen daha uygun ve asil [bir davranış] olur. Pâdişâhlığın kadrini, pâdişâhzâde olan sen daha iyi bilirsin." dedi. Emîr İsmâ'îl, "Senin efendinin bizi onlarla bir tutması câhillikdir. [Çünkü] onlar bizim kulumuz idiler. Benim sana cevapım kılıçdır. Onunla benim aramda savaştan başkası yoktur. Geri dön ve ona haber ver, savaş araç ve gereçlerini hazırlasın." dedi[314].

Amr b. Leys, emîrler (emîrân) ve önde gelen büyükler ile çâre düşündü. Emîr İsmâ'îl-i Sâmânî konusunda onlardan yardım istedi ve "Başka birini göndermek, hoş sözler söylemek ve güzel vaadlerde bulunmak gerekir." dedi. Kendi hâsekîlerinden olan Nîşâbûr meşâyihinden bir topluluğu gönderdi ve mektup yazdı. Mektupda "Emîrü'l-mü'minîn her ne kadar bu vilâyeti bana vermiş ise de seni mülkte kendime ortak yaptım. Bize dost olman ve benden memnûn olman gerekir ki aramızda kötü söz geçmesin. Bizim aramızda dostluk ve birlik olsun. Bundan önce söylemiş olduğumuz [söz] küstahlık idi. O yoldan [85] vazgeçtik. Düşman serhaddi olan Mâverâü'n-nehr Vilâyeti'ni koruman ve halkı (ra'iyyet) gözetmen gerekir. Biz o vilâyeti sana lâyık gördük [bağışladık]. Senin ev halkının/akrabalarının memnûn olmasından ve ma'mûriyetinden başka bir şey istemiyoruz." diye yazıyordu. Önlerinde söz vererek kendisine şâhid tuttuğu Nîşâbûr'un tanınmışlarından birkaçını gönderdi ve "Bizim, senden başka hiç kimseye itimadımız yoktur. Sen de bize itimad etmelisin. Aramızda dostluğun kurulması için bizimle antlaşma yapmalısın." dedi.

314 Nizâmü'l-mülk, Amr b. Leys ile İsmâ'îl b. Ahmed arasındaki çatışmada Halîfenin rolüne dikkat çekmektedir. Müellife göre Ya'kûb b. Leys gibi onun yerine geçen kardeşi Amr'ın da kendisi için tehlike teşkil ettiğini düşünen Halîfe, onun kendisi üzerine yürüyeceğinden endişe duyuyor ve daima gizlice Buhârâ'ya Emîr İsmâ'îl b. Ahmed'e adam gönderip "Çık, Amr b. Leys üzerine ordu çek ve mülkü onun elinden al. Zira Irak ve Horâsân emirliğine sen daha fazla hak sahibisin. Çünkü bu mülk birçok yıllar babalarının olmuştur. Onlar (Ya'kûb ve Amr), gasb etmişlerdir. Birincisi hak senindir; ilkincisi iyi hâl sahibisin; üçüncüsü benim nizam seninledir. Yüce Allah'ın sana yardım edeceğinden şüphe etmiyorum. Senin askerinin az olduğuna bakma. Zira Yüce Allah, Kur'ân'da "Allah'ın izni ile ne kadar küçük kıtalar büyük kıtalara galip gelmişlerdir. Allah sabredenlerle beraberdir." (Âyet; 2:250) der." diyordu. Sonunda Halîfenin sözleri Emîr İsmâ'îl'in gönlüne tesir etti ve Amr b. Leys'e muhâlefet etmeye kesin olarak karar verdi. [Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.24)]

Amr b. Leys'in göndermiş olduğu haber Emîr [İsmâ'îl]'e ulaşınca, Ceyhûn kıyısına [adam] gönderdi ve [onların] nehirden geçmelerine izin vermedi. Onların getirmiş oldukları hiç bir şeyi almadı ve kabul etmedi. Onu horlayarak geri gönderdi.

[Bunun üzerine] Amr b. Leys öfkelendi ve savaşa hazırlandı. Onun sipehsâları olan Ali b. Sürûş (سروش)'e[315] ordu ile Âmûye'ye gitmesini, orduyu [oraya] indirmesini, [nehri] geçmek için acele etmemesini ve emrettiği zamana kadar [beklemesini]" buyurdu. Onun ardından beş bin adam ile başka bir sipehsâları olan Muhammed b. Leys'i gönderdi ve "Ali b. Sürûş ile tedbîr alın ve orduya hâkim olun [sâhib çıkın]. Her kim oradan [o taraftan] emân ile gelirse emân verin ve iyi davranın. Gemiler hazırlayın ve casuslar gönderin." dedi.

Amr b. Leys, askerleri yavaş yavaş gönderiyordu. Emîr İsmâ'îl [bundan] haberdâr olunca Buhârâ'dan yirmi bin kişi ile süratle hareket etti ve Ceyhûn kıyısına gitti. Gece ansızın hareket etti ve Ceyhûn Nehri'nden gece geçti. Ali b. Sürûş [bunu] haber alınca hemen atlandı ve orduyu silâhlandırdı. Piyâdeleri (piyâdegân) öne sürdü ve savaş başladı. Her taraftan Emîr İsmâ'îl'in askerleri geliyordu. Savaş şiddetli oldu. Muhammed b. Ali b. Sürûş geri kaçtı. [Ancak] o da yakalandı. Nîşâbûr'un tanınmışlarının birçoğu esîr edildi[316].

Ertesi gün Emîr İsmâ'îl, Amr b. Leys'in ordusunu teselli etti ve [onlara] ulûfe verdi. Hepsini Amr b. Leys'in yanına gönderdi. [Emîr İsmâ'îl'in] ordusunun önde gelenleri, Emîr İsmâ'îl'e "Bunlar ki bizimle savaştılar. Niçin esîr ettiklerinin hepsine hil'at verdin ve geri gönderdin?" dediler. Emîr İsmâ'îl "Bu bîçârelerden ne istiyorsunuz? Bırakınız [86] kendi ülkelerine gidip [orada] yaşasınlar. Onlar asla tekrar sizinle savaşa gelmezler ve diğerleri [de] dağılırlar." dedi. Emîr İsmâ'îl, birçok gümüş, elbise, altın ve silâh ile Buhârâ'ya geri döndü.

Bir sene sonra, Amr b. Leys Nîşâbûr'da iken gamlı, kederli, üzgün ve pişman [bir vaziyette] "Ben, Ali Sürûş ve oğlunun intikamını istiyorum." dedi. Emîr İsmâ'îl, Amr b. Leys'in savaş tedariki yaptığını haber alınca, o da

[315] İbnü'l-Esîr'de Muhammed b. Beşîr. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.416)]

[316] Târîh-i Sîstân'a göre 285 senesi Şevval ayının sonu/Kasım 898. (Nakleden Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, s.124)

kendi ordusunu topladı. Onların ulûfe'sini verdi ve her taraftan onlara yöneldi ve ehle ve nâ-ehle, cûlâhe/dokumacıların ? (جولاهه) hepsine ulûfe verdi. Ancak bu [iş] halka zor geldi. [Onlar] "Bu ordu ile mi Amr b. Leys'e karşı savaşmak istiyor?" diyordu. Bu haber Ceyhûn kenarında Amr b. Leys'e ulaşınca [o] mutlu oldu.

Mansûr b. Karategîn ve Pârs-i Beykendî, Hârezm'den Âmûye'ye geldiler [ve Emîr İsmâ'îl'in ordusuna katıldılar]. Otuz bin kişi de Türkistân vilâyeti ve Fergâna'dan geldi. [Emîr İsmâ'îl] Zi'l-ka'denin yirmi beşinci [günü] Muhammed b. Hârûn'u[317] ordunun öncüsü (mukaddeme-i leşker) olarak gönderdi. Kendisi de ertesi gün hareket etti ve Ceyhûn'dan geçti. Her taraftan [gelen] askerler Âmûye'ye toplandı. Buhârâ'dan Hârezm şehrine gittiler. Ertesi pazartesiye kadar hazırlıkları yaptılar ve oradan Belh'e yöneldiler.

Amr b. Leys şâristânı kuşattı ve kendisi de ordu [ile] şâristân'ın önüne indi [karârgâh kurdu]. Askerler [şâristânın] etrafına saf saf hendek kazdılar. Ordu şehre girmeden birkaç gün önce sûrları iyice sağlamlaştırdı ve halka [bu tahkimatı] "sizin şehriniz için yaptım" diyerek halkın gönlünü aldı.

[Bu sırada] Emîr İsmâ'îl, Ali b. Ahmed'i Faryâb'a (فرياب) gönderdi ve Amr b. Leys'in adamlarını öldürmelerini ve pek çok para getirmelerini emretti. Gönderdiği kişiler, gittikleri her yerde Amr b. Leys'in adamlarını öldürüyorlar ve [pek çok] mâl/servet getiriyorlardı.

Emîr İsmâ'îl, Ulyâ-Âbâd-i Belh'e (علياباد بلخ) indi ve üç gün orada kaldı. Oradan orduyu kaldırdı ve Namâzgâh'a inmek [orada konaklamak] istermiş gibi görünüp o yolu genişletmelerini emretti. Amr b. Leys bunu görünce o tarafın kapılarını **[87]** sağlamlaştırdı. Ordu o tarafa öncelik verdi. Mancınıkları ve arrâdeleri o tarafa yerleştirdi. Namâzgâh yoluna pusu kurdu ve askerlerin yerini değiştirdi [askerleri oraya yerleştirdi]. [Fakat] sabah olunca Emîr-i Mâzî [Emîr İsmâ'îl] yolu değiştirdi. Başka bir yoldan şehir

[317] Amr b. Leys'in 283/896 senesinde Râfi' b. Herseme'yi ortadan kaldırması, Râfi'nin komutanlarının Saffâroğullarının ya da Sâmânoğullarının tarafına geçmesine yol açmıştı. Bunlardan biri olan ve Taberistân ve Cürcân seferleri esnasında Râfi'nin yanında bulunan Muhammed b. Hârûn da İsmâ'îl b. Ahmed'in hizmetine girmişti. (Kurt, *Tâhiroğulları*, s.172-177; Aynı yazar, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.4; Yılmaz, a.g.m., s.91)

kapısına gitti ve 'Atâ Köprüsü'ne indi. Amr b. Leys bu hareket karşısında hayrete düştü. Mancınıkları da o tarafa götürmek gerekti [mancınıkları da o tarafa götürmek zorunda kaldı].

Emîr İsmâ'îl üç gün orada kaldı. Şehirden [gelen] suyu kesmelerini emretti. Duvarın tümünü yıktılar, ağaçların hepsini kestiler ve yolları hazırladılar. Nihayet Salı günü sabah Emîr İsmâ'îl, ordusunun az bir kısmıyla hareket etti ve şehir kapısına gitti. Amr b. Leys çıktı ve savaş başladı. Savaş şiddetli oldu. Onun [Amr b. Leys'in] ordusu hezîmete uğradı. [Emîr İsmâ'îl'in] askerleri, onların ardından dörtnala gidiyorlar [hücum ediyorlardı]. Bazılarını öldürüyor, bazılarını ise esîr ediyorlardı. [Bu şekilde] Belh'in sekiz fersah [yakınına] kadar geldiler. [Bu sırada] yanında iki hizmetçisi ile Amr b. Leys'i gördüler. [Bunlardan] biri kaçtı; diğeri ise Amr b. Leys'i yakaladı. Sonra Amr b. Leys'i esir ettiler. Herkes "Amr b. Leys'i ben yakaladım." diyordu. Amr b. Leys, "Beni bu hizmetçim yakalamıştır." dedi. Amr b. Leys o hizmetçiye, her biri yetmiş bin dirhem kıymetinde olan on beş inci (morvârîd) vermişti. O incileri o gulâm'dan aldılar. Amr b. Leys, iki yüz seksen sekiz senesi Cemâziye'l-evvel ayının onuncu çarşamba günü [2 Mayıs 901] esîr edilmiş idi[318].

Amr b. Leys'i Emîr İsmâ'îl'in huzuruna getirdiler. Amr b. Leys, attan inmek istedi. Emîr-i Mâzî [Emîr İsmâ'îl] izin vermedi ve "Ben bugün sana bunu yaparsam insanlar ayıplar." dedi. Amr b. Leys'i serâperde'ye yerleştirmelerini buyurdu. [Emîr İsmâ'îl] kardeşini ona bakmak için gönderdi.

Dört gün sonra Emîr [onu] gördü. Amr b. Leys'e "Nasıl esîr düştüğünü" sormalarını emretti. [Amr b. Leys] şunları anlattı: "Dörtnala gidiyordum. Atım yorgun düştü, indim ve uyudum. [Uyandığımda] başımda duran iki gulâm gördüm. Onlardan biri hızlıca koşarak kaçtı. Burnumun dibinde du-

[318] Amr b. Leys'in esir alındığı tarihi İbn İsfendiyâr 282/895-896, İbn Kesîr 286/899, İbnü'l-Esîr, Rebî'ü'l-evvel 287/Mart 900 olarak nakletmektedir. [İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, (İng terc. E. G. Browne, *History of Taberistan*) Leyden, London 1905, s.193; İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.148-149); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.416)]. Ayrıca bkz, Frye, "The Sâmânids", s.137-138; Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.7-8; Yılmaz, *Mu'tazıd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, s.124-128; Aynı yazar, Yılmaz, a.g.m., s.96-97; W. Barthold, "Amr b. Leys", *İA*, I, İstanbul 1986, s.414.; Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *DİA*., III, s.86

rana 'Bu yaşlı adamdan [**88**] ne istiyorsunuz' dedim ve onların beni öldürmemeleri için sevgend (سوگند) verdim. İndiler, ayağımı öptüler ve bana emân ("zînhâr") verdiler. Onlardan biri beni ata bindirdi. Halk toplandı. 'Senin yanında ne vardır?' dediler. 'Benim yanında her biri yetmiş bin dirhem kıymetinde olan birkaç inci vardır.' dedim. Yüzüğümü verdim. Ayağımdan çizmemi çıkardılar. Kıymetli mücevherlerin bir kısmını buldular. [Sonra] askerler beni tanıdı. Muhammed Şâh, halkı benden uzak tutuyordu [insanların bana yaklaşmasını engelliyordu]. Bu arada uzaktan Emîr İsmâ'îl'i gördüm. Eğilip cânıma ve başıma sevgend vermek istedim. Geldi ve beni teselli etti. Beni serâperdeye yerleştirdi. Ebû Yûsuf benimle oturup beni bekledi. Su istediğimde gülsuyu verdiler. Benim için türlü i'zâz ve ikrâmda bulundular. Sonra Emîr İsmâ'îl benim yanıma geldi. Beni teselli etti ve "seni öldürmeyeceğim." diye söz verdi. Beni tahtırevana oturtmalarını, saygın bir şekilde şehre ulaştırmalarını buyurdu. Semerkand şehrine, Semerkandlılardan hiç kimsenin haberi olmadan gece girdik. Emîr İsmâ'îl, yanında bulunan o adamdan üç [bin] dirheme yüzüğümü satın aldı. Onun ücretini verdi ve bana gönderdi. Yüzüğün taşı kırmızı yâkût idi."

Amr b. Leys [diyor ki]: "Savaş günü yanımda bulunan, [ancak] savaşta alıp götürdükleri kırk bin dirhem vardı. Ben bir atın üstünde elli fersah gittim. [Ata] çok alışkın idim. [Fakat aynı at] bu gün öyle yavaş gidiyordu ki inmek istedim. Atın ayakları bir çukura girdi ve attan düştüm. Kendimden ümidi kesdim. O iki çâker bana doğru yaklaştıklarında benim yanımda bulunan o adama 'Benim atıma bin.' dedim. O, benim atıma bindi. Baktım, üzerinde gidiyordu. Anladım ki [atın yavaşlığı] benim devletsizliğimden [bahtsızlığımdan] olmuştur, atın kusurundan değil."

Amr b. Leys, Emîr İsmâ'îl'e "Ben Belh'e on eşek yükü (harvâr)[319] altın saklamış idim. Sen bugün ona daha lâyıksın, emret getirsinler." dedi. [**89**] Emîr İsmâ'îl bir adam gönderdi. [Altınları] getirdiler. Hepsini Amr b. Leys'e gönderdi. Her ne kadar ısrar ettiyseler de Emîr İsmâ'îl (rahimehullâh), [bu altınları almayı] hiç kabul etmedi[320].

[319] "Harvâr", İrân'da at, sığır, katır veya eşek yükü anlamında kullanılan tabir olup genellikle 288-300 kg.lık bir ağırlığa tekabül ediyordu (Hinz, s.17-18)

[320] Nizâmü'l-mülk'ün verdiği bilgiye göre göre Amr b. Leys bütün mal ve hazinelerini gösterir bir liste yapmış ve bu listeyi İsmâ'îl b. Ahmed'e göndermişti. Listeyi İsmâ'îl b.

Emîrü'l-mü'minîn'in, Amr b. Leys'i isteyen bir mektubu, Semerkand'a ulaştı. Mektubun unvânı şöyle yazılmış idi: "Emîrü'l-Mü'minîn Abdullah İbnü'l-İmâm Ebû'l-Abbâs el-Mu'tazıd Billâh'dan mevlâ Ebî İbrâhîm İsmâ'îl b. Ahmed'e." Mektup Emîr İsmâ'îl'e ulaşınca, Amr b. Leys için üzüldü. [Ancak] Halîfe'nin fermânını reddedemezdi. Amr b. Leys'i, tahtırevanda Buhârâ'ya nakletmelerini buyurdu. Emîr İsmâ'îl, hayasından ona yüzünü göstermedi [karşısına çıkmadı]. Eğer ihtiyacı varsa söylesin diye birini gönderdi. Amr b. Leys, "Benim çocuklarımı iyi tutsun [onlara iyi sahip çıksın]." [dedi]. Emîr İsmâ'îl de öyle yaptı. Onu [Amr b. Leys'i], tahtırevanla Bağdâd'a gönderdi. Bağdâd'a ulaştığında Halîfe onu Sâfî Hâdim'e teslim etti. O, Mu'tazıd'ın halîfeliğinin sonuna kadar Sâfi Hâdim'in elinde tutsak idi[321]. İki yüz seksen [893-894][322] tarihinde ölene kadar iki sene zindânda kaldı.

Emîr İsmâ'îl, Amr b. Leys'i Halîfe'nin yanına gönderince, Halîfe Horâsân menşûrunu (menşûr-i Horâsân) ona gönderdi. [Böylece] Hulvân Geçidi'nden (Akabe-i Hulvân) Horâsân vilâyetine, Mâverâü'n-nehr,

Ahmed'e getirdiklerinde o yüzünü büyüklerden yana çevirdi ve "Görmüyor musunuz, Amr b. Leys sahip olduğu aşırı zekilikten (dolayı) beni tuzağa düşürmek, aldatmak, ebedî belaya düşürmek istiyor." dedi. Hazine defterini aldı, mutemed adamının önüne attı ve "Git, bu hazine defterini ona geri ver ve de ki, demedin mi ki, şimdi sana hep iyilik etmek istiyorum. Bundan daha kötü ne iyilik etmek istiyorsun; senin ve kardeşinin toplamış olduğunuz bunca zulmü benim boynuma yıkmak ve onu kıyamette benim uhdemden çıkarılacak zülüm mü yapmak istiyorsun? Yoksa senin ve kardeşinin serveti ve nimeti nereden? Babanız bakırcı değil mi idi? Siz de (kardeşin ve sen de) bakırcılığı biliyorsunuz. Kazancınız ne idi? Hepsi yetimlerin ve dul kadınların idi ki, zulüm ve baskı ile topladınız. Hile ve kurnazlıkla (onu) benim boynuma yüklemek istiyorsun. Benim o servet ile hiç işim yok. Kıyamet günü onun hesabını verinceye kadar muhafaza et. Zira öteki dünyada yetimler, dul kadınlar, garipler, servet sahipleri sizden istekte bulununca, onlara hesap veriniz. Orada "ben İsmâ'îl'e teslim ettim, ondan talep ediniz" dersiniz. Kendimde olan dindarlık ve Allah korkusundan dolayı bunu yüklenmeye gücüm yoktur." dedi. O hazine defterini ona (mutemed adamına) verdi, geri gönderdi. (Böylece o) dünya malına kanmadı, aldanmadı. [Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.26-27); Ayrıca bkz, Mîrhond, IV, s.2818-2819]

[321] Amr'ın hezimetinden memnun olan Halîfe Mu'tazıd, onun hâkimiyetinde bulunan bölgelere İsmâ'îl b. Ahmed'i tayin etmiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.417-418)].

[322] Bu tarih hatalıdır. Zira yukarda Amr b. Leys'in esîr ediliş tarihi 288/901 senesi olarak zikredilmişti. Amr'ın idam edildiği tarih, İbnü'l-Esîr'e göre el-Müktefî Billâh'ın Bağdâd'a girdiği 8 Cemâziye'l-evvel 289/20 Nisan 902'dir. Rivâyete göre onun ölüm emri, yeni Halîfenin Amr'a karşı olan yakın ilgisini bilen vezir Kasım b. Ubeydullâh tarafından yeni Halîfe'den gizlice verilmiştir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.430); Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.8-9; Yılmaz, a.g.m., s.98.

Türkistân, Sind, Hind ve Gürgân'a kadar hepsi onun [Emîr İsmâ'îl'in] oldu[323]. Her şehre bir emîr nasb etti. Adâletli ve iyi bir idare oluşturdu. Her kim halka (ra'iyyet) zulm ettiyse cezalandırdı. Zâhid olmakla beraber, Sâmânoğulların-dan [Âl-i Sâmân] hiç kimse, ondan daha iyi siyâsetçi değildi. Mülk konusunda hiç [kimseye] yandaşlık yapmadı. Halîfe'ye daima itaat gösterdi. Hayatı boyunca bir an bile Halîfe'ye âsî olmadı. Onun fermanını çok sağlam tuttu [onun fermânına sıkı sıkıya uydu][324].

[Bir süre sonra] Emîr İsmâ'îl hastalandı ve bir müddet hasta kaldı[325]. Onun rahatsızlığı daha çok rutubetten idi [rutûbetin fazlalığından idi]. Tabîbler "Cûy-i Mûlyân'ın havası [ona] daha iyi [gelir]" dediler. Onu, onun ülkesinin hâssası (hâssa-i mülk) olan Rizmân Köyü (رزمان)'ne götürdüler. [Tabîbler] "buranın havası ona daha uygun olur." dediler. Emîr o köyü severdi. Her zaman oraya ava giderdi. Orada [onun için] bir bahçe kurulmuş idi. [90] Hasta bir halde o bahçedeki büyük ceviz ağacının altında yatıyorken iki yüz doksan beş senesi Safer ayının on beşinde [25 Kasım 907] vefat etti[326].

O, yirmi sene Horâsân Emîri idi. Onun hükûmetinin müddeti otuz sene idi. Hudâ-yı Te'âlâ ona rahmet etsin. Onun zamanında Buhârâ, Dârü'l-mülk oldu. Sâmânoğulları (Âl-i Sâmân) emîrlerinin hepsi Buhârâ'yı kendilerine başkent (hazret) yaptılar. Ondan önceki Horâsân emîrlerinden hiçbiri

[323] Böylece Sâmânîler, Horâsân'ın tamamına hâkim olmuşlar ve bölgenin en güçlü devleti haline gelmişlerdir. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VII, s.417-418); Frye, "The Sâmânids", s.138]

[324] Döneme ait hemen her kaynak, İsmâ'îl b. Ahmed'den övgüyle bahseder. Bunlardan biri olan Nizâmü'l-Mülk, onun hakkında şunları söyler: "Şiddetli soğukların olduğu, karın fazlaca yağdığı günlerde (bile), tek başına ata biner, meydana çıkardı. Öğle namazına kadar at sırtında orada dururdu: 'Ola ki, bir zulme uğrayan dergâhımıza gelir; bir ihtiyacı vardır; onun yiyeceği olmaz; bir zavallı olur. Kar ve soğuğu görünce, onun için yiyecek temini güçleşir. Bizim burda durduğumuzu bilince gelir, işini görür, selametle gider' derdi." [Nizâmü'l-Mülk, (Türkçe terc, s.27-28.)] İsmâ'îl b. Ahmed'in şahsiyet ve karakteri hakkında ayrıca bkz, en-Narşahî, s.89-90; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., VIII, s.14)

[325] İsmâ'îl b. Ahmed'in, Amr b. Leys'i yenerek esir almasından ölümüne kadar geçen süre zarfında meydana gelen hadiseler hakkında toplu bilgi için bkz, Frye, "The Sâmânids", s.138-141; Kurt, "Sâmânoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", s.10-11; Tülay Yürekli, *Sâmânîler*, AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s.57-63; Usta, *a.g.e.*, s.99-104.

[326] Bkz, es-Sem'ânî, III, s.201; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.13); İbn Kesîr, (Türkçe terc, XI, s.188); İbnü'l-Cevzî, IV, s.59; Ebû'l-Fidâ, I, s.190; el-Cuzcânî, I, s.202; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, s.378; Mîrhond, IV, s.2821]

Buhârâ'da ikâmet etmemişlerdi. O, Buhârâ'ya yerleşmek sûretiyle [burayı] mübârek kıldı. Onun gönlü, Buhârâ'dan başka hiçbir vilâyette huzur bulmadı. Her zaman bizim şehrimiz yani Buhârâ şöyle [güzeldir] böyle [iyidir] derdi. Onun vefatından sonra yerine onun oğlu geçti. Onun lakabını Emîr-i Mâzî koydular.

Emîr-i Şehîd Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî'nin Velâyeti

[Emîr İsmâ'îl'in vefatından sonra] Horâsân emîri oldu[327]. Ona Emîr-i Şehîd dediler. Babasının düzenini [davranışlarını] devam ettirdi[328]. Adâletli davranıyor ve halkın hakkını tam veriyordu. Halk rahat ve huzur içinde bulunuyordu. Oradan [Buhârâ'dan] Horâsân'a gitti. Kendi memleketini

[327] Ahmed b. İsmail, babası İsmail b. Ahmed'in 15 Safer 295/25 Kasım 907 senesinde Cûy-i Mûlyân'da ölümünden sonra Sâmânî tahtına geçmişti. Gerdîzî (Ebû Sa'îd Abdu'l-hayy b. Dahhâk b. Mahmûd), *Târîh-i Gerdîzî*, (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran 1363, s.325; es-Sem'ânî, III, s.201; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.13-14); İbn Kesîr, (Türkçe terc. XI, s.188); el-Cuzcânî, I, s.202; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, 378; Mîrhond, IV, s.2821-2823.

[328] Ahmed b. İsmâ'îl, saltanatının ilk yıllarında amcası İshâk b. Ahmed ve Sâmânî Devleti'nin komutanlarından Pars el-Kebîr'in isyânlarıyla karşılaşmıştır. Sâmânîlerin Semerkand valiliği makamında bulunan İshâk b. Ahmed, hükümdar değişikliğinin yarattığı otorite boşluğundan faydalanarak isyân etmek istedi. Bunu önceden haber alan Ahmed b. İsmâ'îl onu Buhârâ'ya davet etti ve 907 yılında İshâk Buhârâ'da yakalanarak hapsedildi. Böylece isyân harekâtı daha başlamadan bitmiş oldu. Emîr Ahmed İshâk'ı üç yıl sonra serbest bıraktı. Bu olaydan sonra İshâk, Emîr Ahmed'in emri üzerine ilk önce Fergâna'ya oradan da Farab'a gönderildi. İsmâ'îl b. Ahmed, Muhammed b. Zeyd'den Cürcân'ı almış ve o bölgeye vali olarak önce oğlu Ahmed'i daha sonra da Sâmânî Devleti'nin büyük komutanlarından olan Pars el-Kebîr'i atamıştı. İsmâ'îl b. Ahmed'in ölümünden sonra merkezden bağımsız hareket etmeye başlayan Pars el-Kebîr, Rey, Taberistân ve Cürcân vergilerini merkeze göndermiyor ve önceden gönderdiği vergilerin de iadesini istiyordu. Bunun üzerine Ahmed b. İsmâ'îl 295/907-908 yılında Pars el-Kebîr üzerine harekete geçti. Ahmed b. İsmâ'îl'in kendisinin üzerine yürüdüğünü haber alan Pars el-Kebîr korktu ve Halîfe el-Müktefî'ye mektup yazarak kendisine sığınmak istediğini bildirdi. İsteği kabul edilen Pars el-Kebîr, kendisine bağlı 4000 süvari ile Bağdâd'a doğru yola çıktı. Durumdan Nîşâbûr'a ulaştığı sırada haberdar olan Ahmed b. İsmâ'îl, Pars el-Kebîr'i takip için kuvvet gönderdiyse de başarılı olamadı. Bu sırada Hâlîfe el-Müktefî'nin öldüğü ve ondan sonra el-Muktedir (908-932)'in halîfe olduğu haberi geldi. Bunun üzerine bölgede daha fazla beklemeyip Buhârâ'ya döndü. Pars el-Kebîr Bağdâd'a ulaştığında el-Müktefî ölmüş, yerine el-Muktedir geçmişti. Yeni Halîfe, Pars el-Kebîr'i takdirle karşıladı. Böylece Pars el-Kebîr Ahmed b. İsmâ'îl'den kurtulmuş oldu. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.14, 57; Gerdîzî, s.326]

mütâla'a ediyordu. Sîstân'ı fethetmişti. Emîr-i Mâzî zamanında Sîstân onun yönetiminde idi[329]. Oradan Buhârâ'ya döndü.

O avlanmayı severdi. Ceyhûn kıyısına ava gitmiş ve otağ (serâperde) kurmuş idi. Avdan dönünce bir haberci (kâsıd) geldi ve Taberistân Emîri Ebû'l-Abbâs'dan[330] bir mektup getirdi. Mektubu okudu. [Ebû'l-Abbâs] "Hüseyin b. 'Alâ (حسين بن علا)[331] isyan etti. Gürgân (Cürcân) vilâyetinin büyük kısmını ve Taberistân'ı ele geçirdi. Biz mecbûren kaçmak zorunda kaldık." diye yazmış idi. Emîr'in canı sıkıldı ve çok kederlendi. "Ey Bâr-ı

329 Sistân'ın harekâtı için bkz, Mîrhond, IV, s.2824-2825; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.56-57, 63-64); Bosworth, "Tâhirids and Saffârids", s.123-124, 266; Erdoğan Merçil, "Saffâriler", s.446-447; Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler I-Sîmcûr ed-Devatî", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı. 32, (1979), s. 73, 77-78; Yürekli, *a.g.t.*, s.63-66; Usta, *a.g.e.*, s.105-109.

330 Ahmed b. İsmâ'îl, İsmâ'îl b. Ahmed döneminde Taberistân valiliğine atanan Ebû'l Abbâs Abdullah b. Muhammed'i şahsî nefreti nedeniyle 297/909-910 yılında Taberistân valiliğinden azlederek yerine Selam adındaki bir Türk'ü atadı. Bunun üzerine İsmâ'îl b. Ahmed döneminin devlet adamlarından Ebû Salih Mansûr ve Faris, Ebû'l Abbâs Abdullah b. Muhammed'in yanında yer alarak onunla ittifak edeceklerine dair yemin ettiler. Bir isyân hazırlığı içerisinde bulunan Ebû'l-Abbâs, Faris'le birleşmek üzere Cürcân'a hareket ettiyse de Tamişa valisi Hürmüz Kama, Rüstem b. Karin ve İspahbed Şehriyar tarafından durduruldu. Bunun üzerine Âmül'e oradan da Rey'e hareket eden Ebû'l-Abbâs, İspadbah Şehriyar tarafından ikna edilerek isyândan vazgeçirildi. Bu sırada Ahmed b. İsmâ'îl, Ebû'l Abbâs'ın olası bir isyân girişimine karşı 30.000 kişilik bir orduyu Muhammed b. Hacer komutasında Irak'a sevketti. Bu sırada Selam, Âmül'e gelerek yeni görevine başladı. Buradaki görevini kötüye kullanan Selam bölgede uyguladığı yüksek vergi politikası nedeniyle Taberistân'da yeni bir isyânın patlak vermesine neden oldu. Bunun önünü almak isteyen Ahmed b. İsmâ'îl Taberistân valiliğine yeniden Ebû'l-Abbâs'ı tayin ederek bölgedeki huzuru yeniden sağladı. 301/913 yılında Ebû'l-Abbâs'ın ölmesiyle Ahmed b. İsmâ'îl, Taberistân valiliğine Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İbrahim es-Su'lûk/Sa'lûk'u tayin etti. [İbn İsfendiyâr, 199-200; Mîrhond, IV, s.2725; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 71-72).

331 Diğer kaynaklarda el-Hasan b. Ali el-Alevî el-Atrûş/Utrûş (حسن بن على العلوى الاطروش) şeklinde kaydedilmiştir. Ahmed b. İsmâ'îl, 301/913 yılında Taberistân valiliğine Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İbrahim es-Sûlûk'u tayin etmişti. Ancak yeni valinin halka zulmetmesi bölgede yeni bir isyân hareketinin doğmasına neden oldu. Bu isyân hareketinin önderliğini "en-Nasr" veya "Nasr-ı Kebîr" de denilen Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali el-Atrûş/Utrûş yapmaktaydı. Yeni vali isyânı bastırmak için harekete geçtiyse de 914 yılında el-Atrûş tarafından mağlub edildi. Mağlub durumdaki Ebû'l-Abbâs, Rey'e kaçmak zorunda kaldı. Seyyid Nasır-ı Kebîr ise Âmül'e döndü ve Nasr-ı Kebîr'in damadı el-Hasan b. el-Kasım da bütün Taberistân'a hâkim oldu. Ahmed b. İsmâ'îl, Muhammed b. Abdülaziz komutasındaki bir orduyu Taberistân'a sevkettiyse de, Nasr-ı Kebîr tarafından mağlub edildi. Bunun üzerine yeni sefere hazırlanan Ahmed b. İsmâ'îl, bu sefere çıkamadan öldürüldü." [Mîrhond, IV, s.2824; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.71-73); İbn İsfendiyâr, s.198-201; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, s.356-358]

Hudâ. Eğer bu mülk benden gidecekse bana ölüm ver." diye dua etti ve çadıra girdi[332]. [**91**]

Her gece onun uyuduğu hânenin kapısına zincirle bağlanmış bir arslan koymayı âdet edinmiş idi. Her kim bu hâneye girmek isterse, o arslan onu öldürür idi. O gece üzgün olduğundan bütün hâsekîlerinin kafası meşgul idi. [Bu yüzden] arslanı getirmeyi unuttular. O, uyudu. Emîr'in gulâmlarından bir topluluk [hânesine] girdiler ve hicretin üç yüz bir senesi Cemâziye'l-âhirinin on birinci Perşembe günü [12 Ocak 914][333] başını kestiler. Onu Buhârâ'ya getirdiler, yeni yapılmış olan bir mezara koydular ve ona Emîr-i Şehîd lakabını verdiler[334].

[Onu korumakla] görevli olan Ebû'l-Hasan'ı[335] suçladılar. Onu Buhârâ'ya getirdiler ve idam ettiler. Bazıları [olay esnasında] öldürülmüş

332 "Ava düşkün birisi idi. Bir gün Firebr'e doğru ava çıkmış, geri döndüğünde karargâhını yaktırmış ve Öylece ayrılmıştı. Bu arada et-Taberîstân valisi Ebû'l-Abbâs'dan bir mektup almıştı. İbn Nûh'un vefatından sonra buraya tayin edilmiş bulunan Ebû'l Abbâs Ahmed b. İsmâ'îl'e el-Hasan b. Ali el-Alevî el-Atrûş/Utrûş adında birisinin isyân ederek şehre hâkim olduğunu ve kendisini şehirden dışarı çıkardığını yazmakta idi. Ahmed b. İsmâ'îl bu haberi öğrenince bir hayli üzülmüş ve daha evvel yaktırmış olduğu karargâhına geri dönüp tekrar burada konaklamıştı. Ancak bunu pek iyiye yormamışlardı." [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.69)]

333 es-Sem'ânî, III, s.201. Ahmed b. İsmâ'îl, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre üç yüz senesi Cemâziye'l-âhirin üçünde (15 Ocak 913), Gerdîzî'ye göre üç yüz bir senesi Cumâde'l-ahirinin yirmi birinci günü (22 Ocak 914); Mîrhond ve İbnü'l-Esîr'e göre üç yüz bir senesi Cemâziye'l-âhir ayının çıkmasına yedi gün kala (24 Ocak 914) perşembe gecesi öldürülmüştür. [Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, s.389; Gerdîzi, s.229; Mîrhond, IV, s.2825; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 69-70)]

334 İsmail b. Ahmed'in öldürülmesi hakkında bkz, [Gerdîzî, s.329; Mîrhond, IV, s.2824; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.69, 71-73); İbn İsfendiyâr, (İng terc. s.198-201); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre onun âlimleri sevip, bunlarla ilim meclislerinde bulunmasından ve özellikle menşûrları (menâşîr) ve hükümleri (ahkâm), sarây Farsçasından (zebân-ı derî) Arabçaya değiştirmesinden dolayı gulâmlar ondan nefret etmiştir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, s.378). Barthold da onun bu davranışının sonunu hazırladığı düşüncesindedir. (Barthold, *Türkistân*, s.258-259). Aydın Usta ise Mansûr b. İshâk b. Ahmed ile Hüseyin b. Ali'nin aralarından anlaştıklarını ve Ahmed b. İsmâ'îl'in gulâmlarından bir kısmını yanlarına çekerek onu öldürdüklerini belirtmiştir. (Usta, *a.g.e.*, s.112).

335 Gerdîzî'ye göre Ebû'l-Hasan Nasr b. İshâk el-Kâtib. (Gerdîzî, s.229)

olan o gulâmları (gulâmân) buldular ve öldürdüler. [Kurtulabilen] bir kısmı ise Türkistân'a kaçtı[336].

Onun velâyetinin müddeti altı sene, dört ay ve beş gün idi[337].

Emîr Sa'îd Ebû'l-Hasan Nasr b. Ahmed İbn İsmâ'îl es-Sâmânî'nin Velâyeti

Emîr-i Şehîd'in defin işlemini tamamlayınca onun oğlu Nasr'a Sa'îd lakabını verdiler [ve tahta oturttular]. O [henüz] sekiz yaşında idi[338]. Vezîrliğe Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'yi getirdi. Sipehsâlâr, Hammûye b. Ali oldu. Ona sâhib-i vücûd-i Horâsân derlerdi.

Emîr Sa'îd'in durumu, başlangıçta kötü idi. Her yerde fitne ortaya çıktı[339]. Onun babasının amcası İshâk b. Ahmed, Semerkandlılardan bey'at istedi. Semerkandlılar, ona bey'at ettiler. Onun oğlu Ebû Sâlih Mansûr b.

336 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, sözkonusu gulâmların yerine geçen oğlu Nasr döneminde takibata uğradığını ve öldürüldüklerini zikretmiştir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.379)

337 Mîrhond'a göre altı sene, dört ay ve yedi gün. (Mîrhond, IV, s.2825)

338 Nasr b. Ahmed dönemi, Sâmânîlerin ikbal çağı olarak kabul edilir. Ahmed b. İsmâ'îl'in Buhârâ'da defnedilmesinden sonra ümerâ ve erkân-ı devlet II. Nasr olarak da bilinen Nasr b. Ahmed'e bey'at ettiler. Ahmed b. Muhammed b. Leys bu bey'at işini bizzat kendisi yüklenip deruhte etmişti. Ahmed b. Muhammed b. Leys Buhârâ emîri olup es-Sa'îd yani Nasr b. Ahmed boynunun üstüne alıp taşımış ve halk bu şekilde bey'at etmişti. Bey'at sırasında iyice görülsün diye babasının hizmetçileri tarafından taşınınca korkmuş ve şöyle demişti: "Babamı öldürdüğünüz gibi beni de mi öldürmek istiyorsunuz?" Onlar ise "Hayır, biz seni babanın yerine geçirip emîr yapmak istiyoruz." demişler o zaman da bu korkusu geçmişti. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.69); Mîrhond, IV, s.2826]. II. Nasr'ın tahta oturması hakında ayrıca Bkz, Gerdîzî, s.329; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.379; K. V. Zettersteen, "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s.104. Yürekli, *a.g.t.*, s.69-70; Usta, *a.g.e.*, s.115.

339 Halk, Nasr'ı küçük görmüş ve onun yönetimde zaafa düşeceğini düşünerek Sâmânîlerin en yaşlısı bulunan babasının amcası İshâk b. Ahmed'in hayatta olmasından dolayı onun yönetimi elinde tutamayacağını zannetmişlerdi. Bu yüzden Semerkand valisi bulunan İshâk b. Ahmed'e meyilli idiler. Bu sırada Nasr b. Ahmed'in yönetim işlerini ve devletin yükünü Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî yüklenerek işleri yürütmüş, devleti ve yönetimi kontrolü altına almıştı. Çevre vali ve emirlerin Sâmânî devletine tamah, edip hücuma kalkışmalarına ve bu husustaki faaliyetlerine rağmen Ebû Abdullah el-Ceyhânî ile bazı devlet ricali idareyi yüklenerek durumu kontrol altına aldılar. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.69-70.); Mîrhond, IV, s.2826; K. V. Zettersteen, "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s.104]

İshâk[340], [babasına destek için] Nîşâbûr'da ayaklandı ve Horâsân şehirlerinden bazılarını ele geçirdi. [Böylece] Semerkand'da İshâk b. Ahmed'in durumu güçlendi.

Emîr Sa'îd, sipehsâlârı Hammûye b. Ali'yi [İshâk b. Ahmed'le] savaşa gönderdi. İshâk, münhezim oldu ve ordu Semerkand'a [**92**] çekildi[341]. [Daha sonra] İshâk tekrar kendisini topladı. Semerkandlılar onunla birlikte geldiler ve Hammûye ile savaştılar. [Ancak] Semerkandlılar münhezim oldu. İshâk b. Ahmed, ikinci defa kaçtı [ise de] bu sefer yakalandı. Onun oğlu Mansûr b. İshâk Nîşâbûr'da iken öldü[342]. Horâsân'ın tamamı ve Mâverâü'n-nehr, Emîr Sa'îd için temizlendi. Pârs [Fars]'da, Kirmân'da, Taberistân'da, Gürgân'da ve Irâk'da hutbeyi onun adına okudular[343].

Hikâye

Onun on üçüncü senesinde Emîr Sa'îd, Buhârâ'dan Nîşâbûr'a gitti ve Buhârâ'ya kendi tâbi'lerinden biri olan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Esed es-Sâmânî'yi halîfe olarak bıraktı. Aynı tarihde Gerdûnkeşân Mahallesi'nde yangın çıktı. O kadar büyük bir yangındı ki Semerkand halkı [bile] o yangını [uzaktan] gördü. Buhârâlılar, o ateşin gökten geldiğini söylediler. Bu mahallenin hepsi yandı. Öyle ki söndürmek çok güç oldu.

340 Diğer kaynaklarda İshâk b. Ahmed'in İlyâs isimli bir oğlundan da bahsedilmekte olup, İlyâs'ın da babası ve diğer kardeşi gibi Nasr b. Ahmed'e isyân ettiği anlaşılmaktadır [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.70, 71); Mîrhond, IV, s.2827].

341 İbnü'l-Esîr'e göre 301 senesi Ramazan ayında (Nisan 914). [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.70, 71)]

342 Mansûr b. İshâk üç yüz iki (914-915) senesinde yeni bir isyâna teşebbüs etmişti. Hammûye b. Ali, Buhârâ'dan kalabalık bir orduyla isyâncıların gönderilmiş, ama bu arada ittifakla kaydedildiğine göre Mansûr ölmüştü. Onu Hüseyn b. Ali'nin zehirlettiği de zikredilmektedir. Hammûye'nin el-Hüseyn b. Ali'ye yaklaşması üzerine Hüseyn Nîşâbûr'dan çekilerek Herât'a geçmiş ve orada ikamet etmeğe başlamıştı. [Mîrhond, IV, s.2827-2828; İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, VIII, s.76-78)]

343 Sâmânîlerin ikbal çağını teşkil eden bu dönemde Ahmed b. Sehl, Mansûr b. Ahmed'in oğlu İlyas b. İshâk, Emîr Nasr'ın kardeşleri olan Ebû Zekeriya Yahyâ, Ebû Salih Mansûr ve Ebû İshâk İbrahim, Ebû Bekr el-Habbaz ve Belh valisi Karategin gibi bazı zevâtın da isyân girişimleri, Sistân ve Taberistân olayları hakkında bkz, [Mîrhond, IV, s.2828-2831; İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, VIII, s.70, 87, 101-103, 106-107, 112-114, 122, 148, 159-165, 175-177, 220, 232-254, 302-305, 313-314, 329); K. V. Zettersteen, "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s.104-106; W. Barthold, "Ahmet b. Sehl b. Hâşim", *İA*, I, s.173; Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler I", 79-87; Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.86-87.]

Kıssa

Emîr Sa'îd'in diğer kardeşleri isyan ettiler ve birçok fitne çıkardılar. Sonunda asıl fitne olan Ebû Zekeriyâ, az bir taraftarı ile kaçtı. Aç ve yoksul olarak Horâsân'a gitti. Diğer kardeşleri emân istediler. Emîr Sa'îd onlara emân verdi ve yanına getirtti. Sonunda o fitne son buldu[344].

[344] Emîr Sa'îd Nasr b. Ahmed'in kardeşleri Ebû Zekeriyâ Yahyâ, Ebû Salih Mansûr ve Ebû İshâk İbrahim, 317/ 929/930 bir rivâyete göre de 318/930-931 senesinde isyân ettiler. Emîr Nasr, kendisine karşı bir isyân hareketine girişmemeleri için onları Buhârâ'nın iç kalesine (köhendiz) hapsetmişti. Emîr Nasr bir gün Buhârâ'dan çıkıp Nîşâbûr'a gitti ve Buhârâ'da Ebû el-Abbâs el-Kûsec'i vekil bıraktı. Hapiste bulunan kardeşlerinin işlerini Ebû Bekr el-Habbâz yürütmekte idi. O bir kısım askerle anlaşarak bunları hapisten kurtarmağa çalışmış, askerler onun bu tekliflerini kabul edip bunların hapisten kurtulması için onunla iş birliği yapmış, kendisi de bu hususta yaptığı hazırlıkları onlara bildirmişti. Nasr Buhârâ'dan ayrılınca bu askerlerle Ebû Bekr el-Habbâz, bir cuma günü köhendizin kapısında bir araya gelmeyi kararlaştırmışlardı. Ancak resmî emirle köhendizin kapısı cuma günleri yalnız ikindiden sonra açılırdı. Kararlaştırdıkları cuma gününden bir gün önce perşembe akşamında Ebû Bekr el-Habbâz köhendize girmiş ve o gecesini orada geçirmişti. Ertesi gün, yani cuma sabahı olunca Ebû Bekr hapishanenin kapısına gelerek son derece muttaki ve zâhid bir görünümle nöbetçiye yaklaşmış ve cuma namazını kaçırmaması için kendisine kapıyı açmasını ondan rica ederek nöbetçiye beş dinar bahşiş vermişti. Nöbetçi de bu muttaki ve zâhid kişinin cuma namazını kaçırmaması için ona kapıyı açmıştı. Ancak kapı açıldığı anda Ebû Bekr el-Habbâz daha evvel sözleştiği adamlarını birden çağırmağa başlamış, zaten orada beklemekte olan bu adamlar Ebû Bekr'in çağrısına uyarak derhal koşuşmuş ve nöbetçiyi yakalayıp hemen köhendizden içeriye dalmışlardı. Ahmed b. İsmâ'îl'in oğulları Yahyâ, Mansûr ve İbrahim'i hapishaneden çıkarmışlardı. Ayrıca onlarla birlikte içeride tutuklu bulunan birçok Deylemî ve Alevînin yanı sıra âdî suçluları da salıvermişlerdi. Serbets kalan bu güruh, ilk olarak Emîr Nasr'ın sarâyını yağmaladı. Gürûhun liderliğine getirilen Ebû Zekeriya, önce Buhârâ şehrinin merkezine, oradan Semerkand'a ve ardından Belh şehrine geçerek Sâmânîler'in Belh valisi Karategin'le ittifak yaptı ve birlikte Merv üzerine harekete geçtiler ve bu gruba Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc da katılacağını ilan etti. Merv'e geçmek üzere harekete geçen Ebû Bekr, büyük ihtimalle ittifaktan vazgeçerek Buşenc ve Herat'ı ele geçirdi ve Sağaniyan üzerine yöneldi. Durumu öğrenen Ebû Zekeriya, Ebû Bekr Muhammed üzerine bir ordu sevkettiyse de başarılı olamadı. Sağaniyan'a ulaşan Ebû Bekr Muhammed, oğlu Ebû Ali'den aldığı yardımla Belh'e yürüyerek, vali Karategin'i mağlub etti ve onu Cürcân'a çekilmeye zorladı. Ebû Zekeriya ise Nîşâbûr'a çekildi. Ancak Ebû Bekr Muhammed'in vekili Mâkân b. Kâkî tarafından şehre sokulmayınca Herat'a geçti. Bunun üzerine Emîr Nasr bizzat ordusunun başına geçerek Herat üzerine yöneldi. Bunu haber alan Ebû Zekeriya ve Karategin endişeye kapılarak Belh'e geçtiler. İçinde bulundukları zor durumdan kurtulmak isteyen Karategin, Ebû Zekeriya'yı Buhârâ'ya gönderdi. Emîr Nasr da Buhârâ'ya yönelince Ebû Zekeriya tekrar Karategin'e giderek yardım etmesini istedi. İsteği reddedilen Ebû Zekeriya bu kez Kirman hâkimi Muhammed b. İlyas'tan aldığı destekle Nîşâbûr'a geçti ve hutbeyi kendi adına okuttu. Bunun üzerine Emîr Nasr, Nîşâbûr'a doğru hareket edince Ebû Zekeriya ile Muhammed b. İlyas ayrılarak, Muhammed b. İlyas Kirman'a, Karategin ve Ebû Zekeriya Büst ve Ruhnac'a hâkim oldular. 319/932 senesinde Nîşâbûr'a gelen Emîr Nasr, Karategin ve

Hikâye

Yine Emîr Sa'îd Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl döneminde üç yüz yirmi beş senesi Receb ayında [Mayıs-Haziran 937] Buhârâ'da yangın çıktı. Bütün pazarlar yandı. O yangının başlangıcı, Semerkand Kapısı'nda bulunan keşkek dükkânındaki (dükkân-i herîse "دکان هریسه") bir aşçı idi. Keşkek (herîse/herse) kazanının altından kül aldı ve çatının üzerinde bulunan çukuru doldurmak için çatıya çıkardı. Külün içinde bir ateş parçasının olduğunu farketmedi. Rüzgâr [o ateş parçasını] duvarın üzerindeki çalı çırpının üzerine uçurdu ve o çalı çırpı alev aldı. O ateşten dolayı pazarların hepsi tutuştu ve Semerkand Kapısı Mahallesi'nin hepsi yandı. Yangın sönüp, dumanı tamamen gidince Bekâr Sokağı, pazarın çarşıları, Fârcek Medresesi, Ayakkabıcılar Çarşısı, Sarrâflar [Çarşısı] ve Bezzâzlar Pazarı ve kanalın kıyısına kadar Buhârâ'nın o tarafında bulunan her şey yandı. **[93]** Bir ateş parçası sıçrayıp Mâh Mescidi'ni tutuşturdu ve tamamen yaktı. İkinci gün [hâlâ] yanıyordu. Buhârâlılar [yangın karşısında] çâresiz kaldılar ve birçok sıkıntı yaşadılar. Nihayet üçüncü gün söndürdüler. O tahtalar, bir ay boyunca külün altında yanmaya devam etti. Buhârâlıların, yüz bin dirhemden fazla zararları oldu. Buhârâ binalarını eskisi gibi yapmak hiçbir zaman mümkün olmadı.

Emîr Sa'îd otuz bir sene tahtında oturdu[345]. Âdil bir pâdişâh idi. O, babasından daha âdil idi. Onun şemâyili çok anlatılmış olup hepsini zikretsek uzun sürer. Ölünce[346] onun oğlu Nûh b. Nasr tahta oturdu.

Emîr Hamîd Ebû Muhammed Nûh İbn Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî'nin Velâyeti

Emîr Hamîd, üç yüz otuz bir senesi Şa'bânının başında [Nisan 943] tahta oturdu[347]. Ebûzer[348] onun vezîri oldu. O, Buhârâ kâdısı idi. Onun döneminde, ondan daha [iyi] bir fakîh yoktu. *Muhtasar-i Kâfî* onun telifi idi.

Ebû Zekeriya'yı affederek Karategin'i eski görevi olan Belh valiliğine yeniden tayin etti. Ebû Zekeriya ve kardeşlerinin isyânı hakkında bkz, [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.174-177); Barthold, *Türkistân*, s.260; Usta, *a.g.e.*, s.120-123; Yürekli, *a.g.t.*, s.85-86]

345 İbnü'l-Esîr'e göre otuz sekiz yaşında ölen Nasr b. Ahmed, otuz sene bir ay üç gün hüküm sürmüştü. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.69-70, 340)]. Mîrhond ise onun otuz sekiz yaşında öldüğünü ve otuz sene hüküm sürdüğünü zikretmiştir (Mîrhond, IV, s.2831)

346 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî onun 12 Ramazan 330 (31 Mayıs 942), Gerdîzî ise 331 senesi Cumâde'l-ahirinde (Şubat-Mart 943) öldüğünü zikretmişlerdir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.381; Gerdîzî, 338) Diğer kaynaklarda ise on üç ay süren verem hastalığından sonra 27 Receb 331/6 Nisan 943'te öldüğü zikredilmiştir. [el-Cuzcânî, I, s.208; es-Sem'ânî, III, s.202; Mîrhond, IV, s.2831; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.340)]

Emîr Sa'îd vefat edince herkes bir yere kasdetti[349]. Emîr Hamîd, Buhârâ'dan çıktı ve Nîşâbûr'a gitti. Nîşâbûr Emîri Ebû Ali-yi Isfahânî[350] idi. Onu yakalamaları için gönderdi. Vilâyetleri temizledi ve muhalifleri dağıttı.

[347] Gerdîzî, s.339; Mîrhond, IV, s.2832-2833. I. Nûh olarak bilinen Nûh b. Nasr'ın hükümdarlığı Halîfe tarafından da tanınmış ve ona Mâverâü'n-nehr ve Horâsân menşuru gönderilmiştir. [el-Cuzcânî, I, s.209; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.340-341)

[348] Müellifin daha önce Buhârâ'da kâdılık yapan zevât arasında arasında da zikrettiği (Farsça metin, s.4) Ebûl-Fazl Muhammed el-Sülemî'dir. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd, Emîr II. Nasr (301-331/914-943) döneminde Buhâra kâdılığı olup, Emîr I. Nûh (331-342/943-954) döneminde de vezirlik görevine getirilmiştir. Ancak bu görev sırasında çıkan bir ayaklanma neticesinde öldürülmüştür.

[349] I. Nûh'un saltanatının ilk yıllarındaki karışıklıklar hakkında toplu bilgi için bkz, Barthold, *Türkistân*, s.263 vd; Usta, *a.g.e.*, s.157-159; Yürekli, *a.g.t.*, s.94-95.

[350] Kaynaklarda Ebû Ali el-Çagânî veya Isfahânî olarak da geçen Ebû Ali b.Muhtâc, X. yüzyıldan XI. yüzyılın ortalarına kadar Mâverâü'n-nehr'in Çagâniyân bölgesinde hüküm süren Muhtâcoğulları hanedanındandır. Bu sülaleden Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâc, önemli Sâmânî kumandanlarından biri idi. II. Nasr döneminde birçok hadisede görev aldıktan sonra hastalandı ve yerine oğlu Ebû Ali Ahmed Horâsân orduları kumandanlığına getirdi (324/936). Ebû Bekir Muhammed 329'da (941) öldü ve Çagâniyân'da defnedildi. Ebû Ali Ahmed, Horâsân'a geldiğinde ilk işi Deylemli mahallî kuvvetlere Sâmânî Devleti'nin üstünlüğünü yeniden kabul ettirmek oldu. Daha sonra bölgenin başşehri Cürcân'a yürüyüp yedi ay süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi (328/940). Büveyhîler, Ebû Ali'yi sürekli olarak Ziyârîler'den Veşmgîr üzerine harekete teşvik ediyorlardı. Ebû Ali, 329 yılı Muharreminde (Ekim 940) Büveyhîlerle anlaşıp Veşmgîr"in yönetimindeki Rey'e yürüdü. Onun Büveyhîler ile ittifak yaptığını haber alan Veşmgîr de Mâkân b. Kâkî ile anlaştı. İki taraf Rey civarındaki İshâkâbâd'da savaşa tutuştu (21 Rebî'ü'l-evvel 329/24 Aralık 940). Mâkân savaş sırasında öldü, Veşmgîr Taberistân'a kaçtı. Rey'e sahip olan Ebû Ali kışı burada geçirdi. Ertesi yıl Zencan, Ebher, Kazvin, Kum, Kerec, Nihâvend ve Dînever gibi şehirleri zaptetti. Onun başarıları sayesinde Sâmânî Devleti batı yönünde en geniş sınırlara ulaştı. Ebû Ali, daha sonra Veşmgîr Sârî'yi ele geçirince Mâkân b. Kâkînin amcası Hasan b. Fîrûzân ile birlikte Sârî'yi kuşattı. Veşmgîr'in Sâmânîler'e itaatini sağlayıp Horâsân'a döndü. Öte yandan Emîr Nasr'ın ölümünden sonra kumandanları arasında anlaşmazlıklar çıktı (331/943). Yeni emîr I. Nûh, Ebû Ali'ye Büveyhîler'in zaptettiği geri almasını emretti. Ordusunun bir kısmının ihaneti yüzündenden mağlûp olan Ebû Ali, daha sonra tekrar Rey üzerine yürüdü. Rüknü'd-devle onun kalabalık bir orduyla geldiğini öğrenince şehri terketti. Ebû Ali Rey'i ele geçirdi ve Kuzey Cibâl'in diğer yerleşim merkezlerine de hâkim oldu. Bu sırada Emîr Nûh'un, Nîşâbûr'da bulunduğu sırada halktan bir topluluk Ebû Ali ve adamlarının hırsızlık ve tecavüzlerinden şikâyetçi oldular. Ebû Ali'nin Buhârâ'da olmamasından faydalanan düşmanları onun halka karşı kötü tutumunu öne sürerek Emîr Nûh'un gözünden düşürmeyi başarmışlardı. Nûh da Ebû Ali'yi görevinden aldı ve onun yerine İbrahim b. Sîmcûr'u tayin etti (333/945). Bu tayin, Ebû Ali'nin isyânına sebep oldu. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.380-381, 392-393, 397); Erdoğan Merçil, "Muhtâcoğulları", *DİA*, XXXI, s.50-51]

Nîşâbûr'u İbrâhîm Sîmcûr'a[351] verdi. Ebû Ali-yi Isfahânî kendi kendine "Ben onun için mülkü düzelttim [nizama soktum]. O vilâyeti başka birine verdi." dedi ve Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî'ye "Buhârâ'ya git ve tahtı al. Ben seninle olunca Emîr sana mukâbale edemez." dedi. Ebû İshâk [İbrahim b. Ahmed] ordu çekti ve başkaldırdı. Emîr Hamîd, Nîşâbûr'dan geri döndü. Ebû İshâk [İbrahim b. Ahmed] **[94]** ona taarruz etti ve aralarında savaş başladı. Emîr, münhezim oldu ve Buhârâ'ya kadar çekildi. Onun amcası Ebû İshâk [İbrahim b. Ahmed], onu takip ederek Buhârâ'ya geldi. Üç yüz otuz senesi Cemâziye'l-âhirinde [Şubat-Mart 942] Buhârâlılar ona bey'at ettiler. Bütün Buhârâ minberlerinde hutbe'yi Ebû İshâk [İbrahim b. Ahmed]'ın adına okudular. Bir müddet sonra onun askerlerinin kendisi hakkında kötü düşünmekte olduklarını [kötü niyetleri olduğunu], Emîr Hamîd [Nûh] ile tertib yaptıklarını ve kendisini öldürmeye kasdettiklerini öğrendi. Buhârâ'dan çıktı ve Çağâniyân (جغانيان)'a gitti. Emîr Hamîd [Nûh], sipehsâlârlığı Mansûr Karategîn'e verdi ve Merv'e gönderdi. [Mansûr Karategîn orada] Ali b. Muhammed el-Kazvînî'yi[352] yakaladı, hapsetti ve Buhârâ'ya gönderdi. [Böylece] o fitneyi söndürdü[353].

[351] Bkz, Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler II-İbrahim b.Sîmcûr", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10-11, (1981), s.91-96.

[352] Ebû Ahmed Muhammed b. Ali el-Kazvînî, Ebû Ali b. Muhtâc'ın adamlarından olup Merv'de bulunuyordu. Emîr Nûh Buhârâ'ya dönüp de bütün karışıklıkları giderdiği sıralarda Ebû Ali b. Muhtâc Sağâniyân'da, Ebû Ahmed Muhammed b. Ali el-Kazvînî ise Merv'de bulunuyordu. Emîr Nûh Mansûr b. Karatekin'i genel ordu kumandanlığına tayin etti. O sırada Ebû Ahmed Muhammed b. Ali el-Kazvînî Âmül'den Merv'e kadar uzanan yol üzerinde bulunan bütün su sarnıçlarını doldurmuş, tamamen iptal etmiş ve Ebû Ali'nin yanına gittikten bir müddet sonra tekrar oradan ayrılmıştı. Mansûr b. Karatekin sür'atle iki bin atlı ile birlikte Merv üzerine yürümüş ve Merv'e beş fersahlık bir mesâfede bulunan Küşmahan'a ulaşıp konakladığı ana kadar el-Kazvînî'nin gelişinden haberdar olmamıştı. Böylece Mansûr b. Karatekin Merv'i ele geçirmiş, Ebû Ali el-Kazvînî onu karşılayıp ikramda bulunmuştu. Mansûr el-Kazvînî'yi yanındaki adamlarla birlikte Buhârâ'ya göndermişti. Buhârâ'ya ulaştığında Emîr Nûh ona izzet ve ikramlarda bulunup hediyeler vermiş, ancak buna rağmen göz hapsine almıştı. Bir müddet sonra Emîr Nûh, Ebû Ali el-Kazvînî'nin kendisine karşı takındığı kötü bir tavrı ihtiva eden bir mektubu ele geçirmiş ve onu huzuruna çağırarak yüklendiği bu cürmü ve suçu itiraf ettirdikten sonra onu öldürtmüştü. [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.394-395)]

[353] Ebû Ali b. Muhtâc, kendisinin azledilip İbrahim b. Sîmcûr'un Nîşâbûr'a tayin edilmesi üzerine isyân etmişti. Bazı yazarlar ise Ebû Ali b. Muhtâc ile Emîr Nûh'un aralarının açılmasının sebebini İmâmü'd-devle Büveyh'e bağlarlar. Onlara göre İmâmü'd-devle bir yandan Emîr Nûh'a mektuplar yazarak Rey'in kendisine verilmesini, bunun karşılığında Ebû Ali'nin Rey için verdiği haraçtan yüz bin dinar daha fazla ödeme yapacağını ve Ebû Ali'ye karşı dikkatli olmasını bildirirken, diğer yandan da Ebû Ali'yle haberleşerek, onu Emîr Nûh'a

Emîr Hamîd [Nûh] saltanatı boyunca, kendisinin tahtını taleb eden herkes ile birçok savaş yaptı. [Nihayet] üç yüz kırk bir [952-953] tarihinde vilâyetler Emîr Hamîd'e temizlendi [vilâyetlerde ona karşı hiçbir muhalefet kalmadı].

Emîr Hamîd, üç yüz kırk üç senesi Rebî'ü'l-âhir ayında [Ağustos-Eylül 954] öldü. Onun saltanatının müddeti on iki sene idi[354].

Ahmed b. Muhammed b. Nasr der ki, "Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, bu kitabı onun saltanatının birinci yılında [yani] üç yüz otuz iki senesinde [943-944] onun adına yazmış ve Emîr Hamîd'in saltanatının tamamını kitabında anlatmamıştır. Böyle olduğu için Emîr Hamîd'den sonra

karşı kışkırtıyor, eğer ona karşı mücadele ederse kendisini destekleyeceğini söylüyordu. Neticede Ebû Ali b. Muhtâc en-Narşahî'nin Ebû İshâk dediği Emîr Nûh'un amcası İbrahim b. Ahmed'e haber gönderip, ya da bazı kaynaklara göre idaresindeki askerlerin İbrahim b. Ahmed'i davetine mecburen uyarak, Sâmânî tahtını ele geçirmeye karar verdi. İbrahim b. Ahmed Ebû Ali'nin yanına geldi. Ebû Ali ve İbrahim, Nîşâbûr ve Merv'i ele geçirip Sâmânîler'in merkezi Buhârâ'ya doğru ilerlediler. Bu esnada Sâmânî askerleri maaşları ödenmediği gerekçesiyle ayaklandılar. Ebû Ali'ye direnemeyeceğini anlayan Emîr Nûh, şehri terk etti ve Semerkand'a gitti. Ebû Ali Buhârâ'ya şehirde hutbeyi İbrahim b. Ahmed adına okuttu (946 Aralık/947 Ocak). Ancak çok geçmeden Ebû Ali ile İbrahim b. Ahmed'in arası açıldı. İbrahim b. Ahmed, Ebû Ali'ye danışmadan Emîr Nûh'un emîrleri olup daha önce tutuklanmış olan İbrahim b. Sîmcûr ve Mansûr b. Karategin'i serbest bıraktı. İbrahim b. Sîmcûr ve Mansûr b. Karategin ordunun kontrolünü ele alarak Emîr Nûh'a haber gönderip onu Buhârâ'ya çağırdılar. İbrahim b. Ahmed diğer yandan Buhârâ ileri gelenlerini çağırarak amacının sadece Emîr Nûh'un kumandanı olmak ve onunla Ebû Ali'ye karşı mücadele etmek olduğunu anlattı. Ebû Ali ise o sırada, İbrahim b. Ahmed'in kendisine karşı kötü niyetini anladığı için Türkistân'a geçmişti. Gelişmelerden haberdar olunca hemen Buhârâ'ya döndü ve Sâmânî tahtına Nûh'un kardeşi Ebû Ca'fer Muhammed b. Nasr'ı geçirdi. Daha sonra Semerkand'a gidiyormuş gibi yapıp Saganiyan'a gitti. Onun Buhârâ'dan ayrılması üzerine İbrahim b. Ahmed ve Ebû Ca'fer Nûh'tan af dilediler. Emîr Nûh Buhârâ'ya döndü (335-947) ve Ebû Ali üzerine kuvvet sevketti. Mücadele bir müddet daha devam etti. Neticede 337/948 tarihinde Ebû Ali ile Sâmânî ordusu arasında antlaşma sağlandı ve Horâsân valiliği Ebû Ali b. Muhtâc'a verildi. Ebû Ali b. Muhtâc isyânı hakkında bkz, [Mîrhond, IV, s.2835; el-Cuzcânî, II, s.209; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.380-398); Frye, "The Sâmânids", s.151; Barthold, *Türkistan*, s.266; aynı yazar, "Ebû Ali b. Muhtâc", *İA*, I, s.169; Usta, *a.g.e.*, s.164-178; Yürekli, *a.g.t.*, s.95-98.; Merçil, "Sîmcûrîler II-İbrahim b.Sîmcûr", s.91-96; Aynı yazar, "Muhtâcoğulları", *DİA*, XXXI, s.50-51

354 Gerdîzî'ye göre on iki sene üç ay, Mîrhond'a göre on üç sene hüküm sürmüştü. (Gerdîzî, s.339; Mîrhond, IV, s.2840) Ayrıca bkz, el-Cuzcânî, I, s.210; es-Sem'ânî, III, s.202; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 438); I. Nûh dönemi hakkında toplu bilgi için bkz, Barthold, *Türkistân*, s.263 vd; Usta, *a.g.e.*, s.157-193; Yürekli, *a.g.t.*, s.94-104; C. E. Bosworth, "Nûh I", *EI²*, VIII, s.109-110; K. V. Zettersteen, "Nûh I", *İA*, IX, s.346-347.

Sâmânî emîrlerinin durumu benim tarafımdan ilave edilmiştir. Bi-tevfîki'llahi te'âlâ oldu [Allahın yardımıyla gerçekleşti].

Emîr Reşîd Ebû'l-Fevâris Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî'nin Velâyeti

Emîr Hamîd dünyadan gidince Emîr Reşîd'e bey'at ettiler[355]. O, on yaşında [95] iken tahta oturdu. Emîr Hamîd'in vefat haberi vilâyetlere ulaşınca herkes bir vilâyete tamah etti[356]. Eş'as b. Muhammed b. Muhammed'i Horâsân'a göndermiş idi. O, Hirî/Herât ve Isfahân'da[357] birçok

[355] Gerdîzî'nin verdiği bilgiye göre Nûh b. Nasr'ın Abdu'l-melik, Ahmed, Nasr ve Abdülaziz isimlerinde dört oğlu olup, kendisinden sonra sıra ile tahta geçmelerini vasiyet etmiş ve bu hususta ümerâ ve erkân-ı devletten bey'at almıştı. (Gerdîzî, s.349). Müellif Nûh b. Nasr'ın ikinci oğlu Mansûr'un ismini burada zikretmemiş ise de başka bir yerde belirtmiştir. (Gerdîzî, s.354). el-Cuzcânî ise önce Nûh b. Nasr'ın Abdu'l-melik ve Mansûr olmak üzere iki oğlunun olduğunu zikretmiş, daha sonra ise bunlara Abdulaziz'i de eklemiştir. (el-Cuzcânî, I, s.209, 213). el-Makdisî ise Nûh b. Nasr'ın üç oğlundan bahsetmekte ve bunların her birini bir emîre emânet ettiğini kaydetmektedir. Müellifin kaydına göre Abdu'l-melik'i Neccâh'a, Mansur'u Fâ'ik el-Hâssa'ya ve Nasr'ı da Zarîf adındaki komutana teslim etmiştir. (el-Makdisî, I, s.124). Kardeşlerin en büyüğü Abdu'l-melik olup babası öldüğünde on yaşında iken tahta geçmişti.

[356] Abdu'l-melik dönemi Sâmânî emîr ve kumandanlarının devlet yönetimindeki nüfûzunun arttığı, devlet siyasetinin bu ümerâ ve erkân-ı devlet arasındaki çatışmalarla şekillendiği bir dönem idi. Sâmânî sarâyı ve Abdu'l-melik büyük ölçüde Vezîr Ebû Mansûr Muhammed b. Uzeyr ve Horâsân sipehsâlârı Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik el-Ferganî'nin nüfûzu altında olmakla beraber, gulâm sisteminden yetişen Türk kökenli kumandanlar da her geçen gün güçlenmekteydi. Esasen Sâmânîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirleri ve yoğun bir Türk nüfusu barındırmaktaydı. Dolayısıyla muhtelif Ortaçağ İslam devletlerinde olduğu gibi Sâmânî ordusunda da Türklerin bulunduğu, birçok Türk emîrin çeşitli askerî görevlerde ve devlet hizmetinde bulunmaktaydı. Gazneliler Devleti'nin kurucusu olan Alptegin'in de aralarında bulunduğu bu Türk kökenli emîrlerden bazıları Hüsâmü'd-devle Ebû'l-Abbâs Taş, Begtüzün, Fâ'ik el-Hâssa ile Sîmcûrîler ailesidir. Bunlar hakkında toplu bilgi için bkz, Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, (Çev: Neşet Çağatay) Ankara 1964, s.156; Richard N. Frye, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge, 1993, IV, s.152; C. E. Bosworth, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs)*, (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s.162-164; Erdoğan Merçil, "Sâmânîler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra), Sayı:35, (1994), s.253-266.; Aynı yazar, "Sîmcûrîler I-Simcûr ed-Devatî", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı. 32, (1979), s.71-88; Aynı yazar, "Sîmcûrîler II-İbrahim b.Simcûr", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10-11, (1981), s.91-96; Aynı yazar, "Sîmcûrîler III-Ebûl-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Sîmcûr", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı:33, (1982), s.115-132, Aynı yazar, "Sîmcûrîler IV-Ebû Ali b Ebûl-Hasan Sîmcûr", *Belleten*, XLIX/195, (1985), s.547-567.

[357] İrân'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi olup Selçuklulara başkentlik yapmıştır. Isfahân hakkında bkz, Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, I, s.118-119;

savaş yaptı ve vilâyetleri temizledi. Bu işle uğraşmakta ve savaş yapmakta iken Emîr Reşîd attan düştü ve aynı gece vefat etti[358]. O gece, üç yüz elli senesi Şevvâl ayının sekizinci Çarşamba gününün gecesi idi [20 Kasım 961][359].

Onun saltanat müddeti yedi sene idi. Onu defnettikten sonra ordu karıştı ve [askerler] ayaklandı. Herkes mülke tamah etti ve fitneler baş gösterdi.

Melik Muzaffer Ebû Sâlih Mansûr b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî'nin Velâyeti

Emîr Sedîd tahta oturdu ve askerler ona bey'at ettiler. Birçok ihtilâftan sora anlaşma sağlandı[360]. Ona bey'at edilen gün, onun [Emîr Reşîd'in] vefat ettiği üç yüz elli senesi Şevvâl ayının Cuma günü [22 Kasım 961] idi[361].

Osman Gazi Özgüdenli, "Isfahan", *DİA*, XXII, s.497-502.); Aynı yazar, "Bir Ortaçağ İrân Şehrinin Anatomisi: İsfahân (650-1500)", *Nâme-i Âşinâ*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96

358 Gerdîzî'ye göre Alptegin ona içerisinde atların da bulunduğu bir takım hediyeler göndermişti. Abdu'l-melik meydanda çevgân oynarken teker teker Alptegin'in hediye olarak gönderdiği atlara biniyordu. Bir miktar şarap içmişti. O atlardan biri Abdu'l-melik'i sırtından attı ve yere düşürdü. Başı ve boynu yaralanan/kırılan Abdu'l-melik'i yerden kaldırdıklarında ölmüştü (Gerdîzî, s.354). el-Cuzcânî ise Abdu'l-melik'in attan düştükten sonra öldürüldüğünü zikreder (el-Cuzcânî, I, s.210).

359 Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî'ye göre 350 Şevvâlinin ortasında (22 Kasım 961); İbnü'l-Esîr'e göre üç yüz elli senesi Şevvâl ayının on birinci Perşembe günü (23 Kasım 961). [Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.381; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 462)]. Ayrıca bkz, es-Sem'ânî, III, s.202; el-Cuzcânî, I, s.210; Mîrhond, IV, s.2841-2842; Barthold, *Türkistân*, s.269; Aynı yazar, "Abdu'l-melik", *İA*, I, s.97.; Abdülkerim Özaydın, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr", *DİA*, I, s.272; Yürekli, *a.g.t.*, s.106; Usta, *a.g.e.*, s.203.

360 Abdu'l-melik'in beklenmedik ölümü, Sâmânî tahtına kimin oturacağı konusunda tartışmaya sebep oldu. Esasen vaktiyle Nûh b. Nasr, oğullarının büyükten küçüğe doğru yaş sırasına göre sıra ile tahta geçmelerini vasiyet etmiş ve bu hususta ümerâ ve erkân-ı devletten bey'at almıştı (Gerdîzî, s.349). Dolayısıyla Abdu'l-melik'ten sonra ikinci oğlu Mansûr'un tahta geçmesi gerekiyordu. Bundan dolayı devlet erkânının büyük bir kısmı Nûh b. Nasr'ın diğer oğlu yani Abdu'l-melik'in kardeşi Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un tahta oturması gerektiği düşüncesindeydi. Ancak sadece el-Makdisî tarafından zikretmiş olup (el-Makdisî, I, s.124), diğer kaynaklarda ismi zikredilmeyen Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ı destekleyenler de bulunmaktaydı. Nizâmü'l-mülk, hâdiselerin Abdu'l-melik yerine hatalı olarak Nuh b. Nasr'ın ölümünden sonra meydana geldiğini, ölen emîrin 30 yaşında bir kardeşi ile 16 yaşında bir oğlu olduğunu kaydetmiştir. Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.138). Hâlbuki Abdu'l-melik'in 17 yaşında öldüğü göz önüne alındığında kendisinden küçük kardeşi Mansûr'un 15 veya 16, oğlu Nasr'ın ise henüz iki üç yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır.

[Bu sırada] Sipehsâlâr Alptegin[362] Nîşâbûr'da idi. Emîr Reşîd'in vefat haberi ona ulaşınca, Emîr Sedîd'i yakalamak için başkent [Buhârâ'ya] yöneldi[363]. Emîr Sedîd, ona [karşı] asker gönderdi. Ceyhûn'a ulaşınca [nehri]

361 Emîr Abdu'l-melik'in ölümüyle boşalan Sâmânî tahtına kimin geçeceği hususunda ihtilafın devam ettiği sırada Vezîr el-Bel'amî, ümerâ ve erkân-ı devletin bir kısmı Nîşâbûr'da bulunan Alptegin'e bir mektup göndererek Abdu'l-melik'in yerine kimin tahta oturtulması gerektiğini sordular. Alptegin, Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ın hükümdarlık için daha münasip olduğunu bildirdi. el-Bel'amî, Alptegin'in isteği üzerine Nasr'ı tahta oturttu. Bazı kaynaklarda Alptegin'in Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ı değil Mansûr'un amcasını veya Abdulmelik'in ismi verilmeyen başka bir oğlunu desteklediği zikredilmiş ise de bu rivayetlerin bir yanlışlık eseri olması muhtemeldir. Ancak bu durum çok kısa sürdü. Abdu'l-melik'in oğlu sadece bir gün tahtta oturabildi. Ancak diğer devlet erkânı tahtın Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un hakkı olduğunda ısrarcıydılar. Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un hâcibi olan Türk emîr Fâ'ik el-Hâssa'nın başını çektiği devlet erkânı anlaşarak, Nasr'ı tahttan indirdiler ve Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'a bey'at ettiler (Şevvâl 350/Kasım 961). Bu hâdiseler hakkında bkz, (Gerdîzî, s.355; Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.138); Hamdullâh Müstevfî, s.381-382; Mîrhond, IV, s.2843-2844; el-Cuzcânî, I, s.211; el-Makdisî, I, s.124; Barthold, *Türkistân*, *a.g.e.*, s.269-270; C.E. Bosworth, "Sâmânids", *EI*, VIII, Leiden, 1995, s.1027-1028; Erdoğan Merçil, "Samanîler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra), Sayı:35, (1994), s.260-261; Yürekli, *a.g.t.*, s.107.

362 "Gazneliler Devleti'nin kurucusu olan Alptegin'in (ö.352/963) doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Alptegin, Sâmânî Emîri Ahmed b. İsmâ'îl'e satılnış bir Türk gulâm'ı olup zamanının birçok hassa askeri gibi Sâmânîler'in muhafız kıtasına alınmıştı. Bulunduğu yerde yavaş yavaş kendini gösteren Alptegin, Sâmânî Emîri Nasr b. Ahmed tarafından azat edildi ve bir süre sonra onun Hâcibü'l- Hüccâblığına yükseldi. Sâmânî Emîri Nûh b. Nasr'ın ölümünden sonra yerine geçen genç yaştaki oğlu Abdu'l-melik üzerinde büyük nüfûz sahibi oldu ve bu dönemde Sâmânî siyaseti ve idaresinde faal bir rol oynamaya başladı. Nitekim maiyetindekilere kötü davranan Horâsân sipehsâlâr'ı Ebû Saîd Bekir b. Mâlik'in öldürülmesi olayında yer aldı. Daha sonra vezir Ebû Mansûr Yûsuf'un görevinden azledilmesi için Emîr Abdu'l-melik üzerinde etkili oldu ve Sâmânî vezirliğine onun sayesinde Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî tayin edildi. Bu sebeple Bel'amî, Alptegin'in bilgisi olmaksızın hiçbir şeye teşebbüs edemez hale geldi. Bu durum karşısında Emîr Abdu'l-melik, ileride Alptegin'den gelebilecek tehlikeleri sezmiş ve ona karşı davranışını değiştirerek onu başkentten uzaklaştırabilmek için devletin en yüksek askerî ve idari görevi olan Horâsân valiliğine tayin etmiştir. Alptegin 961'de Nîşâbûr'a giderek yeni görevine başladı. Emîr Abdu'l-melik aynı yıl içinde öldüğünde orada bulunuyordu. bkz, W. Barthold, "Alptegin", *İA*, I, s.386.; Erdoğan Merçil, "Alptegin", *DİA*, II, s.526. Ayrıca bkz, Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 191 (Mart-Nisan 2011), s.97-116.

363 Alptegin'in Buhârâ'ya yürümek üzere üzere Nîşâbûr'dan ayrılış tarihi Zi'l-ka'de 350/Aralık 961-Ocak 962 idi. O, Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ın tahtan uzaklaştırıldığını ve Sâmânî tahtına Emîr Sedîd Mansûr b. Nûh'un oturduğunu öğrenince Buhârâ'ya yönelmişti. Zira tahta oturan Mansûr'un, Nasr'ı desteklemesinden dolayı kendisi hakkında olumlu düşünceler içerisinde olmayacağı aşikârdı. Bunun üzerine durumu kuvvet kullanmak suretiyle kendi lehine çevirmek düşüncesindeydi [Gerdîzî, s.356; Merçil, "Sâmânîler Devletinde Türkler", s.261.; Yürekli, *a.g.t.*, s.97-99; Usta, *a.g.e.*, s.207-208]. Buna mukabil Nizâmü'l-mülk, diğer

geçmek istedi. Ancak pek çok asker gelmiş olduğundan geçemedi. Geri dönmek ve ve kendi vilâyeti olan Nîşâbûr'a gitmek istedi. [Ancak] Emîr Sedîd, Nîşâbûr'a Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'a, [Alptegin] Nîşâbûr'a geldiğinde onu [şehre] koymaması için mektup yazdı. Alptegin, [bu durumu] haber aldı ve Nîşâbûr'a gitmenin mümkün olmadığını anladı[364]. Öylece Ceyhûn Nehri'nden ve Âmûy'dan geçti ve Belh'e gitti. Belh'i ele geçirdi ve isyan ettiğini gösterdi[365]. **[96]**

Emîr Sedîd, Eş'as b. Muhammed'i gönderdi ve Alptegin ile savaşlar yaptı[366]. Sonunda Alptegin'i Belh'den çıkardı. Alptegin Gazne'ye[367] gitti[368].

kaynakların aksine Alptegin'i hâdiseleri yönlendiren olarak değil, kendisi dışında gelişen hâdiselerin kurbanı olarak nitelendirmekte ve Buhârâ'ya hareketinin sebebini Ebû Sâlih Mansûr'un daveti olarak göstermektedir. Öyle ki, onun kayıtlarına göre Alptegin'in taht değişiminde hiçbir etkisi olmamış, aradaki fesatçılar onun ile emîrin arasını açarak bir komplo kurmuşlar ve onu ortadan kaldırabilmek için Buhârâ'ya davet etmişlerdir [Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s.138-140)]. Ancak vaktiyle Barthold'un da belirttiği üzere Nizâmü'l-mülk'ün bu yaklaşımı, muhtemelen hâdiseleri Alptegin'in lehinde değerlendirmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

364 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Alptegin'in Buhârâ'ya gitmekten vazgeçmesinin sebebi şu idi: "Mansûr, altı sene sonra Alptegin'i dergâhına çağırdı. Alptegin, biliyordu ki (Mansûr'un) kendisini çağırması hayr değildir. Ancak çaresiz yola koyuldu. Yolda emîrler ile (onları) denemek/sınamak için Mansûr'un aleyhinde konuştu. Emîrlerin hepsi Alptegin'e karşı çıktılar. Hakk-ı ni'mete ri'âyet ettiler. O (Alptegin), onlara dua etti. Onlara veda edip hazrete (Buhârâ'ya/Mansûr'a) gönderdi. Üç bin gulâm ile başını alıp Gaznîn/Gazne'ye yöneldi/hareket etti." (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.382) Diğer bir rivâyete göre ise Alptegin, Ceyhun kıyılarına ulaştığı sırada ordusunda karışıklık baş göstermişti. Zira Ebû Sâlih Mansûr b Nûh, Alptegin'in ordusunda bulunan kumandanlara (serhengân) Alptegin aleyhinde mektuplar göndermiş ve onu gâsıb olarak ilan etmişti (Gerdîzî, s.356). Bu durum Alptegin'i daha da sıkıntıya soktu. Zira kendisini hareketinde destekleyen başka hiçbir kuvvet olmadığı gibi, şimdi kendi ordusunda da bir isyan başlayabilirdi. Kendisine bağlılığını sorgulamaya başladığı bu orduyla Buhârâ önlerine ulaşsa bile, son anda kendisini yalnız bırakabilirlerdi. Bu yüzden Buhârâ'ya yürümekten vazgeçti. Ancak Nîşâbûr'a da dönemezdi. (Yürekli, *a.g.t.*, s.97-99; Usta, *a.g.e.*, s.207-208)

365 Mîrhond, IV, s.2843-2844; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, s.382.

366 Eş'as b. Muhammed komutasındaki kalabalık bir orduyu Belh ile Hulm arasındaki Hulm geçidinde Alptegin'in ordusu ile karşılaştı ve ve bu savaşı beraberindeki kuvveti oldukça az olmasına rağmen Alptegin kazandı (Rebiülevvel 351/Nisan 962). İbnü'l-Esîr, Mansûr b. Nûh'un Alptegin üzerine ordu sevk etmesinin sebebini, onun davet edildiği halde huzura gelmemesi olarak gösterir. Yapılan savaşta Alptegin Sâmânî ordusunu mağlûp etmiş ve ileri gelen kumandanlarını esir almıştı. Hatta bu esirler arasında Emîr Mansûr'un dayısı da bulunuyordu." (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.469); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Emîr Mansûr onun Horâsân'daki görevine Ebû'l-Hüseyin-i Sîmcûr'u getirmiştir ve onu, on bin atlı ile Alptegin ile savaşa göndermiştir. Ebû'l-Hüseyin-i Sîmcûr Alptegin ile Belh'de savaşmış,

Eş'as b. Muhammed [de] onun ardından Gazne'ye gitti. Orada da savaşlar yaptılar. Birkez daha Alptegin onun karşısında münhezim oldu ve yine Belh'e kaçtı[369]. Sonra Emîr Sedîd ona emân verdi. [Böylece Alptegin] muhâlefet ve birçok savaştan sonra [tekrar] hizmete girdi.[370]

ancak münhezim olmuştur. Alptegin de Gaznîn/Gazne'ye gitmiştir (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.382)

[367] Hind ve Horâsân arasında Kâbil'in 145 km. güneybatısında yer alan Gazne, bir yayla manzarası arzetmekte ve denizden yüksekliği 2225 metreyi bulmaktadır. İslâm öncesi tarihi karanlık olan şehir, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milâttan önce kurulmuştur. Gazneliler Devletine başkentlik yapmış ve bu devlet döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. X. yüzyıl coğrafyacıları Gazne'nin Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehri olduğunu söylerler. (Yâkût el-Hamevî, IV, 202-203; M. Longwoth Dames, "Gazne", *İA*, IV, 741; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479-480). Alptegin'in yeni faaliyet alanı olarak Gazne'yi belirlemesinin sebebi şuydu: Batı bölgeleri, Fars, Kirman Büveyhîlerin elinde idi. Buralarda herhangi bir şekilde hâkimiyet kurabilmesi zordu. Ancak, güneyde Gazne şehri bu sırada pek de güçlü olmayan mahalli bir hanedanın elinde bulunuyordu. Ele geçirilmesi diğer yerlere nazaran daha kolaydı. Ayrıca Gazne'den, gayri müslim Hindistan topraklarına yapacağı sefer ve akınlarda elde edeceği zengin ganimetlerle rahatlıkla güçlenebilirdi. Gerek bu zenginliklerin cazibesi ve gerekse gaza amacıyla yanına gelecek olan insanlar vasıtasıyla asker ihtiyacı da fazlasıyla karşılanabilirdi. (Usta, *a.g.e.*, s.207-208)]

[368] Alptegin 13 Zi'l-hicce 351/12 Ocak 963 senesinde Levik hanedanının hüküm sürmekte olduğu Gazne'yi ele geçirmiştir. Müellifimizin kaydı, Alptegin'in mağlub olduktan sonra Gazne'ye çekildiği şeklinde anlaşılsa da kaynaklarda Alptegin'in Mansûr tarafından üzerine gönderilen orduyu yendiği, Gazne'ye Hindistan'a yapacağı gaza harekâtı için uygun bir üs olduğu için Gazne'ye yürüdüğü ve buranın yerli hanedanına galebe ederek şehri ele geçirdiği bilinmektedir. [el-Cuzcânî, I, s.211; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.382; Mîrhond, IV, s.2843-2844; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s.3-4.; B. Spuler, "Ghaznawids", *EI²*, II, s.1050.

[369] Müellifin bu kaydı da sıhhatli değildir. Zira diğer kaynaklara göre Mansûr'un Alptegin üzerine gönderdiği ordunun kumandanı Ebû Ca'fer olup, kalabalık ordusuna rağmen Alptegin karşısında başarılı olamamıştır. *Târîh-i Guzîde*'de "Emîr Mansûr, bir kez daha otuz bin atlıyı onunla savaşa gönderdi. Alptegin, üç bin atlı ile onlara taarruz etti ve onları kırdı/yendi. Emîr Mansûr, onunla savaşı bıraktı." denmektedir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.382). el-Cuzcânî de Mansûr'un Alptegin'in Gazne'ye gitmesinden sonra ele geçirdiği yerlerin idaresini verdiğini bildiren bir misâl gönderdiğini ve onu bağışladığını kaydeder. (el-Cuzcânî, I, s.221). Mîrhond, IV, s.2844; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.1-5.

[370] Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Alptegin'e karşı savaş yoluyla üstünlük kuramayacağını anlayan Emîr Mansûr, Alptegin'i affetmek ve ele geçirdiği bölgelerin idaresini ona vermek yoluna gitmiştir. Buna göre yukarıda da zikrettiğimiz Mansûr'un Alptegin'e misâl göndermesi ve onu bağışlaması hadisesi, muhtemelen Alptegin'in Sâmânî kuvvetlerini mağlup etmesinden sonra meydana gelmiştir. [el-Cuzcânî, I, s.221; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.382; Mîrhond, IV, s.2844.; Bosworth, *The Ghaznavids*, s.38]

Bu sırada Emîr Sedîd vilâyetlere birçok ordular gönderdi ve memleketi temizledi. Vilâyetde fazla karışıklık kalmadı. Deylemliler Vilâyeti'ni[371] ele geçirdi ve Deylemliler ile barış yaptı. Bu [barış antlaşmasına göre Deylemliler] her sene yüz elli bin dirhem-i Nîşâbûrî verdiler[372].

Emîr Sedîd, üç yüz altmış beş senesi Muharrem ayının on altıncı Pazar günü [25 Eylül 975][373] öldü. Onun saltanat müddeti on beş sene ve beş ay idi. Vallâhu a'lem. [97]

Emîr Razî Ebû'l-Kâsım Nûh b. Mansûr b. Nasr b. Ahmed b. İsmâ'îl es-Sâmânî[374]

Emîr Sedîd Pazar günü ölünce Salı günü onun oğlu tahta oturdu [27 Eylül 975][375]. Ona bey'at ettiler ve Emîr Razî lakabını verdiler. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed-i Ceyhânî vezîr oldu. Ancak yaşlılığı sebebiyle

371 Deylem, İrân'ın kuzeyinde Gîlân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar denizi-yle Kazvîn arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. Deylemliler Orta-çağda savaşçı özellikleriyle ün yapmışlardır (Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, 567-573; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.)

372 Mansûr b. Nûh dönemi hakkında toplu bilgi için bkz, W. Barthold, "Mansûr b. Nûh", İA, VII, s.305, Abdülkerim Özaydın, "Mansûr b. Nûh I", *DİA*, XXVIII, s.10-11; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.469, 484-485, 497-498, 504, 523, 537); Yürekli, *a.g.t.*, s.112; Usta, *a.g.e.*, 205-229.

373 es-Sem'ânî, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ve el-Cuzcânî'ye göre göre 11 Şevval 365/13 Haziran 976, İbnü'l-Esîr'e göre 366 senesi Şevvâl ayı ortasında/Haziran 977, Mîrhond'a göre 11 Receb 365/15 Mart 976. el-Utbî ise sadece 365/976 senesi demekle yetinmiştir. es-Sem'ânî, III, s.202; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.383; el-Cuzcânî, I, s.211; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.580); Mîrhond, IV, s.2845; el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, (İng terc., James Reynolds, *The Kitâb-ı Yamînî*, Historical Memoirs of the Amîr Sabaktagîn, and the Sultân Mahmûd Of Ghazna, Translated From The Persian Version of the Contemporary Arabic Chronicle of al-Utbi) London 1858, s.43]

374 Bu bölüm Schefer neşrinde bulunmayıp, Müderris-i Razavî neşrinden (s.136-137) tercüme edilmiştir.

375 Erkân-ı devlet ve ekâbir-i memleket, onun II. Nûh da denilen oğlu Emîr Razî Nûh b. Mansûr'un yanında toplandılar/onu desteklediler ve ona bey'at ettiler. O, delikanlılığının letafetinde ve gençliğin körpeliğinde olup henüz 13 yaşında idi. Abbâsî halîfesi el-Tâ'î de onun hâkimiyetini tasdik etmiş ve ona saltanat menşûru ve sancak ('ahd ve livâ) göndermiş idi. [el-Utbî, s.43; el-Cuzcânî, I, s.212; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.383; Mîrhond, IV, s.2846; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s.580)] el-Utbî, II. Nûh'un çocuk yaşta olması sebebiyle devlet işlerinde kendisine annesinin yardımcı olduğunu zikretmiş hatta annesini tahtın kefili yani vekili, nâ'ibi (kâfile-i mülk) olarak kaydetmiştir. (el-Utbî, s.89-90; Ayrıca bkz, Barthold, *Türkistan*, s.270-271; Frye, "The Samanids", s.156; K. V. Zettersteen, "Nûh II", *İA*, IX, s.347-348; C. E. Bosworth, "Nûh II", *EI²*, VIII, s.110.

affını istedi. Ondan sonra iki üç gün sonra başkası oldu ve sonra Emîr Muhammed b. Abdullah b. Azîz vezîr oldu. Memleketin işleri canlandı [ülke düzene girdi]. Ordunun sipehsâlârı (sipehsâlâr-i leşker) olan Ebû'l-Abbâs Taş azledildi. Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrâhîm [Sîmcûrî][376] sipehsâlâr oldu. Ebû'l-Abbâs Taş başkaldırdı ve Nîşâbûr'u ele geçirdi. Sipehsâlâr Ebû'l-Hasan [Sîmcûrî], onun oğlu Ebû Ali [bin Ebû'l-Hasan Sîmcûrî][377] ve Ebû'l-Hasan Fâ'ik-i Hâssa, Nîşâbûr'a gittiler ve üç yüz yetmiş yedi senesinde [987-988] onu yendiler. Ebû'l-Abbâs Nîşâbûr'dan kaçtı ve Gürgân'a gitti. Ali b. Hasan onunla dost oldu ve [onu] Gürgân'a kabul etti.

Üç yüz yetmiş sekiz senesi Zi'l-ka'desinin [Mart 989] sonunda Sipehsâlâr Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrâhîm [Sîmcûrî] ölünce onun oğlu [Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî] sipehsâlâr oldu. Ondan sonra Emîr Razî ondan tiksindi ve onu azletti. Sipehsâlâr, Ebû'l-Hasan Fâ'ik-i Hâssa oldu. [Fâ'ik-i Hâssa] Herât'a gitti ve onunla [Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sîmcûrî ile] savaştı. Fâ'ik-i Hâssa ondan kaçtı ve üç yüz yetmiş sekiz senesi Zi'l-hiccesinde [Nisan 989] Merv'e gitti[378].

Ondan sonra Ebû'l-Hâris Mansûr b. Nûh [tahta oturdu ve] bir sene ve dokuz ay vâlî oldu [hüküm sürdü][379]. Begtüzîler (Begtüziyân "بكتوزيان") onu

[376] Bkz, Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler III-Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Sîmcûr", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı:33, (1982), s.115-132.

[377] Bkz, Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler IV-Ebû Ali b Ebû'l-Hasan Sîmcûr", *Belleten*, XLIX/195, (1985), s.547-567.

[378] Ebû'l-Abbâs Taş, Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrâhîm (Sîmcûrî), ikisi arasındaki rekabet, Ebû'l-Abbâs Taş'ın isyanı, Ebû'l-Hasan (Sîmcûrî), onun oğlu Ebû Ali ve Ebû'l-Hasan Fâ'ik-i Hâssa'nın birlikte Ebû'l-Abbâs Tâş üzerine yürümeleri, Ebû'l-Hasan (Sîmcûrî)'nin ölümü, oğlu Ebû Ali'nin sipehsâlâr olması, Emîr Razî'nin onu azledip yerine Fâ'ik-i Hâssa'yı tayin etmesi ve bunlar arasındaki mücadele hakkında bkz, el-Utbî, s.60-123.; el-Cuzcânî, I, s.212-214.; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.383-386; Mîrhond, IV, s.2846-2867.

[379] II. Nûh 13 Receb 387'de (22 Temmuz 997) vefat edince yerine veliahd olan oğlu Ebû'l-Hâris Mansûr b. Nûh b. Mansûr es-Sâmânî (ö. 389/999) geçti. II. Mansûr da denilen Mansûr b. Nûh, Sâmânîleri içinde bulunduğu zaaftan kurtarıp devlet otoritesini temin etmek istediyse de yönetim kumandanlarından Fâ'ik el-Hassa ile veziri Ebû Muzaffer Muhammed b. İbrahim e-Bergaşî'nin elinde kaldı. İsficâb'da Sâmânîlere bağlı olarak hüküm süren Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin isyân edip Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr b. Ali'den yardım isteyince Nasr b. Ali yardım bahanesiyle Semerkand üzerine yürüdü. Bazı Sâmânî devlet adamları da Karahanlılarla iş birliği yaptılar. İlig Han Nasr'ın ordugâhına getirilen Fâ'ik el-Hassa saygıyla karşılandı. Fâ'ik'in 3000 kişilik süvari birliğinin başında başşehir Buhârâ'ya gönderildiğini haber alan Mansûr Âmul'e kaçtı. Fâ'ik, Sâmânîler'e hizmet amacıyla geldiğini ve kendisine sadık kalacağını bildirip Mansûr'u Buhârâ'ya dönmeye razı etti. Buhârâ meşâyihi de Mansûr'a haber gönderip onu Buhârâ'ya dönmeye ikna etti. Nüfûzlu kumandanlardan Begtüzün, Horâsân orduları başkumandanlığına getirildi. Fâ'ik'in tahrikiyle Horâsân'ı ele geçirmek için harekete geçen Kuhistân hâkimi Ebû'l-Kâsım Sîmcûrî mağlûp

Serahs'da[380] esîr ettiler ve Sâmânoğullarının memleketi onların elinden çıktı[381]. Vallâhu a'lem.

edildi. Bu sırada Mahmûd-ı Gaznevî kardeşi İsmâ'îl ile Gazneli tahtı için mücadele ediyordu. Mahmûd'un kardeşiyle meşgul olduğu sırada Horâsân Sâmânîler tarafından işgal edilmişti. Mahmûd kardeşini mağlûp ederek tahta çıkınca Mansûr'a bağlılık arzetti ve Horâsân'ın eskiden olduğu gibi yine kendisine bırakılmasını istedi. Mansûr cevabında Belh, Tırmiz, Mâverâü'n-nehr, Büst, Herat ve civarını kendi hâkimiyetine tevdi ettiğini, Begtüzün'ün idaresine bıraktığı Horâsân'ı ise ondan alıp kendisine veremeyeceğini bildirdi. Mahmûd-ı Gaznevî, Ebû'l-Hasan Hamûlî'yi Buhârâ'ya gönderip ısrar etti. Mansûr yine kabul etmeyince bölgeyi zorla ele geçirmeye karar verdi ve Nîşâbûr'a yürüdü. Begtüzün şehri tahliye edip Serahs'ta karargâh kurmuş olan Mansûr'un yanına gitti. Mahmûd-ı Gaznevî savaşmadan Nîşâbûr'dan ayrılıp Merverrûz'a çekilince Begtüzün tekrar Nîşâbûr'u zaptetti. Daha sonra kuvvetleriyle birlikte Mansûr'un yanına gitti. Fakat burada hükümdardan beklediği ilgiyi göremeyince onun kendisi aleyhine Mahmûd-ı Gaznevî ile iş birliği yaptığı kanaatine vardı. Durumu Fâik'e anlatıp desteğini sağladı. Mansûr, Serahs yakınlarında bir av partisinden dönerken Fâ'ik ve Begtüzün tarafından tutuklandı. Begtüzün'ün teklifiyle gözlerine mil çekilip Buhârâ'ya gönderildi. Yerine küçük yaştaki kardeşi Ebû'l-Fevâris Abdu'l-melik b. Nûh b. Mansûr Sâmânî hükümdarı ilân edildi. II. Mansûr b. Nûh fikrî ve ahlâkî meziyetleriyle temayüz etmiş, cesur bir hükümdardı. Bununla beraber ülkede asayiş ve huzuru şiddet yoluyla sağlamaya çalıştığı ve kumandanların nüfûz ve kontrolü altına girdiği için eleştirilmiştir. Onun zamanında ülke toprakları küçülmüş, tahttan indirilmesinden sonra Karahanlılar başta Siriderya havzası olmak üzere Sâmânî topraklarını istilâ etmeye başlamışlardır." (Goulnara Baltanova, "Mansûr b. Nûh II", *DİA*, XXVIII, s.11-12.) Bu dönem hakkında ayrıca bkz, el-Utbî, s.123 vd; el-Cuzcânî, I, s.214-215.; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.386-387; Mîrhond, IV, s.2868-2871.; Yürekli, *a.g.t.*, s.103-114; Usta, *a.g.e.*, s.309-321.

380 Nîşâbûr İle Merv arasında bulunan eski bir şehirlerden biridir. (Yâkût el-Hamevî, III, s.208-209; J. Ruska, "Serahs", *İA*, X, 502)

381 "Fâ'ik ile Begtüzün, Gazneli Mahmûd'a karşı kendilerini desteklemeyen Ebû'l-Hâris Mansûr'u tahttan indirerek gözlerine mil çektikten sonra ve II. Abdu'l-melik b. Nûh da denilen küçük kardeşi Ebû'l-Fevâris Abdu'l-melik b. Nûh b. Mansûr (ö. 389/999'dan sonra) Sâmânî tahtına çıkardılar (Safer 389/Şubat 999). Gazneli Mahmûd, bu olaya çok öfkelendi ve Mansûr'un intikamını alacağını söyleyerek Fâ'ik ve Begtüzün'ü cezalandırmak niyetiyle Serahs'a yürüdü. Fâ'ik ve Begtüzün Merv'e kaçtılar. Bu sırada Abdu'l-melik b. Nûh da onların yanındaydı. Meydana gelen çetin bir savaştan sonra Sâmânî kuvvetleri mağlûp oldu. Abdu'l-melik ile Fâ'ik Buhârâ'ya çekildiler. Sultan Mahmûd Horâsân'ı istilâ edip Fâ'ik, Begtüzün ve Abdu'l-melik'i Mâverâü'n-nehr'e sürdü. Karahanlı İlig Han Nasr da 23 Ekim 999'da Buhârâ'yı işgal ederek Sâmânîler'in Mâverâü'n-nehr'deki hâkimiyetine son verdi. Yanında bulunan az sayıdaki kuvvetle ne yapacağını şaşıran Abdu'l-melik b. Nûh kaçıp saklandıysa da İlig Han hükümet sarâyına girdi ve Abdu'l-melik'i yakalayarak hanedanın diğer üyeleri Ebû'l-Hâris Mansûr, kardeşleri Ebû İbrahim İsmâ'îl ve Ebû Ya'kûb ile birlikte Özkend'e sürüp orada hapsettirdi. Abdu'l-melik Özkend'e öldü. Böylece toprakları Gazneliler ve Karahanlılar tarafından paylaşılan Sâmânîler Devleti de son bulmuş oldu. Ebû'l-Hâris ile İsmâ'îl el-Muntasır devleti yeniden kurmak için beş yıl daha mücadele ettiler. Fakat hiçbir sonuç elde edemediler." (Abdülkerim Özaydın, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Mansûr", DİA, I, s.271.) Müellifimizin Sâmânilerin son dönemleri hakında verdiği bilgiler oldukça muhtasardır. Sâmânilerin son dönemleri hakkında toplu bilgi için bkz, el-Utbî, s.245 vd;el-Cuzcânî, I, s.215-216.; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s.387-388; Mîrhond, IV, s.2872-2874; Yürekli, *a.g.t.*, s.114-128; Usta, *a.g.e.*, s.323-342.

KİTÂBİYÂT

KAYNAK ESERLER

Ebû Temmam Habib İbn Avs et-Tâ'î, *Kitâbu'ş-Şecere*, (İngilizce terc, *An Ismaili Heresiography: The "Bâb al-shaytân" from Abû Temmam's Kitâb al-shajara)*, (Eds. And trans. Wilferd Madelung ve Paul E. Walker), Leiden 1998.

Ebû'l-Fidâ, *el-Muhatasar fi Ahbâri'l-Beşer*, I , [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

Ebû'l-Hasan Habib el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002

el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342.

el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), III, IV, V, XI, XIII, XIV, Beyrut 1988.

el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, (İng terc., James Reynolds, *The Kitâb-ı Yamînî*, Historical Memoirs of the Amîr Sabaktagîn, and the Sultân Mahmûd Of Ghazna, Translated From The Persian Version of the Contemporary Arabic Chronicle of al-Utbi) London 1858.

en-Narşahî (Ebû Ca'fer Muhammed en-Narşahî), *Târîh-i Buhârâ*, (Charles Schefer, *Description Topographique et Historique de Boukhara*), Paris 1892; *Târîh-i Buhârâ*, (Tashîh ve Havâşi: Muderris-i Razavî), Tahran 1363; (İng terc, Frye, Richard N., *The History of Bukhara*, Translated from a Persian

Abridgment of the Arabic Original by Narshakhî), Cambridge, Massachusetts 1954.

es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-V, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IV-VI, VIII, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, II, III, V, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

Fahr-i Müdebbir, *Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli Hânsârî), Tahran 1346.

Gerdîzî (Ebû Sa'îd Abdu'l-hayy b. Dahhâk b. Mahmûd), *Târîh-i Gerdîzî*, (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran 1363.

Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (Türkçe terc. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (İng terc. *Nuzhat al-Qulûb*, Translated By G. Le Strange), E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co., London 1919.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362.

İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Fütûh*, (Tahkîk. Ali Şîrî), VII, Beyrut 1411/1991.

İbn Erenboğa ez-Zeredkâş, *el-Anîk fi'l-Menâcinîk*, (Tahkik: İhsân Hindî), (Câmiatu Haleb), Dımaşk 1405/1985.

İbn Haldûn, *Târîhu İbni Haldûn*, III-IV, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbn Havkal, *Suretü'l-'Arz*, Beyrut 1992, s.422

İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, (İng terc. *History of Tabaristan, Trans. E. G.* Browne,) Leyden, London 1905.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Türkçe terc. Mehmet Keskin), I-IV, İstanbul 1995.

İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, I-II, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, II-IV, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1989.

Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, III, (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1988.

Mîrhond (Muhammed Hândşâh b. Mahmûd), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV, (Tashîh ve tahşiye: Cemşîd Kiyânfer),Tahram 1385.

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, (İng. Terc, E. G. Brown, *The Four Discources of Nizâmi-i Arûdî*), London 1921.

Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, (Haz: Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.

Ömer Hayyâm, *Nevrûznâme*, (Neşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1312.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh (Gaznelikr Bahsi)*, II/4, (Neşr. Ahmed Ateş), TTK Yay, Ankara 1999.

Ya'kûbî, (Ahmed b. İshâk Ya'kûbî), *Târîh-i Ya'kûbî*, (Farsça terc, Muhammed İbrahim Âyetî) I-II, Tahran 1382.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-IV, Beyrut 1397/1977.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay., İstanbul 1947; (*Kutadgu Bilig*, II Tercüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay., Ankara 1959.

Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, I, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]

TEDKÎK ESERLER

Aktan, Ali, "Mu'tazıd Billâh", *DİA*, XXXI, s.383-384.

Arvas, Mehmet Sait, *el-Hakîm eş-Şehîd el-Mervezî'nin el-Kâfî Adlı Eserinin Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümlerinin Tahkiki*, (Sakarya Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Ankara 1971.

Ateş, Ahmed, "Deylem", *İA*, III, 567-573

Athamına, Khalü, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", (Çev: Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), s.203-226.

Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminin Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s.317-323.

Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî", *DİA*, XIV, s.427-428.

Aykaç, Mehmet, *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay., Ankara 1997

Bakır, Abdulhalik, "Kusem b. Abbâs", *DİA*, XXVI, s.462-463.

Baltanova, Goulnara, "Mansûr b. Nûh II", *DİA*, XXVIII, s.11-12.

Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftlik", *İA*, III, s.392-397.

Barthold, W., "Abdu'l-melik I", İA, I, s.97-98.

Barthold, W., "Ahmet b. Sehl b. Hâşim", *İA*, I, s.173.

Barthold, W., "Alptegin", *İA*, I, s.386.

Barthold, W., "Amr b. Leys", *İA*, I, s.414

Barthold, W., "Arslan Han", *İA*, I, 610.

Barthold, W., "Buhârâ", *İA*, II, s.763-768.

Barthold, W., "Ebû Ali b. Muhtâc", *İA*, I, s.169.

Barthold, W., "Mansûr b. Nûh", *İA*, VII, s.305

Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay., Ankara 1990

Barthold, W.-Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977.

Bosworth, C. E, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs)*, (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s.162-197.

Bosworth, C. E., "Nûh I", *EI²*, VIII, s.109-110.

Bosworth, C. E., "Nûh II", *EI²*, VIII, s.110.

Bosworth, C. E., "Sâmânids", *EI*, VIII, s.1025-1029.

Bosworth, C. E., "The Tâhirids and Saffârids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1993, s.90-133.

Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV, s.16-17.

Bozkurt, Nahide, "Hârûn er-Reşîd", *DİA*, XVI, s.258-261.

Bozkurt, Nahide, "Herseme b. A'yen", *DİA*, XVII, s.239-240.

Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, s.101-102.

Bozkurt, Nahide, "Mehdî Billâh", *DİA*, XXVIII, s.377-379.

Bozkurt, Nahide, "Nasr b. Seyyâr", *DİA*, XXXII, s. 415-416.

Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, (Çev: Neşet Çağatay) Ankara 1964

Cezar, Mustafa, *Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977

Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/5 (1947), s.483-511

Dalkılıç, Mehmet, *Horâsân'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*, Erc. Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009.

Dames, M. Longwoth, "Gazne", *İA*, IV, s.741-742.

Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbâsid Rule (747-820)*, Minneapolis 1979.

Davidovich, E. A., A. H. Dani, "Coinage and The Monetary System", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds. M. S. Asimov and C. E. Bosworth), Unesco 1996.

Doğan, İsa, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, s.356-358.

Enverî, Hasan, *Istılâhât-ı Dîvânî-yi Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535.

Esin, Emel, "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11 (1968), s.135-215

Esin, Emel, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cild I/B'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.

Esin, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006

Ferheng-i Fârsî-i 'Amîd, , I-II, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran 1379.

Frye, Richard N., "Notes on the History of Transoxiana", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 19, No. 1/2 (Jun., 1956), s.106-119.

Frye, Richard N., "The History of Bukhara by Narshaki", Central Asian Monuments, (Edited by H. B. Paksoy), Istanbul 1992

Frye, Richard N., "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran, Cambridge*, 1993, IV, s.136-161.

Frye, Richard N., "Women in Pre-Islamic Central Asia: The Khâtûn of Bukhara", *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety*, New Middle Ages, VI, (Edited by Gavin R.G. Hambly), New York 1999, s.55-68.

Frye, Richard N., Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37, (1946), s.97-131.

Frye, Richard N., *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, (Çev. Hasan Kurt), Ankara (ty)

Frye, Richard N., *The History of Bukhara*, (Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhî), Cambridge, Massachusetts 1954.

Gangler, Anne, Heinz Gaube and Attilio Petruccioli, *Bukhara, The Eastern Dome of Islam: Urban Development, Urban Space, Architecture and Population*, London 2004.

Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ, I-III, (Haz: Ziya Şükün), MEB Yay., İstanbul 1984.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay, Ankara 2002

Gibb, H. A. R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923.

Göksu, Erkan, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 191 (Mart-Nisan 2011), s.97-116.

Göksu, Erkan, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (Bahar 2011), s.261-283.

Göksu, Erkan, "Buhârâ'da Ezân Sesleri", *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 13-14 Mayıs 2011, s.452-461.

Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2008.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay., Ankara 2010.

Gömeç, Saadettin, "Dîvânu Lûgati't-Türk'de Geçen Yer Adları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/46, (2009), s.1-36.

Gömeç, Saadettin, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII/29, (1997), s.81-90.

Gözübenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, XV, s.195-196.

Gülensoy, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*, TDAV Yay., İstanbul 1989.

Günaltay, Şemseddin, "Abbâs Oğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, VI/23-24, (1942), s.177-205

Gündoğdu, İbrahim Babur, *Hişâm b. Hakim el-Mukanna ve Mukannaiyye Hareketi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.

Hartmann, R., "Belh", *İA*, II, s.485-487.

Heyet, Cevdet, "Fars", *DİA*, XII, s.174-175.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.

Honingman, E., "Nîşâpûr", *İA*, IX, s.302-305.

Huart, Cl., "Taberistân", *İA*, XI, s.598-599.

Işıltan, Fikret, "Tâhir b. Hüseyin", *İA*, XI, s.361.

İnalcık, Halil, "Çiftlik", *DİA*, VIII, s.313-314.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s.577-575-610.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

Kamoliddin, Shamsiddin, "On the Origin of the place-Name Buxārā", *Transoxiana (Journal Libre de Estudios Orientales)*, 12 (Agosto 2007).

Kamoliddin, Shamsiddin, "To the Question of the Origin of the Sâmânids", *Transoxiana*, 10, (Julio 2005)

Karadağ, Gülay, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistân Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vámbéry, Eugene Schuyler)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.

Kazancı, Ahmet Lütfi, "Haccâc b. Yûsuf es-Sakafi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4, Bursa 1993, s. 117-127.

Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, London 1986.

Kitapçı, Zekeriya, "Bugünkü Türk ve İslâm Şehri Buhârâ'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Yerleşmesi", *Milli Kültür*, I/3, (1977), s.51-55.

Kitapçı, Zekeriya, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, X/112, (1972), s.209-221.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emevîler Devri)", *Belleten*, LI/201, (1987), s.1139-1201.

Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994.

Kitapçı, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiileri*, Konya 1993.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkistân'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., İstanbul 1998.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, II, Konya 1999.

Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, s.479-480.

Köprülü, Fuad, "Berîd", *İA*, II, s.541-549

Köprülü, Fuad, "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, (1942), s.267-278.

Kramers, J. H., "Kirmân", *İA*, VI, s.815-821.

Kucur, Sadi, "İsmâ'îl b. Ahmed", *DİA*, XXIII, s.85-86.

Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5, (1948), s.385-430.

Kurt, Hasan, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmânoğulları", *AÜİFD*, XLIV/2 (2003), s.109-129.

Kurt, Hasan, "Samanoğulları Hükümdarı İsmâ'îl b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", *AÜİFD*, XIV/I (2004), s.1-13.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998.

Kurt, Hasan, *Türk İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları*, Ankara 2002.

Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, s.123-124.

Lammens, H., "Haccâc", *İA*, V/1, s.18-20.

Lowick, N. M., *Islamic Coins and Trade in the Medieval World*, (Ed. Joe Cribb), Aldershot 1990.

Lurje, P., "'Shapur's Will' in Bukhara", *Ērān ud Anērān*, Studies presented to Boris Ilich Marshak in Occasion of His 70th Birthday, Venecia, 2006, s.407-418

Lurje, P., "Arabosogdica: Place-names in Transoxiana as Written in Arabic Script", *Manuscripta Orientalia*, Vol. 7, No 4, December 2001, s.22-29.

Madelung, Wilfred, "Horâsân ve *Mâverâü'n-nehr*'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", (Çev. Sönmez Kutlu), *AÜİFD*, 33 (1992), s.239-247.

Merçil, Erdoğan "Samanîler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra), Sayı:35, (1994), s.253-266.

Merçil, Erdoğan, "Alptegin", *DİA*, II, s.525-526.

Merçil, Erdoğan, "Banîcûrîler", *DİA*, V, s.5.

Merçil, Erdoğan, "Muhtâcoğulları", *DİA*, XXXI, s.50-51.

Merçil, Erdoğan, "Saffârîler", *DGBİT*, V, İstanbul 1989, s.417-449.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler III-Ebûl-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Sîmcûr", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı:33, (1982), s.115-132.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler II-İbrahim b.Simcûr", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10-11, (1981), s.91-96.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler I-Simcûr ed-Devatî", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı. 32, (1979), s.71-88.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler IV-Ebû Ali b Ebûl-Hasan Sîmcûr", *Belleten*, XLIX/195, (1985), s.547-567.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

Miles, George C., *The Numismatic History of Rayy*, Numismatic Studies, No:2, American Numismatic Society, New York 1938.

Minorsky, V., "Tûs", *İA*, XII/2, 123-130.

Muhammad Husayn Tabataba'i, *Shi'ite Islam*, (Translated by Seyyed Hossein Nasr), Selangor, Malaysia 2010.

Muhammed Mû'în, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran 1371.

Necef, Ekber N. *Karahanlılar*, İstanbul 2005.

Öz, Mustafa, "Mukanna' el-Horâsânî", *DİA*, XXXI, s.124-125.

Özaydın, Abdulkerim, "Abdu'l-cebbâr el-Ezdî", *DİA*, I, s.202.

Özaydın, Abdulkerim, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Mansûr", *DİA*, I, s.271.

Özaydın, Abdulkerim, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr", *DİA*, I, s.271-272.

Özaydın, Abdulkerim, "Amr b. Leys", *DİA*, III, s.86-87.

Özaydın, Abdulkerim, "Arslan Han", *DİA*, III, s.401.

Özaydın, Abdulkerim, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, XI, s.365.

Özaydın, Abdulkerim, "Gıtrif b. Ata", *DİA*, XIV, s.57-58.

Özaydın, Abdulkerim, "Humeyd b. Kahtabe", *DİA*, XVIII, s.355-356.

Özaydın, Abdulkerim, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s.404-412.

Özaydın, Abdulkerim, "Mansûr b. Nûh I", *DİA*, XXVIII, s.10-11

Özcan, Abdulkadir, "Ayyâr", *DİA*, IV, s.296.

Özcan, Abdülkadir, "Hâtûn", *DİA*, XVI, s.498-500.

Özcan, Koray, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der.* XX/2 (2005), s.251-265.

Özgüdenli, Osman G., "Bir Ortaçağ İrân Şehrinin Anatomisi: Isfahân (650-1500)", *Nâme-i Âşinâ*, Yıl 5, Sayı 11, Ankara 2003, s.57-96.

Özgüdenli, Osman G., "İsfahan", *DİA*, XXII, s.497-502

Özgüdenli, Osman G., "Merv", *DİA*, XXIX, s.221-223.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993.

Radtke, Bernd, "Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'de Din Âlimleri ve Mutasavvıflar", (Çev: Ergin Ayan), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/9, (Sonbahar 2009), s.349-376.

Ruska, J., "Serahs", *İA*, X, 502)

Schuyler, Eugene, *Batı Türkistân, Hokand, Buhârâ ve Kulca Seyahat Notları*, (Çevirenler:Firdevs Çetin-Halil Çetin), İstanbul 2007.

Söylemez, Mehmet Mahfûz, "Berîd Teşkilatının Menşeine Dair Yeni Bazı Bulgular", *İslâmiyât*, IV/2 (2001), s.139-148.

Spuler, B, "Ghaznawids", *EI²*, II, s.1050-1053.

Sümer, Faruk, "Dihkân", *DİA*, IX, s.289.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.

Tercüme-i Burhân-ı Kâtı', İstanbul 1251/1835.

Togan, Z. Velidi, "Herat", *İA*, V/1, s.429.

Turan, Osman, "*Türkler ve İslâmiyet*", *DTCFD*, IV/4 (1946), s.457-485.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

Tülücü, Süleyman, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Kadın İçin Kullanılan Sözler", *TDA*, 16, (Şubat 1982), s. 137-141.

Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, s.215-216.

Usta, Aydın, *Şamanizim'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007.

Vámbéry, Árminius, *History of Bokhara*, London 1873.

Yakubovsky, A., "Merv", *İA*, VII, s.773-777.

Yazıcı, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu", *AÜİFD*, 29, (1987), s.377-386.

Yazıcı, Tahsin, "Belh", *DİA*, V, s.416.

Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000.

Yılmaz, Saim, "Halîfe Mu'tazıd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s.79-103.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıd ve Müktefî Dönemlerinde Abbâsîler*, İstanbul 2006.

Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVI, s.490-491.

Yürekli, Tülay, *Samanîler*, AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Zettersteen, K. V., "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s.104-106.

Zettersteen, K. V., "Nûh I", *İA*, IX, s.346-347.

Zettersteen, K. V., "Nûh II", *İA*, IX, s.347-348.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, (Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik), İstanbul 1971.

İNDEKS